

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БІЛА ОКСАНА МИКОЛАЇВНА

УДК 930.1:908(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ПУБЛІКАЦІЇ НА СТОРІНКАХ ВОЛИНСЬКОЇ
ПЕРІОДИКИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового
ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. М. Біла
(підпис)

Науковий керівник: Ярмошик Іван Іванович, доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Біла О. М. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни (03 – Гуманітарні науки). – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ, 2017.

У дисертації досліджено історико-краєзнавчі публікації, вміщені на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. Охарактеризовано етапи їхнього розвитку. Розроблено схему їхньої класифікації за тематичною ознакою. Проведено комплексний історіографічний аналіз кожної з виділених груп публікацій, який передбачав: з'ясування їхньої оригінальності, ідеологічної спрямованості, умов створення, авторства. Встановлено значення історико-краєзнавчих публікацій для сучасного розвитку краєзнавчого руху, їхній джерельний потенціал для вивчення історії Волині.

Підтверджено існування газети «Lucker Nachrichten» («Луцкие новости»), відомості про яку раніше були непевними.

Ключові слова: історико-краєзнавчі публікації, волинська періодика, періодичне видання, Волинська губернія, Російська імперія.

ANNOTATION

Bila O. M. Local historical publications on the pages of Volyn periodic press in XIX – beginning of XX centuries. – Qualification's science thesis manuscript.

This thesis to obtain the academic degree of Candidate of Historical Science disciplines of 07.00.06 – historiography, source studies and specialized historical studies (03 – Humanitarian studies). – Zhytomyr Ivan Franko State University.

Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, Kyiv, Ukraine, 2017.

In this thesis it was researched local historical publications, put on the pages of Volyn periodic press XIX – beginning of XX centuries. Characterized stages of their evolution. Developed schema of their classification by topic's sign. Conducted complex historiographical analyse of each of highlighted group of publications, which was supposed to: figuring out of their authenticity, ideological direction, conditions of creation, authorship. Designed value of local historical publications for modern development of local historical movement, its source's potential for learning history of Volyn.

Confirmed an existence of the newspaper «Lucker Nachrichten», the data about have been unclear.

Key words: local historical publications, Volyn periodic press, periodical press issue, Volyn Governorate, Russian Empire.

Список публікацій здобувача:

– наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Біла О. М. Публікації газети «Волинь» як джерело для вивчення історії Волинської губернії (XIX – початок XX століття) / О. М. Біла // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А. – 2013. Вип. 6. – С. 73–76.

2. Біла О. М. Започаткування та розвиток історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – початку XX століття (на прикладі газети «Волынские губернские ведомости») / О. М. Біла // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Історія / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 221–226.

3. Біла О. М. Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького на сторінках волинської преси XIX – початку XX ст. / О. М. Біла // Наукові праці

історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 44–49 (*РІНЦ*).

4. Біла О. М. Публікації про українську народність у волинській періодиці на зламі XIX–XX століть / О. М. Біла // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 194–200 (*РІНЦ*).

5. Біла О. М. Українсько-польсько-російські відносини у висвітленні волинської періодици XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2014. – № 5 (131) вересень – жовтень. – С. 62–68 (*РІНЦ, Ulrich's Periodicals Directory, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), EBSCO, Philosophy Documentation Center, Index Copernicus (Польща), WorldCat*).

– опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Біла О. М. Історичні публікації на сторінках газети «Волинь» у кінці XIX-го – на початку XX століть / О. М. Біла // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків [Текст] / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, О. О. Сушко. – К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2013. – С. 106–115.

7. Біла О. М. Започаткування та розвиток історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодици XIX – початок XX століття / О. М. Біла // I Міждисциплінарні гуманітарні читання: програма та тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 3 жовтня 2013 р., м. Київ. – К., 2013. – С. 39–40.

8. Біла О. М. Започаткування та розвиток історико-краєзнавчих публікацій на сторінках «Волинских губернских ведомостей» (1837–1917 рр.) / О. М. Біла // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 15–16 листопада 2013 р.): Зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 213–216.

9. Біла О. М. Проблеми господарського розвитку регіону на сторінках волинської преси XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.): Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2014. – С. 151–154.

10. Біла О. М. Історія козацтва на сторінках волинської періодики XIX – початку XX століття / О. М. Біла // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць / Титова О. М. (відпов. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. [та ін.]; Наук.-досл. Центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина», Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2014. – Вип. 23. – С. 266–276.

11. Біла О. М. Образ України на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.) / О. М. Біла // I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: науковий збірник. Упоряд. А. Силук. – Луцьк, 2014. – С. 198–204.

12. Біла О. М. Постаті українських гетьманів на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць / Титова О. М. (відпов. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. [та ін.]; Наук.-досл. Центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина», Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2015. – Вип. 24. – С. 248–256.

13. Біла О. М. Система освіти XVIII – поч. XIX ст. на сторінках періодики волинської губернії (XIX – поч. XX ст.). «Волинські Афіни» – між історією і сучасністю. / під ред. А. Шмита, Г. Стронського. – Olsztyn – Кременець, 2015. – С. 309–314.

14. Біла О. М. Публікації із етнографії слов'янських народів на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.) / О. М. Біла // Славистична збірка. К., 2015. Вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.) / за редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2016. – С. 184–196.

– праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

15. Біла О. М. Освіта Волинської губернії у висвітленні регіональної періодики XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – К., 2015. – Випуск 13. – С. 175–180.

16. Біла О. М. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.): бібліографічний покажчик / Біла О. М. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. – 572 с.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	8
ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1. Історіографія проблеми	15
1.2. Джерельна база дослідження	36
1.3. Методологічні засади та понятійний апарат дослідження	45
РОЗДІЛ II. РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ПУБЛІКАЦІЙ НА СТОРІНКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ (XIX – поч. XX ст.)	53
2.1. Становлення історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики 1838–1850 рр.	53
2.2. Утвердження історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики у другій половині XIX ст.	61
2.3. Нові тенденції розвитку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики на поч. XX ст.	75
РОЗДІЛ III. ЕКОНОМІЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ ПРОБЛЕМИ НА СТОРІНКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ	102
3.1. Економічне життя губернії у висвітленні періодичних видань	102
3.2. Сторінки військової історії на шпальтах волинської періодики	123
РОЗДІЛ IV. ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ОСВІТУ, КУЛЬТУРУ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ	138
4.1. Розвиток освіти Волині у висвітленні періодичних видань губернії	138
4.2. Питання розвитку культури на шпальтах періодики Волині	152
4.3. Релігійне життя губернії у публікаціях волинської періодики.....	162
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	177
ДОДАТКИ	259

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВОУНБ – Волинська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олени Пчілки (м. Луцьк).

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей (м. Луцьк).

Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області (м. Луцьк).

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області (м. Житомир).

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області (м. Рівне).

ЖОУНБ – Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олега Ольжича.

«Записки НТШ» – «Записки Наукового товариства імені Шевченка».

ЛННБУ – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (м. Львів).

НБУВ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (м. Київ):
НБУВ (в. бібл. збір. та істор. колек.) – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій);
НБУВ (в. г. ф.) – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (відділ газетних фондів).

НДБ ЦДАК України – Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України (м. Київ).

НДІ пресознавства ЛННБУ – Науково-дослідний інститут пресознавства Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (м. Львів).

НІБУ – Національна історична бібліотека України (м. Київ).

РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей (м. Рівне).

РОУНБ – Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека (м. Рівне).

ЦДАК України – Центральний державний історичний архів України (м. Київ).

ВСТУП

Актуальність дослідження. Важливою рисою розвитку вітчизняної історичної науки є інтерес до історико-краєзнавчих публікацій у періодичних виданнях минулого (газетах, журналах, бюлетенях), які виходили на теренах України. Зважаючи на висвітлення їхніми авторами різноманітних проблем суспільного, господарського, культурного, релігійного життя, такі публікації є важливим історичним джерелом. Тож поступове введення їх до наукового обігу збагачує історичну науку, відкриває нові перспективи вивчення української історії.

Відмітимо, що періодика України, з одного боку, віддзеркалювала події загальноукраїнського значення, з іншого – мала свій регіональний образ, зумовлений особливостями політичного, господарського, культурного розвитку українських земель, котрі входили до складу різних держав. Це вплинуло на її становлення та функціонування, тематичну та ідеологічну спрямованість. Цим же визначається актуальність вивчення періодики України у регіональному розрізі.

Самобутнім явищем постає періодична преса Волинської губернії XIX – поч. XX ст. Особливу важливість для істориків становлять історико-краєзнавчі публікації, вміщені на її сторінках. Дореволюційна волинська періодика неодноразово була об'єктом вивчення краєзнавців, істориків, пресознавців, представників інших наук. Вони з'ясовували аспекти її становлення, розвитку, місце в суспільному житті. Проте на сьогоднішній день бракує комплексного історіографічного дослідження, присвяченого її історико-краєзнавчим публікаціям як таким, що відображають ідеологічні, ментальні явища в житті губернії. Воно дасть змогу простежити тенденції розвитку української історичної думки, полегшить використання регіональної періодики як історичного джерела.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконувалася в межах комплексної науково-дослідницької теми кафедри історії України

Житомирського державного університету імені Івана Франка № ОШІV008523 «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в кін. XVIII – поч. ХХІ ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, націо- і державотворчі процеси».

Мета роботи полягає у проведенні системного вивчення становлення, розвитку, тематичного спрямування та змістовного наповнення історико-краєзнавчих публікацій волинської періодики ХІХ – поч. ХХ ст., здійсненні аналізу їхнього характеру та ідейної спрямованості, оцінці їхнього значення для сучасного розвитку краєзнавчого руху.

Для досягнення мети визначені наступні дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати наукову літературу з досліджуваної проблематики, визначити ступінь вивченості теми у працях дослідників;
- з’ясувати наявність і повноту джерельної бази;
- охарактеризувати етапи розвитку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках періодики Волині;
- розробити схему класифікації історико-краєзнавчих публікацій за тематикою;
- провести комплексний аналіз тематичних груп досліджуваних публікацій, який передбачає з’ясування їхньої оригінальності, ідеологічної спрямованості, умов створення, авторства;
- встановити значення історико-краєзнавчих публікацій для збагачення знань про минуле Волині, виходячи із сучасних тенденцій розвитку історичної науки.

Об’єктом дослідження є розвиток періодичних видань Волинської губернії від появи першої газети у 1838 р. до початку революційних подій 1917 р.

Предметом дослідження виступають історико-краєзнавчі публікації, розміщені на сторінках волинської періодики зазначеного періоду.

Хронологічні межі охоплюють 1838–1917 рр. Нижня межа визначена заснуванням в губернії першого періодичного видання – газети «Волинские губернские ведомости». Верхня – початком революційних подій у Російській

імперії, які серед іншого зумовили появу часописів, на сторінках яких історико-краєзнавчі публікації мали другий характер, визначений новими політичними, соціально-економічними та історико-культурними реаліями.

Географічні межі охоплюють колишню Волинську губернію, яка в XIX – на поч. XX ст. була однією з адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії. Волинська губернія займала територію сучасної Рівненської, Волинської, частини Житомирської, північних районів Тернопільської і Хмельницької областей України. Ми дослідили періодичні видання, які виходили у волинських містах: Володимирі-Волинському, Дубно, Житомирі, Ковелі, Кременці, Луцьку, Почаєві, Рівному.

Методи дослідження. Під час роботи ми керувалися методологією історіографічних та пресознавчих досліджень, яка включає в себе комплекс принципів та методів. Детальніше про методи дослідження йдеться у підрозділі 1.3 дисертаційного дослідження. За основу ми взяли теоретико-методологічні засади історіографічного дослідження.

Їхнє застосування передбачало дотримання наступних принципів:

- історизму в поєднанні з конкретно-історичним підходом – врахування історичних умов функціонування волинських періодичних видань XIX – поч. XX ст., життя та творчої діяльності авторів історико-краєзнавчих публікацій, вміщуваних на їхніх сторінках;

- системності – виявлення закономірностей появи та функціонування історичної думки на шпальтах преси залежно від нагромадження наукових знань;

- об'єктивності – оцінка історико-краєзнавчих публікацій проводилася з позицій неупередженості щодо суспільної позиції їх авторів і разом з тим толерантності до їх поглядів;

- всебічності – урахування впливу на поширення історико-краєзнавчих публікацій на сторінках преси не лише внутрішніх (журналістсько-фахових), а й зовнішніх (державно-правових, культурних) чинників;

- наступності наукового знання – прослідковування логіки розвитку

історичної думки, процесу накопичення знань, появи нових ідей на сторінках періодики.

Наукова новизна роботи визначається постановкою та розробкою актуальної проблеми, яка досі не була об'єктом спеціального історіографічного дослідження.

Вперше:

- охарактеризовано етапи розвитку історико-краєзнавчих публікацій на шпальтах волинської періодики XIX – поч. XX ст.;
- розроблено схему класифікації історико-краєзнавчих публікацій, в основу якої покладено тематичну ознаку;
- здійснено історіографічний аналіз історико-краєзнавчих публікацій волинської періодики 1838–1917 рр.;
- підтверджено існування газети «Lucker Nachrichten» (1915–1916 рр.), відомості про яку раніше були непевними.

Отримало подальший розвиток опрацювання періодики Волинської губернії як історичного джерела, показано її важливість для вивчення історії економічного, військового, освітнього, культурного, релігійного розвитку Волині та решти етнічних українських земель.

Уточнено кількість волинських періодичних видань, які виходили упродовж XIX – поч. XX ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що в дослідженні здійснено всебічний аналіз історико-краєзнавчих публікацій на шпальтах дореволюційної волинської періодики, узагальнено матеріал, який в подальшому може бути важливим для науковців, котрі вивчають історію України. Його використання допоможе краще зорієнтуватися у масиві історичних матеріалів публіцистичного характеру. Теоретичний матеріал дисертації може бути використаний у подальших дослідженнях періодики Волинської губернії, а узагальнення – включені в навчальний процес ВНЗ як складова спецкурсів з історіографії, журналістики, краєзнавства, історії України.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові публікації по темі дисертаційного дослідження автором здійснено одноособово.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовані на одинадцятьох конференціях: шістьох міжнародних – XXIII та XXIV Міжнародна науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (25–26 березня 2014 р., 19–20 березня 2015 р., м. Київ), Міжнародний славістичний колоквиум, Другі міжнародні славістичні читання та Третій міжнародний славістичний колоквиум присвячені пам'яті члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Соханя (18 листопада 2014 р., 2015 р. та 2016 р. м. Київ), Міжнародна наукова конференція «Волинські Атени: трансформації між історією і сучасністю» з нагоди відзначення 210-ліття заснування у м. Кременець Волинської гімназії, 16–17 жовтня 2015 р., (м. Кременець); чотирьох всеукраїнських – «П'яті Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків» (13 березня 2013 р., м. Київ), Всеукраїнська науково-практична конференція «I Міждисциплінарні гуманітарні читання» (3 жовтня 2013 р., м. Київ), IV та VII Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція (15–16 листопада 2013 р. та 7–8 листопада 2014 р., м. Житомир); одній обласній – Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Г. Гуртового (26 грудня 2014 р., смт. Торчин Волинської обл.).

Публікації. Положення та висновки дисертації знайшли відображення у п'ятнадцятьох публікаціях: п'ятьох у фахових наукових виданнях (три у виданнях, що включені до міжнародної наукометричної бази даних РІНЦ, одна з них також включена до Ulrich's Periodicals Directory, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), EBSCO, Philosophy Documentation Center, Index Copernicus (Польща), WorldCat), шістьох у збірниках конференцій, колоквиумів та читань, трьох тезових, одній у збірнику наукових праць (додатково відображає результати роботи). Також розроблено бібліографічний покажчик історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст.

Відповідно до мети і завдань дослідження визначено його **структуру**. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (775 позицій), додатку. Повний обсяг дисертаційного дослідження складає 263 сторінки, основного тексту – 176 сторінок.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аналіз історіографії проблеми дав змогу виокремити три групи наукових праць, дотичних до теми нашого дисертаційного дослідження: перша – праці, об'єктом вивчення яких була преса Російської імперії XIX – поч. XX ст.; друга – праці, які висвітлюють історію розвитку преси України XIX – поч. XX ст.; третя – праці, у яких вивчається преса Волинської губернії XIX – поч. XX ст.

Зважаючи на те, що Волинська губернія була складовою частиною Російської імперії, усі сфери місцевого життя, у тому числі й функціонування періодики, зазнавали впливу імперської політики. Періодика Волині розвивалася в умовах, визначених правовим полем Російської імперії, відповідно до політичних та ідеологічних закономірностей, виписаних царською владою. Тому, здійснюючи огляд історіографії проблеми, ми звернулися до аналізу наукових праць, присвячених дослідженню історії преси Російської імперії XIX – поч. XX ст., складовою частиною якої була і преса Волинської губернії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являються перші наукові дослідження з історії преси Російської імперії. Окреме місце з-поміж них займають бібліографічні покажчики, зокрема «Список русских повременных изданий с 1703 по 1899 год» В. Срезневського [754]. Автор подав список періодичних видань Російської імперії за 1703–1899 рр., до якого було включено й вісім періодичних видань Волині: «Волынские губернские ведомости» [754, с. 47], «Волынские епархиальные ведомости» [754, с. 48], «Житомирский листок» [754, с. 149], «Волынь» [754, с. 48], «Обзор акцизов» [754], «Почаевский листок» [754, с. 353], «Метеор. Бердичевский

летучий листок» [754, с. 284], «Бердичевский листок (летучий)» [754, с. 19]. Подана інформація була досить обмеженою: інформувала лише про назву, дату заснування і місто, де друкувалося видання.

Автором двох бібліографічних робіт «Русская периодическая печать 1703–1894 гг.» [737] та «Библиография русской периодической печати, 1703–1900 гг.» [736] – був М. Лісовський. Ці каталоги були найбільш повними на той час і порівняно з розробками інших бібліографів містили ширші відомості про волинські часописи. Окрім назви, часу виходу та місця виходу, вони включають інформацію про формат періодичних видань, повідомляють прізвища їхніх видавців та редакторів.

Предметом наукових інтересів дослідників кін. XIX – поч. XX ст. була і цензурна політика Російської імперії, у тому числі щодо періодики. Тут варто згадати роботи О. Скабичевського [667], В. Розенберга і В. Якушкіна [655], М. Лемке [629; 630], М. Котовича [620]. Окрім того, публікувалися дослідження з суміжних суспільних наук, зокрема з історії російської літератури XIX ст., які у багатьох аспектах зачіпали проблеми журналістики. У цьому плані відзначимо роботу І. Іванова [600].

Працею, що безпосередньо стосується проблематики нашого дослідження, стала замітка С. Рункевича «Волинские епархиальные ведомости», вміщена в енциклопедичному виданні «Православная богословская энциклопедия» [748]. Її автор подав детальні відомості про ціну одного примірника зазначеного журналу, періодичність його виходу, назвав прізвища членів редакційного складу, вказав назви та тематику деяких матеріалів, друкованих у ньому. Серед останніх він виділив ті, які включали описи повітів Волинської губернії, інформацію про монастирі єпархії, загальнобогословські статті.

Упродовж 20–30-тих рр. XX ст. з'явилися дослідження, з історії дореволюційної російської журналістики, нариси становлення найбільш авторитетних видань. Першопрохідцями в розробці таких проблем стали В. Євген'єв-Максімов [589], А. Луначарський та В. Лебєдев

(В. Полянський) [632; 633]. Але це завдання не було вирішено повністю і комплексно, його виконання продовжувалося і упродовж 40–80-х рр. ХХ ст. Зокрема, науковці Ленінградського університету Г. Гуковський, В. Євгенєв-Максимов, М. Піксанов, І. Ямпольський підготували та видали перший том «Очерков по истории русской журналистики и критики» [649]. Це видання містило огляд розвитку російської журналістики від початку її виникнення у ХVIII ст. до 40-х рр. ХІХ ст. Пізніше було видано і другий том, у якому були проаналізовані періодичні видання 50–90-х рр. ХІХ ст. [650].

У радянський час з'явилася значна кількість навчальної та довідкової літератури з історії російської журналістики. Насамперед, це роботи О. Дем'яньєва [584; 601], М. Черпахова [759], В. Березиної [558; 601], Б. Єсіна [590; 601]. Їхні автори охарактеризували професійну діяльність багатьох російських журналістів ХІХ – поч. ХХ ст. та окремі російські періодичні видання. Така ж тенденція прослідковується і в монографічних доробках Ю. Герасимової [579], О. Бережного [557], Г. Лапшиної [626], О. Акопова [553], Б. Балусєва [556]. Названі праці є інформативними для нашого дисертаційного дослідження, оскільки проаналізовані у них процеси функціонування преси впливали і на розвиток друкованого слова в Україні. У згаданих роботах можна знайти матеріали з історії започаткування перших «Ведомостей» (1728 р., м. Санкт-Петербург) як офіційного друкованого органу [601, с. 14–20]. Результат реалізації цього нововведення для губерній (1838 р.), в тому числі Волинської, ми вбачаємо у появі першого волинського видання – «Волынских губернских ведомостей» (м. Житомир). Аналіз цих матеріалів, допомагає краще зрозуміти передумови і суспільно-політичні причини заснування губернських періодичних видань – «Губернских ведомостей».

Говорячи про бібліографічні каталоги преси Російської імперії ХІХ – поч. ХХ ст., предметом бібліографічного опису яких, в тому числі стала й періодика Волинської губернії, варто згадати електронний ресурс «Электронное научное издание (ЭНИ) «Периодика» (2002 р.), створений

наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. [775]. Це перший зведений електронний каталог російського дореволюційного періодичного друку за понад 200 років його існування (1703–1917 рр.). Він функціонує на базі інтернет-сайту Фундаментальної електронної бібліотеки «Русская литература и фольклор». За його допомогою можна отримати відомості про будь-яке періодичне видання, яке видавалося в межах Російської імперії. Інформаційна база електронного покажчика ґрунтується на матеріалах друкованих видань: «Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917 гг.)» [759], «Библиография периодических изданий России (1901–1916)» [730; 731; 732; 733], «Русская периодическая печать (1702–1894)» [749], «Библиография русской периодической печати, 1703–1900 гг.» [736], «Сводный каталог сериальных изданий России (1801–1825)» [750; 751; 752].

Інформацію про релігійні періодичні видання Волині, можна знайти у роботі Г. Андрєєва «Христианская периодическая печать на русском языке 1801–1917 гг.» [728].

Вагомий комплекс новітніх досліджень з історії преси Російської імперії ХІХ – поч. ХХ ст. становлять роботи, у яких проаналізовано історію і вплив на тогочасне друковане слово російської цензури і законодавства. Серед них – праці Н. Патрушевої «Цензурный аппарат России во второй половине ХІХ – начале ХХ века» [651], Г. Жиркова «История цензуры в России ХІХ–ХХ вв.» [595], О. Кирієнко «Загальна та військова цензура в Російській імперії (ХVІІІ – початок ХХ ст.)» [611].

До вивчення історії становлення та розвитку преси в Російській імперії ХІХ – поч. ХХ ст. зверталися й українські дослідники: І. Гребцова [718], І. Крупський [625] та ін.

Другу групу праць, дотичних до проблематики нашого дослідження, становлять наукові доробки з історії преси в Україні ХІХ – поч. ХХ ст. Їхній огляд є обов’язковою умовою вивчення регіональної періодики.

На початковому етапі досліджень історії преси в Україні перед науковцями постала необхідність вирішення ряду питань, пов’язаних із

виробленням методології вивчення преси, розробкою категорійно-понятійного апарату, з'ясуванням її витоків, окресленням періодів розвитку тощо.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. з'являються дослідження І. Франка [677; 678], М. Грушевського [581; 582], С. Єфремова [591]. Останніх часто називають першими істориками української преси, адже саме вони визначили основні напрямки розвитку, завдання та принципи функціонування преси в Україні. І. Франко, зокрема, декларував принцип міжпартійності преси, а М. Грушевський його теоретично обґрунтував. Його суть полягає в тому, що преса повинна мати поступово-демократичний характер [581]. Окрім, розробки теорії, дослідникам вдалося зібрати та упорядкувати наявні відомості з історії преси в Україні. Наприклад, С. Єфремов прослідкував особливості функціонування української преси в межах Російської імперії, проаналізував втілення принципів демократизму в українській журналістиці XIX ст. [591].

Серед досліджень цього періоду, варто згадати також статтю «П'ятдесятилітній ювілей руської публіцистики» О. Маковея, у якій запропоновано одну з перших періодизацій розвитку західноукраїнської преси [634], а також нарис «Тяжким шляхом (Про українську пресу)» Б. Грінченка, у якому автор з'ясував умови зародження та занепаду україномовних газет і журналів, які на поч. XX ст. видавалися на Сході України [580].

У 20–30-х рр. XX ст. започатковуються перші бібліографічні дослідження преси України. На базі Українського наукового інституту книгознавства починає видаватися фаховий журнал «Бібліологічні вісті» (1923–1930). Тематика журналу стосувалася майже усіх аспектів книгознавчих та пресознавчих досліджень. На його сторінках публікуються роботи Д. Лисиченка про українську пресу Катеринослава [631], В. Ігнатієнка з історії української преси [604; 606] (всього у виданні опубліковано 14 статей цього автора), М. Ясинського про початковий період історії української преси [684], Ф. Сенгалевича про періодичну пресу Канівщини [664].

У цей період виходить ґрунтовне бібліографічне дослідження книгознавця Ф. Максименка «Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України (1847–1929)» [740]. Серед іншого у ньому проаналізовано покажчики публікацій, вміщених на сторінках окремих волинських періодичних видань: О. Братчикова [113; 114], А. Ляценка [739], І. Мацкевича [741] до газети «Волынские губернские ведомости» та Ю. Тиховського [755, 756], П. Беляєва [729] до журналу «Волынские епархиальные ведомости». Бібліографічний опис каталогів містив не лише вихідні данні (автор, назва, дата, місце друку, кількість сторінок), а й відомості про основні розділи і підрозділи, стислу анотацію автора щодо їх змістовності та значимості.

Тоді ж на сторінках львівського видання «Нова Зоря» опубліковано статтю І. Кревецького, яка містила загальний огляд історії преси в Україні [622], та більш вузькотематичний нарис розвитку української католицької преси [623].

Крім статей про розвиток періодики в Україні, виходили ґрунтовні монографічні дослідження, як от «Українська преса (1816–1923 рр.)» В. Ігнатієнка [605]. В книзі поняття «українська преса» розтлумачено, виходячи з територіально-етнографічного та комбінованого принципу з урахуванням мови публікацій. Автором також виділено п'ять періодів розвитку української преси: 1816–1834 рр. – період розвитку української преси іншими мовами; 1834–1904 рр. – період розвитку української преси на Наддністрянській Україні та в еміграції; 1905–1914 рр. – третій період, який не має чітко сформульованої назви, автор тільки зазначає лише, що його головною рисою є включення до об'єктів дослідження території Наддніпрянської України; 1914–1917 рр. (до початку революції) – період занепаду української преси на Наддніпрянщині та Наддністрянщині; від початку революції 1917 р. до 1923 р. – період відродження української преси в обох частинах України та її буйного розквіту, особливо в Наддніпрянській Україні [605, с. 8–9].

Окремо відзначимо науковий доробок А. Животка, представлений

дослідженнями «Нарис історії української преси» [720], «Рукописні часописи української молоді» [593], «Історія української преси» [592]. В останній праці висвітлено історію розвитку періодики на українських теренах та в діаспорі від її зародків, які віднесено у козацькі часи, до початку Другої світової війни. Тут же подано іменний покажчик редакторів, видавців, авторів ряду періодичних видань.

Очевидно, що період 1920–1930 рр. став важливою сходинкою у вивченні історії преси України XIX – поч. XX ст. Однак, необхідно відмітити, що багато питань дослідниками були висвітлені фрагментарно. Це зумовлювалося впливом політики та ідеології радянської влади на їх наукову діяльність. Територіальна віддаленість від основної частини національної джерельної бази та архівної україніки, негативно позначилася на діяльності науковців, які працювали в еміграції.

У 40–80-ті рр. XX ст. з'явилися роботи С. Наріжного про історію української преси [643; 725], М. Бернштейна, який вперше здійснив аналіз журналу «Основа» [559], О. Бабишкіна, котрий проаналізував спроби журналістів правдиво висвітлювати суспільне життя в Україні [554]; М. Жовтобрюха про мовні питання друку періодики XIX ст. [596], узагальнюючі огляди української журналістики І. Дорошенка [719], В. Дмитрука [587], Ю. Тернопільського [669], колективу дослідників під керівництвом Й. Т. Цьоха [607], Ф. Погребенника [652].

Окремо слід відзначити науковий доробок П. Федченка, представлений дослідженнями з історії преси: «Матеріали з історії української журналістики» [727] і «Преса та її попередники: Історія зародження й основні закономірності розвитку» [676]. Остання праця, як зазначав сам автор, була першою спробою в радянській науці дослідити походження, формування та закономірності функціонування періодичних видань Європи (в тому числі представлені й видання України та Росії), Азії, Америки, Африки.

Важливі відомості про журналістську діяльність М. Коцюбинського в газеті «Волинь» знаходимо в курсі лекцій Г. Вартанова «Попередники

робітничої преси на Україні: Українська прогресивна журналістика XIX – поч. XX ст.» [717], розробленому для слухачів відділення працівників преси Вищої партійної школи при ЦК КП України. Основною його метою було ідеологічне виховання працівників радянської преси. Разом із тим автор курсу не заперечує важливість вивчення історії української журналістики, професійної діяльності її видатних представників демократичного напрямку. Серед інших таким він називає М. Коцюбинського. Окрім загальних проблем розвитку журналістики в Україні, Г. Вартанов аналізує його публікації, розміщені на сторінках газети «Волинь» [717, с. 74–79, 81]. Отже, не будучи позбавленим впливів ідеологічної заангажованості, цей курс лекцій водночас містить фактичний матеріал, важливий для вивчення редакторської діяльності відомого літературознавця.

Четверта група досліджень охоплює 90-ті рр. XX – поч. XXI ст. Означений час позначився роботою Науково-дослідного інституту пресознавства (функціонує з 1993 р. як структурний підрозділ Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України); зараз НДІ пресознавства ЛННБУ ім. В. Стефаника, який не має аналогів в Україні. До складу інституту входить чотири відділи: відділ наукових досліджень української періодики, відділ наукових досліджень іншомовної періодики, науковий відділ бібліографічних досліджень, відділ національної бібліографії української преси. Інститут здійснює важливу роботу, що спрямована на вирішення наукових проблем, як-от: формування бібліографічного реєстру українських періодичних видань XIX–XX ст. в Україні та світі; їх вивчення у контексті історично-культурного розвитку нації; розробка теоретичних проблем у галузях історичної та філологічної науки на основі періодичних джерел і т. ін.

Інститутом було підготовлено та видано чимало енциклопедій про творців української преси, редакторів, видавців, публіцистів і журналістів («Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника» (з 1994 до 2013 рр. вийшло 20 випусків) [671]), записок («Записки

Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника» (з 2003 по 2013 рр. вийшло 11 випусків) [599]), історико-бібліографічних досліджень національної періодики («Українські періодичні видання XIX–XX ст. в Україні та світі» (2006 р.) [675] та ін.).

На особливу увагу з-поміж останніх заслуговує тритомна праця «Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.» (2007 р.) [672; 673; 674]. У першому її томі проаналізовано історико-бібліографічні матеріали про українську пресу, яка видавалася на етнічних українських землях та в інших країнах упродовж 1812–1890 рр. Книга містить широкий огляд бібліографії української преси, при цьому здійснюється її поділ на дві групи: українську пресу та українську пресу іншими мовами [672]. Другий том книги містить огляд української преси в Україні та світі за 1891–1905 рр. [673], а третій – за 1906–1910 рр. [674].

Узагальненні дослідження історії журналістики України на зламі XX – XXI ст. здійснили А. Токарська [714], А. Москаленко [724], І. Крупський [624]. А. Гуз вивчав земську пресу [583], Н. Зелінська – професійно-видавничу діяльність у дзеркалі української періодики [696], І. Михайлин – ідеологічні проблеми поступу від журналістики в Україні до української журналістики [636].

Ряд дослідників об'єктом свого вивчення обрали українські регіональні періодичні видання. Наприклад, Ю. Лащук, Г. Бухало, О. Ошуркевич видали довідник про періодику Полісся, Холмщини, Підляшшя та Волині (1917–1939) [743]. Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна дослідили тенденції розвитку періодики Катеринослава та Катеринославської губернії (1838–1917 рр.) [744], Полтави та Полтавської губернії (1838–1917 рр.) [746], а спільно із В. Фінклер – Подільської губернії (1838–1917 рр.) [745]. А. Волобуєв та М. Шудря здійснили таке ж дослідження щодо м. Києва та Київської губернії (1835–1916 рр.) [693], Р. Загорулько – Києва (1905–1914 рр.) [597; 598], М. Скорик – Харківщини (1812–1917 рр.) [713], М. Романюк – Північної Буковини (1870–1940 рр.) [659; 660], а разом з

М. Галушко – Львова (1848–1939 pp.) [662], Івано-Франківська (1879–1944 pp.) [578], М. Нечиталюк, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Дроздовська – Східної України [635; 757], Галичини [588; 758], І. Мілясевич – Волинської губернії (XIX – поч. XX ст.) [639].

Предметом дослідження науковців ставали й окремі періодичні видання України. Наприклад, Р. Майборода і В. Врублевський вивчали історію становлення та характер публікацій часопису «Україна» (1907–1932 pp.) [742], В. Щербатюк проаналізував «Университетские известия» (1913–1919 pp.) [753, с. 5–6], Б. Ясінський – «Літературно-Науковий Вісник» (1898–1932 pp.) [738], В. Денисенко – «Киевские епархиальные ведомости» (1861–1918) [585], О. Іванін – «Харьковские губернские ведомости» (1861–1865 pp.) [697].

О. Канчалаба досліджував релігійно-церковну періодику [610], О. Сушкова – періодичні видання для жінок в Україні [726]. Л. Коваленко вивчав особливості висвітлення проблеми прав українського народу на сторінках російськомовної української періодичної преси [612; 613; 698].

У цей же період науковці продовжили розробляти методологію історико-журналістських досліджень та періодизацію розвитку преси України. Тут варто згадати: М. Нечиталюка [645; 707; 708], І. Михайлина [773], М. Романюка [656; 657], Я. Калакуру [609; 722]. Про розроблені ними методологічні підходи до вивчення української періодики йтиметься у підрозділі 1.3 цього дисертаційного дослідження.

Серед новітніх праць з історії преси України виділяється низка досліджень, які так чи інакше стосуються періодики Волинської губернії XIX – поч. XX ст.

З-поміж них – стаття Л. Дениско «Духовні журнали в Україні XIX – поч. XX ст. як відбиття розвитку та поширення православ'я» [586]. У ній авторка, вивчаючи релігійні журнали України, аналізує й волинське видання «Русский инок» [586, с. 53]. Вона подає інформацію про його редакційний склад, перераховує назви рубрик, характеризує вплив часопису на читацьку аудиторію. Що характерно вона атестує журнал виключно позитивно, уникає

будь якої його критики.

З під пера Л. Дениско вийшов також каталог «Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX століття у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського», який містить бібліографічний опис видань, що зберігаються в бібліотеці [735].

Дослідниця А. Бойко обрала дещо вужчі хронологічні межі подібного дослідження. У своїх кандидатській дисертації «Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX століття: тематика і проблематика» [763] та монографії «Преса православної церкви України 1900–1917 рр.: Культура. Суспільство. Мораль» [572], досліджуючи тематику і проблематику преси православної церкви, вона приділила увагу суспільно-політичним, мистецтвознавчим та літературознавчим аспектам. В згаданих дослідженнях авторка наголошує на важливості визначення концептуальних напрямлень кожного з релігійних видань. Для цього вона вважає необхідним звертатися до аналізу осіб видавців та авторів, а саме з'ясовувати їх конфесійну належність. Та ми не можемо погодитися з цим твердженням. Звісно, аналіз таких аспектів необхідний, але він не може бути визначальним у визначенні цільового напрямлення видання. Хибність зазначеного твердження можна побачити і у висновках, які зробила дослідниця. Критикуючи думку І. Омельчука про те, що часописи «Почаевский листок» і «Прибавление к Почаевскому листку» видавалися чорносотенцями, вона наголошує, що названі видання були започатковані Російською православною церквою, авторами публікацій були православні священики, а факт пропагування ними ідей чорносотенного руху був поодиноким явищем («лише у 1909 р. кілька номерів видання вийшли з гаслом «Союз русского народа») і свідченням співчуття цим ідеям деяких церковників. І як висновок зазначає, що ці часописи, можна віднести до церковних видань для народної аудиторії [572, с. 21]. На нашу думку, А. Бойко допустилася ряду неточностей. По-перше, хибність бачення релігійної ситуації на Волині. На початку XX ст. представники верхівки православної церкви тісно починають співпрацювати з чорносотенними

організаціями. Станом на 1907 р. на території Волинської губернії функціонувало біля 1 тис. осередків «Союзу...», 300-ма з них керували священики [594, с. 120]. З-поміж них був і видавець та редактор «Почаевского листка» і «Прибавления к Почаевскому листку» (з 1903 р.) архімандрит Віталій (В. Максименко). Отже, підтримка і пропагування чорносотенних ідей було не випадковим і поодиноким явищем, а систематичним і ціленаправленим.

По-друге, ці видання дійсно були започатковані під егідою православної церкви і в перші роки свого функціонування основною їх метою було релігійно-моральне виховання народу, на їх сторінках читач міг знайти чимало цікавої інформації краєзнавчого та морально-етичного характеру. Але пізніше ситуація змінилася. У 1903 р. редактором «Почаевского листка» призначили архімандрита Віталія і видання аж до часу свого закриття в 1917 р. не втрачало шовіністичного характеру та продовжувало бути одним із провідних рупорів «Союзу русского народу». Також А. Бойко має й статті, у яких пропонувала власну класифікацію та систематизацію православної преси України 1900–1917 рр. та здійснювала її критико-бібліографічний огляд [573]. Цікавою є її стаття «Православна преса України 1900–1917 рр.: класифікація та систематизація» [571]. У ній авторка прослідковує історичні умови функціонування релігійної преси, пропонує свою класифікацію, в основу якої було покладено аудиторний принцип, аналізує методи впливу на читацьку аудиторію, типи жанрів, основні тематичні аспекти, яким приділялася увага на сторінках цих видань. А у своєму наступному критико-бібліографічному огляді «Проблема дослідження преси православної церкви кінця XIX – початку XX ст.» А. Бойко вводить до наукового обігу термін «православна преса» та намагається довести, що не має підстав говорити про українське православ'я XX ст. як про організаційно-церковну форму, але є факт його духовного існування, який отримав адекватне віддзеркалення у церковній періодиці [573, с. 311].

Дослідженням етнографічних матеріалів та традиційно-побутової

культури у періодичних виданнях II пол. XIX ст. займався С. Чибирак [679; 680]. Науковець визначив місце губернських видань у розвитку етнографічної науки, висвітлив їх тематику, та її зміну залежно від російської імперської політики, особливу увагу звернув на календарну обрядовість. Аналізуючи етнографічні статті, у періодичних виданнях II пол. XIX ст., він згадав публікації, вміщені на сторінках «Волынских губернских ведомостей».

Окремі аспекти розвитку преси в Україні XIX – поч. XX ст. розглянуто науковцями у своїх дисертаційних роботах. Їхня тематика досить різноманітна. Наприклад, О. Коновець присвятив свою дисертацію науково-просвітницькій пресі [765], В. Георгієвська – становленню та розвитку рекламно-довідкової преси [764], Н. Орлова – становленню і формуванню української журналістичної думки [767], О. Сидоренко – становленню і розвитку дитячої та учнівської періодици [768] і т. ін.

Третю групу наукових доробків, дотичних до теми нашого дослідження становлять праці, присвячені пресі Волинської губернії XIX – поч. XX ст.

Період кін. XIX – поч. XX ст. став відправним у становленні досліджень історії волинських періодичних видань. Особливу увагу тогочасні науковці звертали на релігійні часописи. Зокрема, у 1901 р. побачила світ об’ємна праця М. Теодоровича «История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896 гг.)» [668]. Вона і зараз продовжує бути важливим джерелом інформації про видавців та співробітників релігійних видань Волинської губернії, адже ними найчастіше ставали саме випускники зазначеного у її назві навчального закладу.

Тоді ж вийшли друком перші покажчики неофіційної частини газети «Волынские губернские ведомости» та журналу «Волынские епархиальные ведомости».

Одним із перших з’явився «Указатель статей, напечатанных в неофициальной части «Волынских губернских ведомостей» в период с 1867 по 1880 год» О. Братчикова [113; 114]. Автор опублікував його у вигляді додатку

до самої газети. Показчик містив основні вихідні данні про автора, рік виходу, номер та сторінки, на яких була надрукована та чи інша публікація.

Більш узагальненим був показчик публікацій на сторінках «Волынских губернских ведомостей» за 1838–1887 рр. [739]. Його автор А. Лященко виокремив ті з них, які стосувалися історії Волині, не взявши при цьому до уваги матеріали про поточне життя краю.

Свій внесок у цю справу зробив також І. Мацкевич. Його авторству належить «Указатель учено-литературных произведений в местной печати, касающихся предмета археологии в самом обширном значении слова, по Волынской губернии» [741]. Дослідник упорядкував статті газети «Волынские губернские ведомости» за прізвищами волинських краєзнавців, авторству яких вони належали. Наприклад, він виокремив публікації О. Братчикова, Г. Осовського, Л. Рафальського, В. Пероговського, М. Трипольського та ін.

Що ж до бібліографування «Волынских епархиальных ведомостей», то кропітку роботу в цьому напрямку проробили Ю. Тиховський і П. Беляєв. Авторству Ю. Тиховського належить «Указатель содержания неофициальной части «Волынских епархиальных ведомостей» за первые двадцать лет их существования (сентябрь 1867 – сентябрь 1887)» [755] та такий же «Указатель... (сентябрь 1887 – по декабрь 1907 гг. включительно)» [756]. Роботи Ю. Тиховського поєднали в собі предметний, географічний і алфавітний показники видання за всі роки його функціонування. Каталоги склалися з трьох тематичних розділів: історія, проповідництво та бібліографія. Аналіз їх бібліографічної значущості проводили І. Мілясевич та О. Левитська [705; 706]. Вони охарактеризували бібліографічні дослідження Ю. Тиховського як одні із кращих зразків вітчизняних показників змісту періодичних видань, з досконалим довідковим апаратом на рівні сучасних вимог. Схожою за характером оформлення стала – робота «Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Волынских епархиальных ведомостей»... (с сентября 1887 по декабрь 1907 включительно)» П. Беляєва [729]. Дослідник згрупував матеріали за тематичним принципом, виділивши

дев'ять основних напрямків їх змістовного наповнення.

У 30-ті рр. XX ст. І. Лозов'юк, розширив хронологічні межі огляду видання до 1915 р. в роботі «Bibliografia artykułow naukowych ogłoszonych w «Wołyńskich Eparchialnych Wiadomościach» [760].

Значення проаналізованих покажчиків для роботи з волинськими періодичними виданнями XIX – поч. XX ст. важко переоцінити, адже вони дають змогу легко зорієнтуватися в масиві опублікованого на їх сторінках матеріалу.

Починаючи з 1953 р., у Вінніпезі (Канада) при Товаристві «Волинь» та «Інституті дослідників Волині» було розпочато видання наукового часопису «Літопис Волині» (вийшло 20 випусків). На його сторінках опубліковано велику кількість краєзнавчих досліджень, джерельною базою яких в тому числі слугувала і волинська періодика. З-поміж них зустрічаються студії, присвячені життю та діяльності видатних краєзнавців Волині. Взяти хоча б статтю М. Бойка про М. Теодоровича, який свого часу підготував чимало історико-краєзнавчих публікацій для журналу «Волинские епархиальные ведомости» [575]. «Літопис Волині» містить також ряд досліджень з історії преси Волині, однак вони виходять за хронологічні межі нашого дослідження (у них мова йде про волинську пресу 1920–1939 рр., 1941–1944 рр.).

В 1982 р. у м. Блументоні (США) було видруковано підготовлений М. Бойком покажчик преси, яка виходила різними мовами в Україні упродовж 1775–1965 рр. Особливу увагу у ньому приділено бібліографуванню преси Волинської губернії, а також Полісся та частково Холмщини [574]. Автор охарактеризував й історію становлення преси в Російській імперії, відзначив вплив цензури на її функціонування. Крім покажчика назв часописів, робота містить іменний покажчик їхніх редакторів, видавців та місцевостей, де вони друкувалися. На відмінну від попередників, М. Бойко навів у ній назви часописів, існування яких раніше вважалося сумнівним. Проте, на основі проведених нами досліджень реальність функціонування одного з них нам все ж таки вдалося встановити та підтвердити. Це газета «Lucker Nachrichten»

(«Луцкие новости») (1915–1916 рр.) [68, арк. 428–429]. Так що, можливо, уточнення інформації про існування інших періодичних видань за майбутнім.

Новітній період історіографії волинської періодики – 90-ті рр. ХХ – ХХІ ст., став найбільш плідним. Часопис «Волынские епархиальные ведомости» став об'єктом вивчення представників нового покоління дослідників волинського історичного краєзнавства. Увагу О. Михайлюка [701], Л. Баженова [555; 685; 686; 687], М. Манька [700], А. Силюка [712], І. Ярмошика [716] привернули постаті провідних краєзнавців Волині ХІХ – поч. ХХ ст.: С. Барановського, К. Левицького, М. Петрова, Л. Рафальського, А. Сендульського, А. Селецького, М. Теодоровича, А. Хойнацького, Ф. Четиркіна, котрі часто публікували свої наукові розвідки на шпальтах волинської періодики. Згадані науковці здійснили опис їх життєвого шляху і водночас історіографічний аналіз їхніх наукових напрацювань.

Однак, через обмежений обсяг статей аналіз пресових публікацій був поверховим. Дехто із згаданих науковців в подальшому, розширивши свої наукові інтереси, оформив їх у праці, які стосувалися аналізу краєзнавчої спадщини Волині, зафіксованої не лише на сторінках періодики. Серед них роботи Л. Баженова «Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на поч. ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія» [555], І. Ярмошика «Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ–ХХ ст.» [682], «Становлення історичного краєзнавства Волині в ХІХ – на поч. ХХ ст.» [683]. Вони є важливим джерелом, оскільки відображають співвідношення опублікованих краєзнавчих матеріалів на шпальтах преси і на сторінках інших видань. Усе ж аналіз періодики у їх дослідженнях не є вичерпним і обмежується окремими публікаціями у найбільш помітних виданнях («Волинских епархиальных ведомостях», «Волинских губернских ведомостях»). Це пояснюється іншими науковими пріоритетами, згаданих дослідників. Зокрема, М. Манько використав журнал «Волынские епархиальные ведомости» як джерело вивчення міжнаціональних та міжконфесійних стосунків пореформеної Волині [699].

У 1999 р. дослідниками Т. Пономарьовою та В. Виткаловим було здійснено систематизацію колекції періодики, яка зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею. Серед пробібліографованих видань знаходимо відомості про журнал «Почаевский листок» [747, с. 15].

Загальний огляд пресових видань Волинської губернії XIX – поч. XX ст. як джерела інформації, про вшанування подвигів козаків та пам'ятні місця Берестецької битви 1561 р. провів Г. Дем'янчук у статті «Перші вісті в пресі про «Козацькі могили» [695].

Н. Сидоренко та Н. Сарапин підготували статтю про історію преси Волинської губернії [666]. У ній автори подають статистичну інформацію, про появу та зникнення з громадської арени краю періодичних видань, наводять їх назви, вказують періодичність виходу, аналізують причини збільшення їх кількості на поч. XX ст., пояснюють неможливість появи на їхніх сторінках публікацій українською мовою. Такий аспект історії волинської преси було розширено у статті «Українська тематика в житомирській газеті «Волинь» Н. Сарапіна та Н. Шудрі [710].

Н. Сарапин має окрему невелику публікацію, яка присвячена аналізу комплексу періодичних видань Волинської губернії XIX – поч. XX ст. [709]. Не зважаючи на її назву – «Періодика Волинської губернії 1838–1917 рр.», – в ній подано лише загальні статистичні данні, про кількість часописів та в декількох абзацах здійснено короткий огляд «Волынских губернских ведомостей», «Волынских епархиальных ведомостей», «Почаевского листка».

При аналізі праць цієї групи не можна не згадати внесок у розробку проблеми І. Міляевич. Під її авторством вийшла чимала кількість статей [637; 638; 640; 641; 702; 703; 704; 705; 706], матеріали яких пізніше були вміщені у історико-бібліографічне дослідження «Періодичні видання Волинської губернії XIX – поч. XX ст.» [639]. Монографія складається з двох частин. Перша з них містить історико-статистичний аналіз періодичних видань Волинської губернії XIX – поч. XX ст. Тут автор показала жанрово-типологічні особливості періодичних видань, подала історичний нарис

становлення і розвитку волинської періодики на початковому етапі, проаналізувала видавничо-редакційний склад періодичних видань; вперше окреслила проблему щодо реальності існування окремих періодичних видань. Другий розділ праці містить бібліографічний показник преси Волинської губернії (1838–1916 рр.): іменний анований, хронологічний, тематично-типологічний, топографічний, видавничих колективів, алфавітний друкарень. Автор не лише здійснила аналіз преси Волині в бібліографічному аспекті, а й в історичному. В огляді знаходимо короткі відомості про історію кожного часопису, місцезнаходження та друківані й архівні джерела про нього.

На поч. ХХІ ст. продовжилося дослідження «Волынских губернских ведомостей» [618; 619]. М. Косьміна у статті «Про що писали «Волынські губернські ведомости» півтора століття тому» [619] подала цікаві, окремо вибрані відомості, за рубриками «Сільські озброєні варти», «З книгарнями та без читалень», «Німецькі колонії», «Найбільший ярмарок – у Дубні», щоб показати джерельний потенціал цієї газети для вивчення історії краю. Автор дала оцінку «Волынским епархиальним ведомостям», намагаючись показати їх важливість як джерела в історико-краєзнавчих студіях. Але водночас, вона не зазначила жодної позиції використаної літератури.

Зазначена проблематика знайшла своє відображення і в статті М. Костюка «Перша друківана газета Волині – «Волинські губернські відомості» [618]. У ній він подав невеличку історичну довідку про виникнення і становлення газети.

На поч. ХХІ ст. продовжилася тенденція і зацікавлення краєзнавчою діяльністю священників Волинської губернії і висвітлення її результатів на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей» науковцями О. Кошель [621], Т. Волянюк [694], О. Казмірчук [608].

О. Кошель у своїй статті висвітлив внесок «Епархиальных ведомостей» Подільської і Волинської губерній у становлення та розвиток тогочасного історичного краєзнавства в Правобережній Україні. Ще однією із робіт даної тематики є стаття Т. Волянюк «Волинські епархіальні відомості –

концептуальна модель та змістовне насичення» [694]. Автор ставила перед собою мету здійснити аналіз змістовного наповнення, але увагу приділила короткому висвітленню біографій редакторів, співробітників, авторів видання і лише побіжно показала зміни тематичних напрямлень.

Така ж ситуація спостерігається і в інших статтях, присвячених аналізу краєзнавчих матеріалів на сторінках журналу «Волинских епархиальных ведомостей», коли дослідники детальніше виписують життєвий шлях краєзнавців, називають їх роботи (часто вибірково і не всі), подають бібліографічну характеристику видання, і менше зосереджуються на історіографічному аналізі змісту публікацій, їх історичній достовірності, ідеологічній спрямованості.

Окреме місце займають публікації, які аналізують змістовне наповнення часопису. Так, Г. Сенківська у одній із своїх статей [665], висвітлила оцінку освітньої діяльності Тадеуша Чацького на Волині, волинськими дослідниками XIX ст., використовуючи публікації «Волинских епархиальных ведомостей», А. Боярчук проаналізував історію православної церкви на Волині [576]. Варто згадати і дослідницю Л. Іваннікову, яка вивчала науковий доробок М. Теодоровича, зокрема його історико-краєзнавчі розвідки на шпальтах «Волинских епархиальных ведомостей». Вона оцінила його внесок, як представника православного духовенства у фольклорно-етнографічні дослідження Волині, акцентуючи увагу на календарній та родинній обрядовості, світоглядних уявленнях, які вже не фіксуються у наш час [603].

Важливий матеріал про співпрацю і роль відомих українських письменників у редакційній діяльності над газетою «Волинь» подали у своїх роботах Н. Сарапин («Журналістські уроки Михайла Коцюбинського в житомирському часописі «Волинь» [663] та А. Близнюк («Чорномор у Гонолулу. Григорій Матчет – фейлетоніст житомирської газети «Волинь» [570]. Наукові статті містять аналіз змісту статей опублікованих на сторінках газети, оцінку їх ролі і значення для підйому авторитету видання. Дослідження наповненні фактологічним матеріалом та витримками із

спогадів, листів, особистих висловлювань діячів про враження, проблеми і успіхи, пов'язані із роботою в газеті.

М. Левчук присвятила свої дослідження аналізу релігійної преси Волині [627; 628]. У першій із названих статей дослідниця охарактеризувала публікації із освітньо-виховної проблематики на шпальтах журналу «Волынские епархиальные ведомости» (1867–1917). А у другій статті здійснила огляд часописів «Почаевский листок» (1887–1917 рр.) і «Почаевские известия» (1906–1909 рр.). Окрім того, М. Левчук захистила кандидатську дисертації на тему «Висвітлення морально-етичної проблематики на шпальтах преси православної церкви Волині (1867–2006 рр.)» [766].

Необхідно відмітити і узагальнюючі роботи цього періоду П. Опанащука. В його доробку, а саме статтях «Преса як фактор повсякденного життя населення Волині на поч. XX ст.» [647] та «Висвітлення революційних подій 1905–1907 рр. на сторінках преси Волинської губернії» [646], міститься аналіз преси Волині початку XX ст. У першій автор охопив ширшу тематику публікацій, вміщених на сторінках волинської періодики, визначав коло читачької аудиторії, вартість, зачепив питання цензурної політики, порівнював волинські часописи з київськими, а також охарактеризував рекламні аспекти. А в другій, він зупинився на аналізі статей вузькотематичного спрямування, а саме тих які стосуються найбільш актуальних суспільно-політичних подій того часу, пов'язаних з Першою російською революцією, проаналізував позиції редакційних колективів.

Дослідники розглядали і певні тематичні проблеми та їх висвітлення у пресових виданнях. В. Мороз у своїй статті «Проблеми науки і культури на сторінках волинських періодичних видань другої пол. XIX – поч. XX ст.» проаналізував наукову та культурну тематику на сторінках волинської преси та її вплив на суспільне життя краю [642].

Варто також сказати про праці предметом спеціального вивчення яких не виступала періодика Волині, однак матеріали надруковані на її сторінках залучалися при дослідженні тієї чи іншої сторінки з історії Волині. Серед таких

монографія О. Буравського «Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.» [577]. У ній автор дослідив соціально-економічне становище та культурний розвиток польського населення Волині, його роль у розвитку регіону, проаналізувавши на ряду з іншими джерелами статті із журналу «Волынские епархиальные ведомости» за 1880–1899 рр. та газет: «Волынские губернские ведомости» за 1873 р., «Волынь» за 1897–1912 рр., «Жизнь Волини» за 1910–1914 рр.

Своєрідним інформатором з історії періодики губернії є «Атлас історії культури Волинської області», на сторінках якого знаходимо рубрику «Періодичні видання (1840–1920 рр.)». Авторами підготовленої карти є П. Пушкарчук та Є. Франчук [653]. На сторінках атласу розміщувалися не лише карти, а й подавалися коротенькі історичні довідки з історії розвитку різних сфер життя губернії. Дане джерело є оригінальним, але, на жаль, малоінформативним, адже серед найменувань волинських періодичних видань XIX – поч. XX ст. вказано лише «Волынские губернские ведомости», «Волынь». Не зрозуміло чому картографи обрали такі хронологічні межі – 1840–1920 рр., адже перший номер «Волинских губернских ведомостей» вийшов у 1838 р., логічно було б починати з цієї межі становлення преси в губернії, а закінчувати 1917 р., бо потім періодичні видання суттєво змінили своє історичне обличчя і функціонували в інших історичних умовах.

Отже, на основі огляду наукової літератури, можемо зробити висновок, що на сьогоднішній день наукової праці, де було б здійснено комплексне дослідження історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст., як окремого самостійного історичного явища, немає. Все ж, маємо низку бібліографічних та історичних праць, які присвячені окремим проблемам розвитку та функціонування регіональної періодики в Україні та Російській імперії XIX – поч. XX ст. Значно менша кількість праць присвячена дослідженню волинської преси. Увагу її авторів частіше привертала проблеми її бібліографічного вивчення чи використання окремих видань як історичного джерела, рідше вона ставала предметом

історіографічного аналізу. Врахування досягнень, вище проаналізованих досліджень, дасть змогу здійснити історіографічне дослідження історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дисертаційного дослідження умовно можна поділити на три групи:

- власне періодичні видання Волинської губернії XIX – поч. XX ст., які містять на своїх сторінках історико-краєзнавчі публікації;
- архівні документи, які включають інформацію про становлення, розвиток і функціонування у соціумі волинської періодичної преси;
- опубліковані джерела, представлені різноматематичними збірниками документів.

Оскільки в нашому історіографічному дослідженні предметом вивчення є історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст., то основою джерельної бази виступають власне періодичні видання губернії, які нами розглянуті з різних аспектів їх інформативних можливостей. Для досягнення мети нашого дослідження були опрацьовані періодичні видання, які представлені у фондах шести бібліотек, чотирьох архівів, двох музеїв України.

Робота із збереженим комплексом волинської періодики дозволила виявити біля 5000 історико-краєзнавчих публікацій на сторінках збережених номерів 25 газет, 8 журналів, 5 бюлетенів. Історіографічному аналізу були піддані найбільш показові та оригінальні публікації. Разом з тим, не залишилися поза увагою і малоінформативні статті або передруки, – їх дослідження допомогло підійти до вивчення проблеми комплексно, проте, в роботі вони відображенні менш деталізовано. Повний перелік та вихідні дані виявлених на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. історико-краєзнавчих публікацій вміщені у розробленому нами бібліографічному покажчику «Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики (XIX –

поч. XX ст.) [734].

Серед бібліотек України найбільша кількість волинських періодичних видань збережена в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (НБУВ). Відділ газетних фондів бібліотеки дав змогу дослідити наступні газети: «Волынские губернские ведомости», «Волынь», «Почаевский листок», «Почаевские известия», «Вестник Волыни», «Владимир-Волынская жизнь», «Жизнь Волыни», «Волынская земля».

Окрім того, під час роботи з іще одним підрозділом бібліотеки – відділом бібліотечних зібрань та історичних колекцій – опрацьовано журнали і бюлетені Волинської губернії, які в Україні знаходяться лише тут. Вони стали основним джерелом для вивчення історико-краєзнавчих публікацій на їх сторінках. Зокрема, це примірники бюлетенів «Ветеринарная хроника Волынской губернии», «Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии», «Труды метеорологической сети Волынского земства» та журналів «Возрождение», «Взаимный кредит», «Голос пчеловода». Також у згаданому структурному підрозділі бібліотеки зберігається певна кількість номерів журналів – «Волынские епархиальные ведомости», «Русский инок», «Известия Волынского губернского земства», та окремі підшивки номерів бюлетеню «Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии».

Значну кількість доступної для наукового вивчення волинської періодики представляє Волинська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олени Пчілки у м. Луцьку (ВОУНБ). Її бібліотечні фонди містять значну джерельну базу для дослідження журналу «Известия Луцкого общества сельского хозяйства», газети «Наша Волынь» та бюлетеню «Состояние операций по обязательному и добровольному страхованию и сведения о противопожарных мероприятиях на ... месяц ... года», які в межах України зберігаються лише в приміщеннях цієї установи. Також в бібліотеці для дослідників доступні окремі примірники за різні роки виходу газети «Волынские губернские ведомости» та журналу «Волынские епархиальные ведомости».

Колекції номерів останніх, найпомітніших і найдовготриваліших

періодичних видань також представлені у фондах Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олега Ольжича (ЖОУНБ) та Наукової-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України м. Києва (НДБ ЦДАК України).

Усе ж найповніше часопис «Волынские епархиальные ведомости» зберігся у Національній історичній бібліотеці України м. Києва (НІБУ). У ній наявні майже всі номери офіційної та неофіційної частини журналу за всі роки його видання. Колекція цієї бібліотеки містить значну кількість – номерів газети «Почаевский листок» та журналу «Русский инок».

У Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника (ЛННБУ) у відділі рідкісної книги та відділі українознавства зберігаються номери журналу «Волынские епархиальные ведомости», газети «Почаевские известия» та бюлетеню «Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии», які в свою чергу доповнили та збагатили джерельну базу нашого дослідження.

Суттєве значення мали джерела, представлені у фондах архівів України. Найбільша колекція волинських періодичних видань зберігається у Державному архіві Житомирської області (Держархів Житомирської обл.). Деякі із них на території України представлені лише в цій установі: газети «Волынская жизнь», «Волынские отклики», «Волынская почта», «Волынский курьер», «Волынские новости». У Державному архіві Житомирської області зберігається значна кількість номерів газет «Волынская земля», «Волынь», «Жизнь Волыни». Частково репрезентовані газети «Волынские губернские ведомости», «Почаевский листок», «Вестник Волыни» та журнал «Волынские епархиальные ведомости».

Певну кількість періодики було знайдено в Державному архіві Волинської області (Держархів Волинської обл.) та Державному архіві Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Проте деякі з наявних тут випусків періодичних видань представлені великою кількістю екземплярів. Наприклад, газета «Почаевский листок» – в Держархіві Рівненської обл., та

бюлетень «Ветеринарная хроника Волынской губернии» – в Держархіві Волинської обл. У колекції останнього також є номери журналу «Волынские епархиальные ведомости» та газети «Волынские губернские ведомости».

Важливе значення для нашого дослідження мають примірники часописів, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України м. Києва (ЦДІАК України). Ними укомплектовано понад 40 справ 8 фондів: ф. 274 «Киевское Губернское жандармское управление», ф. 317 «Прокурор Киевской судебной палаты», ф. 318 «Киевская судебная палата», ф. 442 «Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора», ф. 707 «Управление попечительского киевского учебного округа», ф. 1335 «Волынское Губернское жандармское управление», ф. 1600 «Помощник начальника Волынского ГЖУ в Ровенском, Дубенском и Кременецком уезде», ф. 2098 «Почаевский монастырь». Робота з матеріалами згаданих фондів ускладнювалася тим, що періодичні видання збереглися неповністю, представлені невеликою кількістю номерів того чи іншого видання за окремі роки, інколи лише одним номером. Поширеним явищем було прикріплення номерів періодики у вигляді додатків до слідчих справ, як таких що мали «компрометуючий політичний чи революційний характер». Такі газетні вирізки входили до справ, у яких йшлося про судові процеси над колективом чи окремими представниками редакційного складу видання.

Найбільш повно збереженими періодичними виданнями у фондах ЦДІАК України є газети «Волынские губернские ведомости» та «Волынь». Нами опрацьовано наявні примірники низки інших волинських газет – «Почаевский листок», «Почаевские известия», «Волынская жизнь», «Вестник Волыни», «Жизнь Волыни», «Волынские отклики», «Волынская почта», «Волынская земля», «Наша Волынь». Окремо, необхідно відмітити примірники газет «Житомирский листок», «Волынская неделя», «Юго-Западная Волынь» та журналу «Мысль», які стали джерелом історіографічного аналізу та бібліографічного опису історико-краєзнавчих публікацій, вміщених на їхніх сторінках. В Україні вони представлені лише у

цьому архіві.

Крім того, варто зазначити, що робота з архівним матеріалом ЦДІАК України дозволила нам підтвердити реальність існування та проаналізувати статейний матеріал періодичного видання – «Lucker Nachrichten» («Луцкие новости»), – яке виходило упродовж 1915–1916 рр. Відомості про існування цього часопису раніше вважалися непідтвердженими.

Крім зазначених бібліотек та архівів, періодичні видання Волинської губернії XIX – поч. XX ст. в Україні представлені у зібраннях Волинського краєзнавчого музею (ВКМ) та Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ). Фонди ВКМ містять номери газет «Волынские губернские ведомости», «Почаевский листок», «Жизнь Волыни», і журналів «Волынские епархиальные ведомости», «Известия Волынского губернского земства». Фонди ж РОКМ представлені номерами журналу «Волынские епархиальные ведомости», примірниками газет «Почаевский листок» та «Вестник Ровенского уездного земства», остання з яких на території України зберігається лиш у цьому музеї.

Слід зазначити, що жодна з названих бібліотечних, архівних і музейних установ в Україні не має повних комплектів усіх волинських періодичних видань досліджуваного часу, тому нам довелося переглянути збереженні примірники у кожній з них. Ми прагнули здійснити максимально повний облік усіх без винятку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинських періодичних видань XIX – поч. XX ст. Однак, їх вибірка насамперед визначалася нашими тематичними зацікавленнями відповідно до виокремлених груп публікацій (економічні, військові, освітні, культурні та релігійні), а деякі з видань повністю чи частково втрачені.

При вивченні історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики джерелами для нас виступали три види видань: газети, журнали, бюлетені. Нами враховано класифікацію типів волинських періодичних видань, запропоновану І. Мілясевич. Остання, виходячи з двох критеріїв, поділила усю періодику Волинської губернії на кілька груп. Першим

критерієм було цільове і читацьке призначення видань. За ним дослідниця запропонувала поділяти часописи на: офіційні, громадсько-політичні, релігійні, рекламно-довідкові, фахові, літературно-художні, науково-популярні [639, с. 22–34, 353–356]. Другим критерієм стала тематика видань. За нею вони поділялися на суспільно-політичні, сільськогосподарські, медичні, релігійні, літературно-мистецькі, фінансово-економічні, природничо-наукові, військові, освітні, транспортні [639, с. 356–358].

Другу групу джерельної бази дисертаційного дослідження складають архівні документи. Деякі з них зберігаються у ф. 1 «Волынская духовная консистория» та ф. 70 «Канцелярия Волынского губернатора» Держархіву Житомирської обл. Проте, їх матеріали містять небагато інформації. З гучної за назвою спр. 483 (ф. 70) «Циркуляр губернским уездным исправникам о сообщении статистических данных о количестве и местонахождении обществ, типографий, литографий, книжных магазинов, библиотек, об издании газет и журналов» можна дізнатися лише про загальну кількість видань. А спр. 163 (ф. 1) містить всього лиш прохання видрукувати на сторінках газети «Волынские губернские ведомости» байку І. Крилова у перекладі українською мовою.

Важливу групу джерел становлять архівні документи, загалом близько 70 справ, що зберігаються у фондах ЦДІАК України: ф. 128 «Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра», ф. 275 «Киевское охранное отделение», ф. 295 «Киевский временный комитет по делам печати», ф. 317 «Прокурор Киевской судебной палаты», ф. 318 «Киевская судебная палата», ф. 692 «Киевский округ путей сообщения», ф. 707 «Управление попечительского киевского учебного округа», ф. 816. «Волынское охранное отделение», ф. 1335 «Волынское Губернское жандармское управление», ф. 1599 «Помощник начальника Волынского Губернского жандармского управления в Житомирском, Овручском и Староконстантиновском уездах», ф. 1600 «Помощник начальника Волынского ГЖУ в Ровенском, Дубенском и Кременецком уезде», ф. 2098 «Почаевский монастырь». Вони дозволили

дослідити цензурну політику по відношенню до періодики Волині. Серед іншого документи містять відомості про призначення редакторів видань та перевірку їх на політичну «благонадійність», судові процеси над редакційним складом часописів, підстави та причини їх оштрафування, звинувачення у переховуванні нелегальної літератури, передруці тенденційних, політично небезпечних заміток, у публікації заборонених цензурним комітетом статей, доноси, обшуки, арешти тощо.

Значна кількість цінних для нашого дослідження документів наявна у ф. 442 «Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора». Поміж іншим вони містять важливу фактичну інформацію, як-от: час початку та припинення виходу того чи іншого видання, поширення підписки на нього, його вартість, тематика його публікацій, вимога до порядку їх розміщення тощо. Наприклад, ряд представлених у фонді справ стосується переслідувань і судових процесів над видавцем і редактором демократичної громадсько-політичної газети «Волинь» Т. Бортніковим [7; 9; 14; 15; 47, арк. 14–85; 50, арк. 4; 70].

На особливу увагу заслуговує спр. 741, яка серед іншого містить «Список разрешённых к изданию в Волынской губернии газет» (1907 р.) оп. 1. ф. 1335 «Волынское Губернское жандармское управление» [59, арк. 205–226]. Подана у ній інформація важлива тим, що серед перерахованих свідоцтв-дозволів на видання 14 волинських газет зазначаються назви семи часописів, реальність існування яких досі залишається під питанням: «Волынский листок», «Волынское слово» (1907 р.), «Всемирное техническое обозрение», «Дубенский вестник», «Луцкий листок», «Справочный листок», «Старокопанинская газета», «Рідня справа». Про ці видання не знайдено більше ніяких відомостей. Яка їх доля, чи взагалі вони існували? – це ряд питань, які потребують подальшого вивчення. Зазначена у справі інформація дає нам підстави припустити можливість їхнього існування, навіть більше – можливу наявність окремих видань, які видавалися українською мовою, як у випадку з газетою «Рідна справа». Вже сам факт, що видання такого часопису

дозволили, контрастує з уявленнями пресознавців про неможливість існування у Волинській губернії україномовних часописів.

Збірники документів становлять третю групу джерельної бази дослідження. Вони дозволяють прослідкувати окремі питання функціонування преси, визначені законодавчою базою Російської імперії.

Одним із таких є багатотомний збірник «Полное собрание законов Российской империи». Серед іншого він містить цензурні статuti 1804 р. [543, с. 438–444], 1826 р. [544, с. 550–571], 1828 р. [545, с. 459–478], 1905 р. [548, с. 754–755], які регулювали функціонування друку в Російській імперії ХІХ – поч. ХХ ст. Ці законодавчі акти в подальшому визначили й історичні умови становлення та розвитку волинських періодичних видань та відповідно історико-краєзнавчих публікацій на їх сторінках.

Користуючись матеріалами, опублікованими у збірнику «Свод законов Российской империи», а саме документом «Общие Губернские Учреждения», з'ясовуємо передумови започаткування у 1838 р. першого друкованого періодичного видання Волинської губернії – «Волынских губернских ведомостей». Його ст. 532 декларувала необхідність створення офіційного друкованого органу при губернському правлінні [551, с. 63].

Крім названих, існують й інші збірники законодавчих актів, які визначали специфіку функціонування періодичних видань Російської імперії. Одним із них є збірник «Материалы, собранные особою комиссией, высочайше утвержденною 2 ноября 1869 г., для пересмотра действующих постановлений о цензуре и печати». Серед іншого у ньому опубліковано постанови № 191 «О перепечатывание исторических и критических изследованиях и статей» (від 1866 р.) [542, с. 259], № 1994 «О недозволении печатания объявлений студентов университетов и других высших учебных заведений с предложениями услуг по обучению детей» (від 30 вересня 1866 р.) [542, с. 244] та № 2788 «О расширении особого юридического отдела для губернских ведомостей» (від 27 грудня 1866 р.) [542, с. 197].

Ще одним використаним нами збірником документів є «Сборник

приговоров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора (с февраля 1904 г. по февраль 1905 г.)» [549]. У ньому є матеріали, котрі повідомляють про особливості функціонування часопису «Волынские губернские ведомости» на початку ХХ ст. Одним із таких є розпорядження генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній «О несоответствии содержания Губернских ведомостей Юго-Западного края во многих отношениях ко своему назначению и желательности несколько улучшить и оживить издание...» (1904 р.) [549, с. 13–16].

Варто згадати й підготовлений Д. Вельденбергом науковий доробок «Справочная книга о печати всей России» [541]. Він складається з двох частин: перша містить законодавство про друк з 1890 по 1908 рр.; друга включає в себе 10 розділів, у яких зібрані довідкові відомості та практичні вказівки з питань друку. Найбільша увага в першій частині – документальному збірнику, – приділялася «Уставу о цензуре и печати», з якого можна дізнатися про діючі «Временные правила о повременных изданиях». Вони містили положення, які визначали: понятійний апарат, про те що вважати за періодичне видання; відомості про вимоги до кандидатів у редактори; яким чином видавався дозвіл на заснування видання і скільки він залишався чинним; про порядок розміщення ілюстративного матеріалу та необхідність його залучення та ін. Крім того, серед розділів другої частини – довідникової, корисними для дисертаційного дослідження стали: покажчик типографічних установ, покажчик періодичних видань, «Памятка издателей периодических изданий» [541, с. 339, 529, 597–598] та тлумачний словник для видавців та осіб, як слідкували за роботою друкованих органів [541, с. 608–609]. В покажчиках подавалися відомості про друкарні та видання, які виходили в м. Житомирі Волинської губернії. Серед них: «Волынские губернские ведомости», «Волынские епархиальные ведомости», «Волынь», «Жизнь Волыни», «Взаимный кредит», «Волынские отклики». Проте, покажчики містять все ж невелику кількість даних щодо них, зокрема про періодичність виходу, прізвище ініціали редакторів та видавців, вартість.

Крім, того, варто зазначити, що станом на 1911 р. у Волинській губернії видавалося 19 періодичних видань, а бібліографічні відомості подані тільки для 6 вище зазначених, які виходили в м. Житомирі.

На основі аналізу наявного джерельного забезпечення дослідження, можна стверджувати, що використаний комплекс джерел є достатнім та дозволяє реалізувати мету і завдання дисертаційної роботи.

1.3. Методологічні засади та понятійний апарат дослідження

Проблематика нашої дисертаційної роботи перебуває на межі кількох суспільних наук, як-от історія, історіографія, соціологія, журналістика. Це обумовило вибір арсеналу необхідних принципів, методів та прийомів, який є комплексним, та міждисциплінарним. За основу ми взяли теоретико-методологічні засади історіографічного дослідження, які передбачають роботу з різними видами історичних джерел, зокрема, періодичними виданнями. Їхніми розробниками є науковці: Л. Зашкільняк [721], Я. Калакура [609; 722; 723], І. Колесник [615]. Я. Калакура в одній зі своїх праць відмітив, що «преса для історика є одним з основних комплексних джерел з історії українського суспільства за останні століття» [722, с. 413].

Увагу було приділено і методологічним напрацюванням пресознавців М. Нечиталюка [645; 707; 708], І. Михайлини [773], М. Романюка [656; 657; 661], які у своїх роботах атестували періодичні видання як важливе наукове джерело і виробили основи методології історико-пресознавчих досліджень.

У дисертаційній роботі застосовано основні принципи історіографічного дослідження: історизму, об'єктивності, системності, всебічності, спадкоємності (наступності). Дотримуючись принципу історизму, як основного правила будь-якого наукового пізнання, та передбаченого ним конкретно-історичного підходу, проведено аналіз розвитку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики на всіх етапах (становлення, утвердження, нових тенденцій), враховуючи при цьому

суспільно-політичні та історичні умови XIX – поч. XX ст., коли жили, творили, готували та публікували свої журналістські роботи їх творці (розділ II дисертаційного дослідження).

Закономірності появи та функціонування історичної думки на шпальтах преси невід’ємно залежали від розвитку й інших наук. Адже приріст нових наукових знань відбувається часто взаємозалежно і більше того на межі різних галузей знань. Прослідкувати та врахувати дані тенденції допомагає принцип системності.

Використання принципу об’єктивності передбачало проведення оцінки історико-краєзнавчих публікацій з позицій неупередженості щодо суспільної позиції їх авторів і разом з тим толерантності та поваги до їх поглядів.

Посиленню реалізації попередніх принципів сприяло дотримання принципу всебічності, який передбачив проведення аналізу всього комплексу історіографічних джерел, урахування впливу на процес накопичення історичних знань на сторінках волинської преси не лише внутрішніх журналістсько-фахових чинників, а й зовнішніх – державно-правових, суспільних, культурних.

З метою здійснення історіографічного дослідження історико-краєзнавчих матеріалів преси Волинської губернії відповідно до тенденцій розвитку вітчизняної історичної науки загалом було залучено принцип наступності (спадкоємності) наукового знання. Він проявився у прослідкуванні логіки розвитку історичної думки, процесу накопичення знань, появи нових ідей, думок на сторінках періодичних видань.

У даному дисертаційному дослідженні застосовані й основні методи історіографічного пізнання – метод історіографічного аналізу, метод історіографічного синтезу, метод періодизації, історико-ситуаційний метод, порівняльний метод, біографічний метод, метод вивчення ментальних структур, культурологічний підхід, метод класифікації.

Метод історіографічного аналізу був пріоритетним у нашій роботі. Він враховує політичні, соціальні, культурні, психологічні, мовні та інші складові

історичних матеріалів, у тому числі й характер проблематики тих історико-краєзнавчих публікацій, котрі друкувалися на шпальтах періодичної преси, рівень їх джерельної бази. Він же передбачає з'ясування автентичності та достовірності газетно-журнальних статей, встановлення авторства, обставин створення історичного твору. Метод аналізу дозволив висвітлити вплив на характер публікацій в періодичних виданнях Волинської губернії таких політичних факторів, як цензурна політика російського уряду, розвиток освітньо-культурних процесів, національна політика російського царизму, розвиток українського руху, визвольні змагання польського народу.

Метод історіографічного синтезу використаний нами для узагальнення інформації, отриманої на основі аналізу історико-краєзнавчих публікацій, вміщених на сторінках періодичних видань Волинської губернії XIX – поч. XX ст. Він же допоміг нам розібратися у передумовах та обставинах створення названих публікацій, особливостях їхнього змісту.

Метод періодизації дозволив виділити в історіографічному процесі найбільш важливі етапи становлення та розвитку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках преси за їх спільними ознаками та певними критеріями (розділ II).

Охарактеризувати ж особливості кожного з трьох етапів розвитку історико-краєзнавчих публікацій на шпальтах волинської періодици, з'ясувати вплив конкретно-історичних ситуацій на розвиток історіографічного процесу XIX – поч. XX. ст. допоміг історико-ситуаційний метод. Крім цього, він дозволив зіставити регіональні явища впровадження історичної думки у волинській періодиці із загальним історіографічним процесом у системі преси Російської імперії.

Метод порівняльного аналізу полягав у співставленні поглядів журналістів, з метою прослідкування приросту нових та оригінальних знань у дослідницьких матеріалах (розділ III, IV) на усіх етапах становлення та розвитку історико-краєзнавчих публікацій протягом 1838–1850 рр.

(підрозділ 2.1.), у другій половині XIX ст. (підрозділ 2.2.) та за часів новітніх тенденцій на початку XX ст. (підрозділ 2.3.).

Біографічний метод дозволив персоніфікувати процес розвитку історичного вивчення минулого Волинської губернії та українських земель за допомогою пізнання життєвого шляху, політичних та ідеологічних поглядів, діяльності журналістів, редакторів, співробітників провідних волинських періодичних видань того часу. Через пізнання життєвого шляху, становлення політичних та ідеологічних поглядів, діяльності дослідників у певних сферах життя краю метод дав можливість зрозуміти та оцінити внесок кожного у розвиток журналістики та краєзнавче вивчення Волині (розділ II.).

Із попереднім методом перегукується метод вивчення ментальних структур свідомості та діяльності істориків, які жили у XIX – на поч. XX ст., адже історія українських земель XIX – поч. XX ст. творилася, під впливом політики різних держав, у складі яких їм довелося перебувати. Внаслідок поділів Речі Посполитої українські землі були розділені між Російською імперією та Австрією. Це суттєво вплинуло на формування свідомості населення загалом та культурно-освітніх діячів, науковців, на формування історичних поглядів при висвітленні політичних, економічних, культурних аспектів вивчення минулого (розділ II). Історіографія історико-краєзнавчих публікацій на сторінках періодичних видань волинського регіону значною мірою є історією співіснування, іноді конфронтації, еволюції різних типів свідомості представників історичної науки та журналістики.

Культурологічний підхід забезпечив сприйняття історико-краєзнавчих публікацій на сторінках преси як складової частини історії української культури, особливо при аналізі відображених у них історичних ідей у II пол. XIX – поч. XX ст. У полі зору дослідження перебували різноманітні за темами та ідейною спрямованістю газетні матеріали, які відображають історичне минуле, тогочасні реалії Волинського регіону, не лише наукові дослідження, але й твори мемуарного характеру, публіцистичні матеріали, різнопланові замітки. Це дало змогу глибше зрозуміти антропологічні

проблеми досліджень – особистісні характеристики суб'єкта пізнавальної діяльності, постать автора.

Аналізу періодичних матеріалів сприяла й залучена методологія історико-пресознавчих досліджень. З-поміж спеціальних журналістських методів, запропонованих пресознавцями, ми обрали один із трьох методів, про який зазначав М. Романюк, як про найбільш важливий [661, с. 32]. Це комплексно-аналітичний метод, який поєднує в собі декілька підходів: системно-хронологічний, історико-описовий, аналітичний та проблемно-тематичний, біографічний, бібліографічний, змістово-кількісний; і ряд принципів: об'єктивності, комплексності, історизму, достовірності [661, с. 26]. Деякі із зазначених методів, перегукуються із вищеописаними історіографічними. Усе ж вони мають певну специфіку і дозволили поглибити історико-краєзнавчий аналіз історичних публікацій на шпальтах волинської преси.

На основі комплексного огляду періодичних видань Волинської губернії XIX – поч. XX ст., керуючись аналітичним та проблемно-тематичним підходами, було здійснено аналіз ретроспективного показу волинськими дослідниками подій економічної (підрозділ 3.1.), військової (підрозділ 3.2.), освітньої (підрозділ 4.1.), культурної (підрозділ 4.2.), релігійної (підрозділ 4.3.) історії Волині та решти українських земель.

Тут перед нами постала необхідність класифікації опрацьованих публікацій за тематичним спрямуванням, для можливості комплексного і узагальненого відстеження розвитку історичної думки з того чи іншого аспекту. Проте, метод, який би використовувався для загальної класифікації статейного матеріалу періодичних видань, як самоцінного предмету дослідження, нажаль, в опрацьованій нами пресознавчій літературі виявлений не був. Проте, є чимало розробок методів класифікування самих періодичних видань [639; 654] або статейного матеріалу окремих типів періодичних видань [571; 627]. Всі дослідники сходяться на тому, що основними ознаками при класифікації періодичних видань мають виступати: тематичне спрямування, цільове та читацьке призначення. Вони стали визначальними і для нас.

Дослідники преси виділяють три види видань: газети, журнали, бюлетені. Для передбачення тематики, можливого змістовного наповнення статей розміщених на шпальтах періодики, ми користувалися запропонованою І. Мілясевич класифікацією типів волинських періодичних видань, яка виходячи з двох критеріїв поділила усю періодику Волинської губернії на окремі групи. Першим критерієм було цільове і читацьке призначення видання, за ним дослідниця запропонувала такий поділ: офіційні, громадсько-політичні, релігійні, рекламно-довідкові, фахові, літературно-художні, науково-популярні [639, с. 22–34, 353–356]. Другим критерієм стала тематика видань, за якою вони поділялися на: суспільно-політичні, сільськогосподарські, медичні, релігійні, літературно-мистецькі, фінансово-економічні, природничо-наукові, військові, освітні, транспортні [639, с. 356–358]. Однак, на основі нашого дослідження є помітним те, що тематичні зацікавлення редакторів і журналістів волинської періодики, часто виходили за межі означених цілей і завдань окремого видання, і навіть при дотриманні, основної окресленої проблематики, часто стосувалися та висвітлювали питання з інших сфер життя губернії.

Тому в ході дисертаційного дослідження ми розробили дещо іншу класифікацію історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. за тематичним спрямуванням, як історичного джерела. А саме, публікації з історичного розвитку Волині: 1) економіки; 2) військової історії; 3) освіти; 4) культури; 5) релігії. Кожна з визначених груп в свою чергу має власні тематичні підгрупи. Детальніше про внутрішньогрупову класифікацію йдеться у розділі III і IV під час дослідження безпосередньо їх змістовного наповнення.

При вирішенні питання про віднесення історико-краєзнавчого матеріалу до тієї чи іншої тематичної групи до уваги бралось його домінантне тематичне спрямування, адже публікації інколи містили й інформаційні відомості іншого характеру.

З метою підвищення інформативної віддачі історико-краєзнавчих

публікацій було застосовано їх змістовно-кількісний аналіз [656]. Його використання передбачало простеження провідних ознак, рис, властивостей періодичних видань (наприклад, звернення уваги на частоту використання певних понять, рубрик, висвітлюваних проблем та ін.), що відображали суттєві аспекти змісту історичних досліджень (розділ II, III, IV).

Крім того, одним із результатів дисертаційного дослідження стало укладання бібліографічного показника «Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.)» [734]. Бібліографічний опис перерахованих у ньому публікацій виконано відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» [762] та схеми повного бібліографічного опису періодичного видання розробленої НДІ періодики ЛННБУ ім. В. Стефаника [658].

Варто відмітити, що поняття «періодичне видання» трактується згідно ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення» [761]. У документі даний термін визначається наступним чином: «Періодичне видання – видання, що виходить через певні проміжки часу, має заздалегідь визначену постійну щорічну кількість і назву нумерованих чи датованих, однотипово оформлених випусків, які не повторюються за змістом» [761]. Таке визначення підходить і до періодичних видань нашого хронологічного окресу. Виходячи з вищезазначеного, предметом нашого дослідження є історико-краєзнавчі публікації розміщені лише на сторінках газет, журналів та бюлетенів, які видавалися певну кількість разів на рік з чітко визначеною періодичністю.

Поза предметом дослідження залишилися публікації волинських щорічників («Трудов Общества исследователей Волыни», «Волынского историко-археологического сборника» й т. ін.). Причиною цього є те, що останні мають відмінні від періодики Волині ознаки, які дозволяють виділити їх у окрему групу літератури.

Своєю чергою, під «історико-краєзнавчою публікацією» ми розуміємо вміщене на сторінках волинської періодики дослідження, яке має історичне та краєзнавче змістове наповнення, містить інформацію про історичне минуле

Волині. До історико-краєзнавчих публікацій нами також зараховано публікації з історії України та Російської імперії, у яких поміж іншим розглянуто й історію Волинського краю як їх невід'ємної складової. Поняття «краєзнавча публікація» є ширшим за поняття «історична публікація». Саме їх поєднання дозволило залучити до історіографічного аналізу масив краєзнавчих досліджень, які висвітлюють різні сфери волинського життя. У комплексі вони повніше репрезентують становлення та розвиток історичної думки на сторінках періодики Волині.

* * *

*

Отже, аналіз стану наукової розробки теми дає підстави стверджувати, що на сьогодні узагальнене дослідження зазначеної дисертаційної теми відсутнє. У спеціальній літературі лише фрагментарно висвітлювався розвиток преси Волині; історико-краєзнавчі публікації, вміщені на її сторінках, їх ідеологічне спрямування та наукова проблематика ще не були предметом спеціального історіографічного вивчення. Аналіз наявної наукової літератури, дотичної до теми нашого дисертаційного дослідження, дає підставу виокремити ті проблеми, які досі не знайшли належного висвітлення в історіографічній науці.

Джерельна база дисертаційної роботи є достатньою для виконання поставлених завдань і дозволяє розкрити проблематику, основні тематичні та ідеологічні напрямки історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. як важливого історіографічного явища.

Сукупне використання охарактеризованого інструментарію, методологічних засад історіографічних та пресознавчих досліджень дало нам можливість дослідити й проаналізувати значний масив історико-краєзнавчих публікацій, вміщених на сторінках періодики Волинської губернії XIX – поч. XX ст.

РОЗДІЛ II

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ПУБЛІКАЦІЙ НА СТОРІНКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ (XIX – поч. XX ст.)

2.1. Становлення історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики 1838–1850 рр.

Передумови зародження волинської періодичної преси формувалися протягом багатьох років. Наприкінці XVIII ст. землі Правобережної України, частиною яких була Волинь, внаслідок другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої відійшли до Російської імперії. Це суттєво вплинуло на подальший суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток краю.

Періодична преса Російської імперії завжди виступала своєрідним містком між керівництвом держави та її народом. Її змістовне наповнення вибудовувалося в потрібному ідейному руслі під контролем цензури, що була запроваджена в Російській імперії.

У 1804 р. Олександром I було затверджено перший цензурний статут, розроблений міністром народної освіти [543, с. 438–444]. Він визначав правила, які регламентували видавничо-друкарську діяльність, ним же вводилася попередня цензура. Наведемо найбільш суттєві його положення, які стосувалися періодичної преси.

По-перше, відтепер цензурування видань здійснювалося не лише в – Москві й Санкт-Петербурзі, а таку прерогативу отримали університети. Для цього при них створювалися спеціальні комітети, до складу яких входили їхні професори і магістри.

По-друге, перевірки цензурними комітетами підлягали не лише місцеві, а й передплачувані з інших регіонів імперій часописи [543, с. 440].

По-третє, цензори мали пильно слідкувати за тим, щоб зміст видань не суперечив Закону Божому, політиці імперського уряду, моралі і особистій

честі будь-якого громадянина. Останнє, однак, виконувалося далеко не завжди. Як результат, «невгодні» російській владі особи та навіть цілі народи (поляки, німці, євреї, українці) зазнавали методичного цькування на сторінках періодики.

По-четверте, позитивним моментом була передбачена можливість трактувати суперечливі моменти публікації на користь її автора. До того ж комітет не мав права затримувати рукописи матеріалів періодичних видань, які мали вийти у визначені терміни, бо це могло призвести до втрати їх вартості – вони розглядалися насамперед [543, с. 441–442].

По-п'яте, якщо забракований цензурою матеріал, який, однак, не містив крамоли, все ж друкувався, то він заносився до «Приказу Общественного Призрения», а з видавця часопису, який його опублікував, стягувався штраф у розмірі всього накладу видання. Суворіші покарання були за публікацію заборонених матеріалів, які містили «неугодну» інформацію: за це видавець підлягав суду, а увесь наклад видання спалювався [543, с. 443–444].

Після декабристського повстання 1825 р. політичний і цензурний контроль ще більш посилювався. 1826 р. Микола I затвердив новий (другий за рахунком) цензурний статут, розроблений тодішнім міністром народної освіти О. Шишковим. У народі цей статут прозвали «чугунним». Його положення, на відміну від попереднього, виключали можливість публікації матеріалів з так званим «двоояким смыслом». Заборонявся також друк історичних документів, які містили «неблагоприятное расположение к монархическому правлению», статей, в яких як про жертв боротьби за суспільне благо розповідалося про осіб, які понесли «законне покарання» або наводилися будь-які співставлення форм державного правління чи роздуми про історичний процес [544, с. 565–566]. Та цей цензурний статут проіснував недовго. Причиною його недовговічності стала його надмірна деталізованість, перевантаженість подробицями, які не стосувалися цензурної справи і спричиняли плутанину в діях цензорів.

1828 р. його змінив новий (третій за рахунком) цензурний статут,

розроблений міністром внутрішніх справ. Ним заборонявся друк статей, які містили інформацію, що порушувала недоторканість самодержавної влади, повагу до імператорського дому, відомості, котрі суперечили державним постановам, інформацію, шкідливу для добрих «нравов» і благопристойності [545, с. 460]. Зазначимо, що характер і зміст цих добрих «нравів» ніколи не уточнювався. Цей статут слугував законним керівництвом у діяльності цензурного апарату країни до кінця XIX ст.

З 1833 по 1849 рр. посаду міністра народної освіти обіймав граф С. Уваров, який був одним із розробників теорії російської офіційної народності, що передбачала єдність трьох основних компонентів: православної віри, самодержавства, народності. Цих же пріоритетів міністр дотримувався і в цензурній політиці. У першу чергу він звертав увагу на контроль періодичних видань. Особливо прискіпливо і суворо міністр наказував слідкувати за появою в їхньому змістовному наповненні політичних і соціальних тенденцій, які мали б антиурядове спрямування. Згідно з постановою 1832 р., дозвіл на створення нових видань міг давати виключно сам імператор. У 1836 р. міністром на додаток до вищезгаданого статуту був виданий циркуляр, відповідно до якого розгляд заяв на відкриття нових періодичних видань тимчасово заборонявся [602, с. 28].

Після 1837 р. відповідно до імператорського указу та норм «Общих Губернских Учреждений» Російської імперії (стаття 532) в губерніях почали засновуватися офіційні періодичні видання – «Губернские ведомости», – завданням яких було поширення офіційної урядової інформації (постанов, розпоряджень, приписів і т. ін.) та необхідних владі ідеологічних настроїв [551, с. 63]. Процес заснування таких видань тривав до 1857 р. [590, с. 22]. Довгий час вони були єдиним представником регіональної періодики Російської імперії. Тоді ж починається відлік історії преси Волинської губернії. У січні 1838 р. почало виходити офіційне періодичне видання Волинської губернії – «Волынские губернские ведомости».

Газета «Волынские губернские ведомости» виходила тричі на тиждень,

друкувалася у Волинській губернській друкарні. Вона мала цілком офіційний характер. Положеннями закону було визначено її основну мету як інформаційного органу місцевої адміністрації. Газета мала забезпечувати взаємозв'язок між посадовцями і приватними особами, доносити до населення губернії необхідні відомості з різних галузей адміністративного управління і господарського життя. Останні розміщувалися в першому відділі видання – офіційній частині. Другий мав назву неофіційної частини – «Прибавление к «Волынским губернским ведомостям».

Неофіційна частина містила рубрики «Фельетон», «Внутренние известия», «Местный отдел», «Газетные сообщения», «Телеграммы», «Городские происшествия». У них публікували: белетристику; рекомендації для ведення сільського господарства, приватного бізнесу та з кулінарії, народної медицини, мисливства; рекламу; повідомлення купівлі-продажу, здачі в найм і оренду, пропозиції послуг; інформацію про поточні події, різні візити, суспільне життя губернії та ін. Всі вони й до сьогодні певною мірою зберігають краєзнавчо-пізнавальний характер.

Помітне місце в неофіційній частині газети з перших років її функціонування займали історико-краєзнавчі публікації. Їх підготовка та редагування передбачали проведення кропіткої редакційної роботи. Тому не дивно, що для введення неофіційної частини газети інколи призначався окремий редактор, часто ним був професійний історик. Наприклад, з 1854 по 1857 рр. неофіційною частиною видання «Волынские губернские ведомости» керував Я. Перлштейн – викладач Острозького дворянського училища, член Київської археографічної комісії.

Такі публікації були представлені переважно історико-статистичними розвідками з історії міст і сіл Волинської губернії («Историко-статистическое описание г. Кременца» [222], «Историко-статистическое описание г. Острога» [223], «Статистическое описание Староконстантиновского уезда составленное в 1838 г.» [476]). Поширення набули й спогади про минуле регіону («Исторические воспоминания губернатора г. Житомир» [224]), описи

пам'яток давнини, у тому числі часів Київської Русі, які збереглися на території краю («Описание Игоревои и Олеговои могил, а также других древностей в Овручском уезде» [339]), а також аналітичні огляди торгівлі Волинської губернії, зокрема ярмаркової («О ярмарках в Волынской губернии» [331]).

Частою практикою була публікація великих за обсягом матеріалів частинами, кожні з яких вміщувалася в окремому числі газети. Наприклад, стаття Фінке Ед. «Медицинское наблюдения в Волынской губернии» була подана у трьох [500], а публікація «Исторические воспоминания. Житомир» – у дев'яти її номерах [226]. Вивчаючи тенденції становлення та розвитку історико-краєзнавчих публікацій, ми атестували такі матеріали як одне цілісне дослідження. Але водночас не відкидали відомості про процесу їх появи, адже їх врахування дає можливість визначити, яку частину періодичного видання виділяли під друк історичних матеріалів.

На початку 40–50-х рр. приватними особами робилися марні спроби започаткувати нові волинські видання, зокрема газету «Западная молва России», її намагалися відкрити (у 1844 р.) [639, с. 77–78], польськомовний журнал «Kurjerna Wies» («Сільський вісник») (у 1859 р.) [26].

Приватні газети у цей період взагалі не створювалися: значна кількість перепон на шляху їхньої реєстрації, а також мала кількість потенційних передплатників робили сумнівною перспективу їхньої появи. До того ж влада всіляко гальмувала процес започаткування нових регіональних періодичних видань, побоюючись поширення ними вільнодумних ідей самоідентифікації українського народу та антисамодержавних поглядів.

Усі матеріали у тогочасних «Волынских губернских ведомостях» друкувалися виключно російською мовою, що було результатом багатолітніх утисків і заборон вживання друкованого слова. Ця практика зберігалася протягом усього досліджуваного періоду (XIX – поч. XX ст.), окремими виключеннями стали поодинокі публікації, переважно фольклорного чи поетичного характеру, які з'являються дещо пізніше. Хотілося б зазначити, що

у 1840-х рр. на Волині ймовірно існували окремі україномовні часописи (про це йтиметься у підрозділі 2.3.).

На початку 40-х рр. XIX ст. культурна ситуація у Волинській губернії змінилася. Почався процес наукової консолідації провінційної інтелігенції, результатом якого стало створення наукових осередків. Одним із них була Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Волинському, Подільському генерал-губернаторі, утворена у листопаді 1843 р. На початку своєї діяльності вона зіткнулася з рядом проблем. Про деякі з них у статті, присвяченій 50-річному ювілею Київській археографічній комісії, написав М. Грушевський: «Наукових сил було дуже мало, матеріал історичний був майже невідомий, в громаді ґрунт був мало приготовлений <...> українська громада переживала ще на той час період свого духовного упадку <...>, перебивалась на об'їдках історіографії російської й польської або на компілятивних і памфлентичних утворах минулого віку, найбагатші джерела української історії гинули й нищилися в невідомості» [670, с. 353]. Проте, складні історичні реалії не завадили Комісії шляхом поступової кропіткої наукової роботи упродовж 40–50-х років XIX ст. зібрати та опублікувати чимало важливих джерел з української історії. Останні в подальшому активно використовувалися при підготовці історико-краєзнавчих публікацій, вміщуваних на шпальтах «Волынских губернских ведомостей», а газета своєю чергою стала платформою для ознайомлення з ними широкого загалу читачів. До того ж вона надавала можливість дослідникам знайомити один одного з результатами своїх наукових пошуків.

Діяльність Комісії та інші позитивні зрушення в розвитку української історичної науки сприяли подальшому вдосконаленню змісту та характеру публікацій неофіційної частини «Волынских губернских ведомостей». Зокрема, у сер. 40-х рр. XIX ст. у газеті було запроваджено окремий історичний відділ, у якому друкувалися переважно дослідження з питань всесвітньої історії та історії Російської імперії. Їхня кількість залишалася незначною. Зустрічалися також поодинокі історико-краєзнавчі розвідки з

історії церков та монастирів («Волынская старина. Древнейшие церкви: св. Василия в Овруче и Владимире» [141], «Почаевская Лавра» [209]), аналітичні огляди стану торгівлі та рівня забезпечення населення продовольством («Мысли о способах к обеспечению народного продовольствия» [313]), повідомлення про діючі медичні заклади («О гидропатическом заведении в м. Любаре Новоград-Волынского уезда» [501]). У цей же час на сторінках газети з'являються і перші статті з питань імперської національної політики («О последствиях перемены евреями одежды в Волынской губернии» [326]). Кому належало авторство таких публікацій, встановити важко: як правило, вони друкувалися або ж взагалі без зазначення їхнього автора, або ж із його ініціалами.

До того ж не варто забувати, що зміст публікацій «Волынских губернских ведомостей», перш за все, був спрямований на утвердження і зміцнення у суспільній свідомості місцевого населення проросійських настроїв, поширення у краї імперської ідеології, обґрунтування споконвічної «російськості» українського та білоруського народів, права Російської імперії на українські етнічні землі, російського месіанства.

В 1847 р. сталися далші позитивні зрушення у розвитку волинських періодичних видань. «Волынские губернские ведомости» були офіційним друкованим органом, губернської влади. За таких умов вплив останньої на видання був неминучим. Функції цензора його офіційної частини виконував віце-губернатор, а неофіційної – губернатор. Безпосередньо «газетним столом», крім редактора, завідував один із радників губернського правління. Саме в цей час посаду радника Волинського губернського правління зайняв В. Аскоченський (Оскошний, Отчоченський) (1813–1879 рр.) – журналіст, історик, прозаїк, автор двотомника «Киев с древнейшим его училищем Академиею» (1856 р.) [639, с. 41; 770]. Народився він у сім'ї священика у Воронежі. Закінчив Воронежську семінарію та Київську духовну академію, у якій, здобувши освітньо-кваліфікаційний рівень магістра богослов'я і словесних наук, викладав патрологію, польську та німецьку мови. Будучи

радником губернського правління, крім виконання посадових обов'язків, цікавився дослідженнями Волинського краю та приймав безпосередню участь у редагуванні неофіційної частини газети «Волынские губернские ведомости». В. Аскоченському вдалося переконати віце-губернатора у доцільності і важливості дослідження історії губернії, в історичному, географічному, природничому напрямках. Історико-краєзнавчі матеріали на сторінках газети почали публікуватися частіше. Їхніми авторами ставали священики, вчителі, викладачі, лікарі, краєзнавці. Вони публікували описи пам'яток давнини, які збереглися на території губернії, спогади про історичне минуле Волині, історико-статистичні розвідки історії міст і сіл, церков та монастирів Волинської губернії. Крім того, на сторінках часопису почали друкуватися публікації етнографічної тематики, у яких описувалися традиції, звичаї волинян, поміщалися тексти зібраних приказок і колядок («Исторические воспоминания. Волынь. Сельский быт с. Дедковец. Заметки о народных обычаях и верованиях, пословицы, коляда» [225]). Роботи, підготовлені і видрукувані під опікою В. Аскоченського, пізніше були видані окремою книгою [648].

На рубежі 40-х–50-х рр. XIX ст. неофіційна частина газети втратила свою попередню змістову наповненість. У зв'язку зі зменшенням кількості відведених їй сторінок, матеріали в ній стали друкуватися дрібним кеглем. Поширення набули розлогі оголошення та побутові поради. Поступово історичні публікації взагалі зникли зі сторінок газети.

Отже, оцінюючи науковий рівень та ідейне спрямування історико-краєзнавчих публікацій, надрукованих на сторінках «Волынских губернских ведомостей» слід враховувати, що їхня тематична обмеженість була результатом не некомпетентності чи небажання авторів висвітлювати гострі питання поточного життя, а жорсткого контролю влади за відповідністю змісту газети її завданням. Незважаючи на складні умови становлення волинської періодичної преси, на сторінках першого часопису вміщувалися, хоч і нечисленні, але досить змістовні історико-краєзнавчі публікації, які

засвідчують становлення та поширення вітчизняної історичної думки у регіоні, відображають тогочасний рівень її розвитку, репрезентують результати перших історико-краєзнавчих досліджень Волині. Тому, на наш погляд, думка Б. Єсіна про те, що офіційні губернські періодичні видання були «убогими», що навіть участь у їх виданні демократично налаштованих дослідників не змінювала ситуації, оскільки вони були безсилими вплинути на їхній характер, пожвавити його [590, с. 22, 42], є не зовсім вірною.

2. 2. Утвердження історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики у другій половині XIX ст.

Зміни в культурному та суспільному житті України II пол. XIX ст. внесли свої корективи у характер і зміст історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики. Навколо навчальних закладів створювалися наукові товариства, які займалися вивченням минулого. Серед них: Історико-філологічне товариство при Харківському університеті, створене у 1876 р., Історичне товариство Нестора-літописця при Київському Імператорському університеті св. Володимира – 1872 р., Волинське церковно-археологічне товариство при Волинському єпархіальному давньосховищі у м. Житомирі – 1894 р. Дослідницьку роботу продовжувала Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Волинському, Подільському генерал-губернаторі та губернські статистичні комітети.

У Волинській губернії зріс інтерес до історико-краєзнавчих досліджень серед представників місцевої інтелігенції: державних та земських службовців, духовних осіб, викладачів, вчителів, керівників навчальних закладів, військових, інженерів, лікарів, підприємців, спеціалістів сільського господарства. Таке зацікавлення історією, підтримувалося російською владою, особливо після польського Січневого повстання 1863 р. Державні структури намагалися закріпити російське панування на приєднаних територіях, поглибити русифікацію Правобережної України, зробити цей регіон

російським за духом і забезпечити тут «імперську» стабільність.

Окрім того, відбулися зміни в цензурній політиці. Упродовж 1858–1865 рр., у часи правління імператора Олександра II, було здійснено кілька цензурних нововведень. Одним із них стали пристосовані до нових реалій «Временные правила о печати», які набрали чинності 6 квітня 1865 р. Будучи комплексом правових документів, вони склалися з указу «О даровании некоторых облегчений и удобств отечественной печати» [546, с. 396] та «Высочайшего утвержденного мнения Государственного Совета «О некоторых переменах и дополнениях в действующих ныне цензурных постановлениях» [541, с. 1–121; 546, с. 397–406]. Ними передбачалося у разі порушення процедури виходу періодичного видання вживати щодо його видавця карних заходів. Щоправда це нововведення стосувалося лише періодичних видань, які виходили в столиці імперії.

Що ж до провінційної періодичної преси, вона і надалі залишалася під пильним наглядом, що унеможливлювало вільне висловлення думок у публікаціях, зокрема історико-краєзнавчих, вміщуваних на її сторінках. За порушення цензурних норм редакційний колектив часопису підлягав судовому переслідуванню, а на саме видання накладався штраф. Розгляд таких справ, зазвичай, здійснювався у судовій палаті і не передбачав участі у процесі присяжних.

Головним цензурним органом стало засноване 1865 р. Головне управління у справах друку при Міністерстві внутрішніх справ, а в кожному з губернських міст оновили чи створили цензурні комітети, у невеликих містечках їхні обов'язки виконував віце-губернатор. У Волинській губернії цензурний комітет розміщувався в м. Житомирі.

Трагічну роль у розвитку українського друкованого слова відіграв Валуєвський указ від 18 липня 1863 р., у якому зазначалося: «Ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може» [574, с. 10–11]. Цей документ значно обмежив свободу друку та слова українських журналів і газет. Та якщо проаналізувати його вплив на розвиток волинської періодичної

преси, стає зрозумілим, що він мало відобразився на мовних особливостях її функціонування, адже статті на її сторінках і раніше друкувалися виключно російською мовою.

Щодо історичних і політичних статей критичного спрямування Головним управлінням у справах друку було прийнято окрему постанову за № 191 від 1866 р., яка стосувалася історичних і політичних статей критичного змісту [542, с. 259]. Нею передбачалася можливість розміщення в спеціальних чи суто наукових періодичних виданнях, статей і досліджень, які призначалися для вирішення певних наукових цілей, а не для безвідповідального поширення серед читачів яких-небудь шкідливих теорій. Їхній друк дозволявся навіть за умови часткової невідповідності їхнього змісту діючим постановам про друк. Крім цього, іншим популярним періодичним виданням, які поширювалися у більшій кількості екземплярів і за більш доступною ціною, заборонялося передруковувати їх. Законодавчо це пояснювалося тим, що подібні критичні статті адресувалися менш інтелектуально підготовленій читацькій аудиторії, аніж наукові видання [542, с. 259]. У разі передруковування, таких публікації відповідальні за друк видання переслідувалися у законному порядку.

Припускаємо, що це було зроблено з іншою метою, а саме для уникнення неузгодженості і навіть найменшої загрози порушення імперської ідеології. Підписка на наукові видання була дорожчою, не такою доступною для читачів.

В таких умовах продовжувала функціонувати газета «Волынские губернские ведомости», започатковувались інші періодичні видання Волинського регіону. Історико-краєзнавчі публікації у розглянутий час (II пол. XIX ст.) традиційно друкувалися лише на сторінках «Волынских губернских ведомостей». На поч. 50-х рр. XIX ст. почалося відродження неофіційної частини газети. Кількість публікацій у ній помітно збільшилася. Їхнє авторство належало різним за фахом особам: священику В. Комашку, досліднику М. Вербицькому, студенту духовної семінарії П. Новосельському. Також варто згадати історика та краєзнавця, члена Московського товариства

історії та старожитностей і редактора «Волынских губернских ведомостей» Я. Перлштейна, який обіймав цю посаду з 1854 р. до 1857 р. Він часто друкував у газеті свої статті, які висвітлювали різні сторінки історії Волині («Древнейший монастырь в селении Ставках, близ местечка Турийска» [372], «м. Кодня» [373], «Волынское Полесье» [370], «Два слова о митрополите Петре Могиле» [371], «Охота на Волыни и Полесье» [376], «Отрывок к изданию сочинения, под заглавием: «Опыт истории общественного воспитания на Волыни» [375] та ін.).

Друкували «Ведомости» і витяги з досліджень М. Максимовича [184]. В одному з їхніх номерів було вміщено нарис графа Плятера про давнє містечко Волині – Домбровицю [184]. Його переклад із польської мови спеціально для видання здійснив Д. Тамочкін. Щоправда, Я. Перлштейн від імені редакційного колективу заперечив належність авторства цієї роботи графу Плятеру: «Сообщаемая статья не может быть нами признаваемая за сочинение графа Плятера. Труд этот принадлежит известному русскому ученому исследователю волынских древностей М. Максимовичу. Настоящая же статья это буквальный перевод сочинения. Но мы даем этому переводу место в наших Ведомостях потому только, что граф Плятер прибавил к произведению несколько новых геологических фактов» [184, с. 1]. У такий спосіб редакція ознайомила читачів з історичним дослідженням М. Максимовича і водночас повідомила нові відомості, які доповнювали його.

Найбільшу увагу дослідники продовжували приділяти розвідкам з історії міст та сіл Волинської губернії, присвяченим широкому спектру питань: історії навчальних закладів, церков і бібліотек краю, його історичним пам'яткам, місцевим традиціям, звичаям, обрядам, життю та діяльності відомих історичних постатей, визначним подіям волинської історії.

Крім того, на шпальтах видання з'являються публікації, які висвітлювали поточне життя регіону: огляди транспортної галузі, зокрема судноплавства («Положение о движении через реку Днепр» [393], «Некоторые подробности о сплаве лесных материалов в нашем крае» [374] та «Речное судоходство на

Волини в 1856 г.» [378]), описи християнських святинь Волинської губернії та чудес зцілення біля них («Чудотворная икона в Боремле» [83]), повідомлення про фундацію, відкриття, освячення новостворених церков та монастирів Волинської єпархії («Освещение временного собора в городе Житомире» [123]), дослідження з історії розвитку місцевої видавничої справи («Очерк истории типографии на Волини» [377]).

1858 р. було реформовано програмні положення газети, почастишали випадки публікації нею результатів історичних досліджень. З цього часу в історичному відділі планувалося поміщати історико-статистичні розвідки про населені пункти Волинського краю, корисні відомості для підприємців, фабрикантів, працівників сільського господарства, замітки про поточні події, огляди рівня розвитку місцевої промисловості, торгівлі, сільського господарства. Редакційний колектив намагався дотримуватися наміченого курсу, але інколи це було досить складно, виникали «трудности добывания подобных сведений», – як висловився сам редактор в одному з номерів газети [143].

Упродовж II пол. XIX ст. редакторами видання, окрім вище згадуваного Я. Перлштейна, були: Каменцов (1858–1860 рр.), етнограф й історик Л. Крушинський (1860–1861 рр.), Ф. Кітченко (1861–1865 рр.), історик і краєзнавець М. Мацкевич (1865–1866 рр.), В. Братчиков (1866–1891 рр.), П. Петровський (1892–1894 рр.), П. Капустін (1894–1896 рр.), В. Вітковський (1896–1898 рр.), С. Горбачевський (1898–1906 рр.). Виконуючи свої безпосередні редакторські обов'язки, вони досить часто були й авторами історико-краєзнавчих публікацій. З-поміж редакторів найбільш активними були Л. Крушинський, О. Братчиков, Ф. Кітченко, у науковому доробку яких є розвідки про минуле Волині, котрі зберігають своє науково-пізнавальне значення до сьогодні.

В цей період редакція «Волинских губернских ведомостей» охоче запрошувала до співпраці всіх бажаючих [345]. Ми нарахували близько 50 прізвищ та псевдонімів авторів, які у 60–70-х рр. XIX ст. публікували свої

дослідження на сторінках газети. Наведемо деякі з них (в порядку появи на сторінках видання): Каменцов, священник, член-кореспондент Історичного товариства Нестора-літописця, С. Барановський; О. Ясинський; А. Стуцький; український та російський письменник, етнограф, фольклорист, історик, мовознавець О. Афанасьєв-Чужбинський; В. Абрамович; Х. Корнаковський; О. Фотинський; українсько-польський геолог, археолог, краєзнавець Г. Осовський; І. Шиманський; А. Бурчак-Абрамович; В. Пурієвич; В. Немоловський; І. Баранович; О. Братчиков; П. Синицький; І. Вейс; П. Скуратов; А. Хевреман; Г. Раєвський; К. Щукін; І. Кулішер; вчитель, викладач, радник з єврейських питань при київському генерал-губернаторі Л. Біншток, який іще мав псевдоніми «Л. Улейников», «Проезжий», «Русский», «Русский еврей»; І. Розенталь; Ф. Крашевич; П. Самойлович; Маргуліс; О. Тремут; В. Головачевський; В. Омелянський; В. Рогге; М. Рудченко та ін.

Дехто з них, як-от Л. Крушинський, В. Переговський, Л. Рафальський, М. Трипольський, був членом Волинського губернського статистичного комітету, який гуртував навколо себе інтелігенцію та вчених краю.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. програма неофіційної частини історичного відділу газети ще більше розширилася. Поряд з публікаціями на раніше зазначені теми на сторінках видання стали частіше з'являтися дослідження з питань економіки, фінансів, геології, географії, освіти, медицини, релігії, національної та соціальної політики, культури. Окреме місце займав цикл матеріалів про польські заворушення та повстання. У цей же час на сторінках газети з'явилася нумерація.

У вересні 1867 р. почав видаватися новий релігійний часопис «Волынские епархиальные ведомости» (1867–1917 рр.), який у подальшому став одним із найпомітніших періодичних видань губернії. Журнал був офіційним друкованим органом Волинського єпархіального управління та повинен був виконувати роль ідеологічного рупору російського самодержавства у Волинському краї, впроваджувати у життя політику русифікації, піднімати

культурно-освітній рівень православного духовенства. Співробітниками його редакції були викладачі Волинської духовної семінарії. Окрім іншого, на сторінках часопису знаходимо значну кількість історико-краєзнавчих матеріалів.

Цей часопис теж складався із двох частин, офіційної та неофіційної. Офіційна частина містила царські маніфести, накази та розпорядження, документи церковних влад. Історичні ж публікації друкувалися на сторінках другої – неофіційної його частини. Тематичні рубрики часопису передбачили створення на його сторінках своєрідного єпархіального літопису, який мав охоплювати результати та матеріали історико-статистичних досліджень та описів історії православних церков і монастирів Волині і прилеглих регіонів: Галичини, Полісся, Поділля; аналіз тодішніх поточних подій, публікування цінних оригіналів документів минулих століть. Окреме місце відводилось етично-моральним заміткам релігійного змісту.

Новостворений колектив видання спочатку мали очолити три редактори: О. Заклинський (ієромонах Акакій), М. Петров, В. Прозоровський. Та вже через півроку обов'язки редактора були передані О. Соловйову (архієпископ Агафангел), а в 1871 р. – на цій посаді його змінив колишній помічник видання П. Беляєв. М. Теодорович відмічав, що за час редакційної роботи П. Беляєва «Волынские епархиальные ведомости» зайняли одне із перших місць серед інших єпархіальних органів Російської імперії, які займалися вивченням і поданням оригінального історико-краєзнавчого матеріалу [639, с. 875]. До його редакційного складу увішли освічені фахівці, науковці, публіцисти, журналісти. Що і стало міцним підґрунтям для історико-наукових досліджень на сторінках видання.

Автори вийшли за рамки запланованої тематики видання. На його сторінках друкувалися біографічні довідки про життя духовних осіб, огляди, хроніки подій, замітки з етнографії, історії культури та освітньої справи Волинської губернії. Одні з найвідоміших і досі актуальних досліджень підготували О. Андріяшев («Братское слово южно-русса землякам, которые

выдумывают малороссийский национальный вопрос» [89]), який був вихованцем Київської історичної школи проф. В. Антоновича; член волинського губернського статистичного комітету А. Сендульський («Материалы для историко-статистического описания православных церквей Волынской епархии» [456]); член Історичного товариства Нестора-літописця в Києві С. Барановський («Краткие исторические сведения – о бывших на Волыни православных типографиях» [94]); професор Київської духовної академії, майбутній академік ВУАН М. Петров («Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время несуществующих» [383]); викладач державної історії та грецької мови, магістр богослов'я Ф. Четиркін («Религиозные отношения литовско-польских королей к древней Волыни» [522]); священники – М. Варваринський («Из истории воссоединения униатов с православной церковью в конце XVIII века» [122]), Л. Рафальський («Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1865 году» [427]), М. Романовський, М. Трипольський; випускник Волинської духовної семінарії та Київського університету В. Пероговський («Бывшие православные монастыри в г. Дубно Волынской губернии, основанные князьями Острожскими» [380]); професор богослов'я, протоієрей А. Хойнацький («Историческое сказание о св. Иулиании деве из Домбровицы, княжне Ольшанской» [512], «Память св. и благоверного Великого князя киевского Мстислава Владимировича на Волыни» [513]), С. Блонський («История учреждения на Волыни православной епископской кафедры, по документам Волынской духовной консистории» [99]).

Чергові зміни суспільно-політичних умов розвитку періодичних видань сталися в період 1881–1894 рр. За правління імператора Олександра III вкотре змінюється цензурна політика. 27 серпня 1882 р. вступили в дію нові «Временные правила о печати» [547, с. 390–391], які, перш за все, були спрямовані на посилення ідеологічного впливу самодержавства та захист влади від революційних рухів. Утворено новий головний цензурний орган – Верховну комісію з питань друку у складі Міністерства внутрішніх

справ (МВС). Цензурним органам надавалося більше повноважень: у разі виявлення порушень, відповідальний цензор міг призупинити випуск видання без судових рішень; МВС отримало право вимагати у видавців відомості про авторів статей.

Такий вплив цензурної політики, недостатня кількість кваліфікованих працівників позначилися на розвитку історичних матеріалів, публікованих на сторінках «Волынских губернских ведомостей» у 70-ті – 80-ті рр. XIX ст. Більшу увагу почали надавати хроніці поточних подій, ґрунтовні історичні наукові розвідки поступово відходять на другий план.

Починаючи з 1870 р., прослідковується різке зменшення кількості історичних публікацій на сторінках видання. Якщо у 1870 р на сторінках «Волынских губернских ведомостей» було опубліковано більше 30 статей на історико-краєзнавчу тематику, то упродовж 1880–1887 рр. їх надруковано менше 10. Та й ті статті, які з'являлися на сторінках преси, стосувалися дозволених попередньо тематик.

Із 26 січня 1882 р. почало виходити нове періодичне видання – громадсько-політична газета «Волинь». Вона була приватною газетою і друкувалася протягом 1882–1906 рр. у друкарнях міста Житомира. Видавцями та редакторами газети стали: громадський і політичний діяч, викладач Першої чоловічої гімназії м. Житомира Б. Зіфферман (1882 р.), С. Блонський (1882–1883 рр.), Г. Коровицький (1884–1895 рр.) та його родичі.

«Волинь» почала своє існування на базі існуючої раніше газети «Житомирский листок» (1879–1882 рр.), а та зі свого боку на основі першої приватної волинської газети «Житомирский листок объявлений» (1878 р.). «Житомирский листок объявлений» – був зібранням рекламних оголошень приватних осіб, організацій та установ. Зміні назви видання в 1879 р. на «Житомирский листок», сприяла поява на його сторінках заміток суспільно-політичної тематики. Змістове наповнення газети «Волинь» у перший рік її функціонування було аналогічне, а з 1 січня 1883 р. редакція постановила

розширити тематику її публікацій, помітне місце запланувала відвести питанням народної освіти та історико-археологічним матеріалам [639, с. 238].

З цього часу позиції «Волыни» почали зміцнюватися, авторитет видання зростав. Вона займала одне з провідних місць серед громадсько-політичних газет Російської імперії, мала великий тираж і відносно велику кількість передплатників, залишаючись, проте, недоступною для широкого загалу читачів. Останнє, насамперед, було пов'язано з високою вартістю часопису. Окрім того, можливості читати його були позбавлені селяни, зокрема через свою малограмотність. Статистична інформація засвідчує, що на межі XIX – XX ст. газету у Волинській губернії передплачувало 1104 особи, губернія ж мала близько двох мільйонів жителів. [639, с. 106].

З 1899 по 1905 рр. головним редактором видання був Г. Коровицький, людина рішуча, високоосвічена, ліберальна [663, с. 19]. За нього було суттєво оновлено склад редакційного колективу. Активну участь у виданні газети брали письменники М. Коцюбинський та Г. Матчет, О. Купрін, вчений-етнограф Л. Штернберг та ін.

М. Коцюбинський вів рубрику «Свет и тени русской жизни» [663, с. 19]. У ній йому вдалося опублікувати гостропроблемну статтю – «К полемике о самостоятельности малороссийского языка» [616], низку оглядів преси Російської імперії, різноманітні статті й рецензії. Г. Матчет – був провідним фейлетоністом видання. Одним із найвідоміших його творів є фейлетон «Барону Апполону от баронов «Гонолулу», в якому він висміяв волинське дворянство. Також діяч відіграв важливу роль у публікації на сторінках газети перекладів творів українських письменників російською мовою (В. Стефаника «Новина», І. Франка «Два товариші») [570, с. 87–88].

Завдяки діяльності вищезгаданих осіб видання набуло зовсім іншого звучання, на його сторінках з'являлися хоч поодинокі, проте досить сміливі українознавчі матеріали.

Рубриками газети «Волынь» протягом 80–90-х рр. XIX ст. були: «Объявления» – містили матеріали рекламного характеру з комерційною

метою; «Действия правительства» або «Официальный отдел», де друкувалися офіційні матеріали, насамперед нормативно-правові документи, що стосувалися Російської імперії та Волинської губернії; «Телеграммы «Волыни» – екстрені новини. У рубриках «Иностранные известия» або «Заграничные известия» здійснювався огляд закордонних подій, «Внутренние известия» висвітлювали питання міського самоврядування і життя Волинської губернії та Південно-Західного краю. У рубриці «По России» містилася інформація про громадське життя в інших регіонах Російської імперії, а в «Искусство, литература и наука» – замітки щодо наукових відкриттів та винаходів, театрального життя губернії, показчик та рецензії на нові книги, уривки з художньої літератури, вірші та фольклор (весільні пісні). У рубриці «Судебная хроника» друкувалися огляди юридичної хроніки. «Маленький фельетон» містив уривки з творів та статей відомих культурних діячів. Довідкові матеріали можна було знайти у відділах «Справочный отдел (указатель)», «Торговая телеграмма». Окремо розміщувалися передруки, цитовані та проаналізовані матеріали з інших часописів цього періоду: «Русских Ведомостей» – газети, яка виходила в Москві з 1863–1918 рр., «Варшавского дневника», який виходив у Варшаві з 1864–1915 рр., «Крај» – польськомовної газети, яка виходила в Санкт-Петербурзі з 1882–1909 рр.

Особливе місце на шпальтах газети займали історико-краєзнавчі публікації, які висвітлювали особливості історичного розвитку та різних сфер життя Волинської губернії. Серед них публікацій з: політики, міжнаціональних відносин, економіки (сільського господарства, промисловості, торгівлі), культури, освіти, релігії, етнографії, медицини, спорту, містознавства та ін.

Часто вони друкувалися без заголовків та зазначення авторів. Іноді вказувалися лише ініціали або псевдоніми останніх: «Черномор» – криптонім, яким позначав своє авторство Г. Матчет, «М. К.» – М. Коцюбинський, «Ив. П.» – Б. Грінченко, «Г. Ков.-Кол.» – Г. Коваленко. Приналежність деяких із них з'ясувати так і не вдалося – «Кр. Южн.», «Е. Ф.», «Хроникер»,

«С. М-ва». Зустрічалися і поодинокі випадки повного зазначення прізвища та першої літери імені автора – В. Боцяновський, В. Антонович, О. Немоловский, С. Базилевич.

3 квітня 1887 р. почав виходити релігійний журнал «Почаевский листок» (1887–1917 рр.). Спочатку це був додаток до «Волынских епархиальных ведомостей», а пізніше він перетворився на окреме видання. Спочатку на сторінках видання вміщувалися матеріали морально-релігійної тематики, серед них можна було зустріти історичні замітки про життєвий шлях та діяльність святих Волинської єпархії. Орієнтовані вони були на людей православного віросповідання. Соціальне обличчя авторського колективу було представлено священиками, викладачами училищ та сільських шкіл. Писали вони свої замітки на волонтерських засадах, та й значна частина номерів розповсюджувалася між паломниками, що відвідували Почаївську Лавру, безкоштовно.

Ідею створення цього видання подав В. Молодецький. Першими редакторами стали випускники та викладачі Волинської духовної семінарії: Х. Сакович (ієромонах Христофор) (1887 р.), ієромонах Софроній (1887–1888 рр.) і Володимир (1888–1891 рр.). Вони притримувалися наміченої програми.

Наприкінці XIX ст., коли редактором часопису став І. Тихомиров (з 1891–1893 рр.), тематика його публікацій урізноманітнілася. Справу І. Тихомирова продовжили І. Крупський (з 1894–1895 рр.) та Г. Крижановський (1895–1902 рр.). Саме з того часу на сторінках журналу «Почаевский листок», крім матеріалів релігійно-етичної тематики, почали вміщувати історико-краєзнавчі публікації з історії православної віри та церкви, питань краєзнавства та етнографії, суспільно-культурного життя. Авторами публікацій ставали духовні особи – ієромонах Володимир (І. Благоразумов), священик Г. Глинський, священик А. Дашкевич; зустрічаються поодинокі статті, що друкувалися Г. Свірським, соціальний статус якого – селянин, Володимиром Феод. – міщанин, Н. Случевським та скорочені ініціали «Б. С.», «П. П-лов»,

«В. Л.».

У 1892 р. відбулися хоч і незначні, але позитивні зміни для «Волинских губернских ведомостей». Їх неофіційну частину планували збільшити. Було прийнято рішення виключити з програми телеграми про внутрішні і зовнішні події, розміщувати більше статей за відділами: історичним, біографічним, технічним, педагогічним, сільсько-господарчим та інших загальнокорисних матеріалів [346]. Як результат, на сторінках газети дещо збільшилася кількість історико-краєзнавчих публікацій. Змінилася форма їх подання. Вони друкувалися меншим шрифтом, інколи без заголовків, дана тенденція спостерігалася внаслідок розширення неофіційної частини, але, водночас, не збільшення об'єму самої газети.

Пожвавленню історичних досліджень краю сприяло створене 2 січня 1894 р. Волинське церковно-археологічне товариство при Волинському єпархіальному давньосховищі в м. Житомирі. Кількість його членів сягала 57 осіб. Діяльність спрямовувалася на створення історичних описів церков Волинської єпархії та етнографічних розвідок містечок та сіл губернії [617, с. 31]. Результати роботи друкувалися на сторінки волинської періодики як продовжувальні статті, або виходили окремими додатками за окремою нумерацією.

Враховуючи багату історію Волинського краю, науковці прагнули розширити сферу своїх досліджень. У 1896 р. на сторінках приватної газети «Волинь» знаходимо «Письмо к волинской интеллигенции» [289], автором якого був М. Коробка – український фольклорист, етнограф, літературний критик, випускник Житомирської гімназії і Санкт-Петербурзького університету. В ньому М. Коробка наголосив, що Волинський край має багату історію, унікальну природу, багаті народні звичаї та традиції, самобутню культуру. Автор відмітив недостатню вивченість регіону і закликав інтелігенцію створити Наукове товариство дослідників Волині. Його ідею підтримали археолог С. Гамченко та директор Першої чоловічої гімназії в Житомирі П. Сидоров. Ідея знайшла підтримку, через рік був розроблений

статут організації. Та функціонувати вона почала лише з 2 грудня 1900 р. [682, с. 76–77].

На розвиток історико-краєзнавчих публікацій на шпальтах періодичних видань губернії до певної міри вплинули суспільно-політичні події кінця XIX ст. Зміна змістового наповнення періодики була пов'язана із технічним та суспільним прогресом. Вимоги часу визначили інше бачення ролі періодичних видань, а саме – оперативність подання злободенної інформації. Сторінки газети заповнили щоденні телеграфні новини, оперативно-інформаційні повідомлення, розміщення ж історичних публікацій відійшло на другий план, стало не таким актуальним.

Наприкінці XIX ст. редакційний колектив «Волынских губернских ведомостей» спробував повернути багату тематичну наповненість неофіційної частини газети. Для цього було вирішено з 31 січня 1898 р. видавати її окремо під назвою – «Волынские губернские ведомости. Отдел неофициальный» (1898–1904 рр.). У такому вигляді новостворена газета проіснувала до 1904 р.

Невтішна ситуація склалася в цей час навколо приватної газети «Волинь»: в її випадку крім вище зазначеної тенденції витіснення історичних публікацій оперативно-інформаційними повідомленнями, рекламою, визначальними стали фінансові труднощі. Один із її співробітників, редактор окремої рубрики М. Коцюбинський в свої листах писав: «Справа з газетою стоїть, здається, дуже погано. Кругом довги, в касі нічого нема, ані служащим, ані співробітникам по кілька місяців не плачено» [552, с. 133].

А от офіційний друкований орган Волинської єпархії – «Волынские епархиальные ведомости» з кін. XIX ст. не втратив ані свого авторитету, ані змістовної наповненості. Протягом 1880–1899 рр. на його сторінках публікували свої дослідження А. Буйницький, П. Беляєв, Є. Воронец, К. Гвоздіковський, Б. Давидович, О. Делекторський, В. Калінников, П. Кваснецький, Г. Крижановський, Г. Крижанов, І. Малишевський, В. Молоденський, В. Ржевський, А. Сендульський, Т. Стефановський,

М. Теодорович, Ю. Тиховський, В. Туркевич, Д. Поспехов, О. Фотинський, Є. Червяковський, А. Шафманський.

На шпальтах часопису, окрім публікації оригінальних ексклюзивних матеріалів, часто передруковувалися замітки з інших видань: журналу «Киевские епархиальные ведомости» (1861–1918 pp.), газети «Киевское слово» (1886–1905 pp.), газети «Слово» (1861–1887, м. Львів). До такої практики вдавався не один лише його редакційний колектив. Цим займалися й інші періодичні видання регіону. Причиною запозичень було те, що інколи відчувалася недостача інформаційних матеріалів, яку намагалася заповнити за рахунок матеріалів столичних видань.

Отже, у II пол. XIX ст. стала часом науково-організаційного становлення вітчизняного історичного краєзнавства. Значною мірою цьому сприяли волинські періодичні видання («Волынские епархиальные ведомости», «Почаевский листок», «Волынь», «Житомирский листок»), на сторінках яких публікували свої розвідки багато дослідників. Незважаючи на вплив цензурної політики, фінансові труднощі, недостатність джерельної бази, краєзнавцям вдалося зібрати й оприлюднити чимало цінного матеріалу, який не втратив свою актуальність і зараз. Історико-краєзнавчі публікації рідко містили глибокі узагальнюючі висновки, натомість були наповненні багатими фактичними відомостями.

2. 3. Нові тенденції розвитку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики на поч. XX ст.

Політичні події та економічні реалії поч. XX ст. визначили нові тенденції розвитку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках періодики Волинської губернії та дещо змінили їх характер. Поразка Російської імперії в російсько-японській війні (1904–1905 pp.), Перша російська революція (1905–1907 pp.), початок Першої світової війни (1914–1918 pp.) – все це наклало відбиток на розвиток культури та науки в Російській імперії. Цей час означився суспільно-

політичною кризою та став переломним для різних галузей життя держави. А періодика – чи не одним із найголовніших засобів впливу на маси в умовах ідеологічної боротьби, яка поступово загострювалася.

У Волинській губернії продовжили виходити офіційні «Волынские губернские ведомости». Однак, незважаючи на спробу покращення змістовного наповнення її неофіційної частини, розпорядження 1903 р. про підвищення передплатної ціни до 6 руб. на рік та наказу купувати її усім міщанським управам і старостам Волинської губернії [18, арк. 5], у 1904 р. дві частини газети знову об'єдналися.

10 березня 1904 р. з'явилося розпорядження генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній «О несоответствии содержания Губернских ведомостей Юго-Западного края во многих отношениях ко своему назначению и желательности несколько улучшить и оживить издание...» [549, с. 13–16]. У ньому генерал-губернатор відзначив, що редакційні колективи газет не дотримуються урядових вказівок. На думку генерал-губернатора, дотримання програми видання газет наблизило б їх до запланованої мети, підвищило б попит на них і зробило б їх авторитетними, діловими і довідковими газетами, натомість поки вони залишаються сухим переліком владних розпоряджень [549, с. 13–14]. Тож він дав вказівку наскільки можливо покращити і оживити видання губернських відомостей. Та волинський губернатор не мав можливостей виконати дане розпорядження вищого начальства. У своїй відповіді він вказав три причини, які виключали можливість виконання наказу генерал-губернатора: недостатність матеріальної бази, нездатність конкурувати із щоденними газетами і труднощі, пов'язані з укоріненим упередженням читачів проти губернських відомостей як «сухого» офіційного органу [549, с. 16]. Ситуація не змінилася й історико-краєзнавчі публікації на сторінках газети «Волынские губернские ведомости» поч. XX ст. вже не друкувалися, а сама газета виступала суто офіційним органом Волинської губернської адміністрації.

На поч. XX ст. змінюються змістовні акценти і в газеті «Волинь». Її

редактором з 1899 р. був Г. Коровицький. Він усвідомлював необхідність реформування програми видання відповідно до вимог часу. У 1902 р. він звернувся з листом до Волинського губернатора, у якому просив про розширення змістовного наповнення газети, що мало б підвищити її авторитет [29, с. 13]. Губернське керівництво таке прохання підтримало.

Дещо були видозмінені назви постійних рубрик: «Телеграммы Волыни», «Утренняя почта», «Ночная почта», «Местная хроника», «Земская хроника», «Почтовый ящик», «Маленький фельетон», «Городской театр». У цей же час з'явилися нові рубрики, де поміщалися кореспонденції, отримувані з різних міст губернії – «Корреспонденция Волыни», «Жизнь Бердичева», «Ровенская жизнь», «Ковельская хроника». Запроваджено колонку «Из польских газет», у якій поміщали передруки з польськомовних газет: «Kurjer Codzienny», «Dziennik Poznański», «Słowo», «Kurjer warszawski», «Kraj», «Kurjer Polski», «Głos», «Gazeta Polska», «Nowa Reforma» та ін.

Змінилися зовнішні характеристики подачі матеріалу, з'явилися заголовки до статей та прізвища авторів. Одним із методів зацікавлення читачів стало запровадження ілюстрацій, та навіть більше – окремих ілюстрованих додатків обсягом 2–4 сторінки. На сторінках газети розміщувалися фотографії визначних подій, портрети відомих діячів, карикатури.

У історико-краєзнавчих дослідженнях висвітлювалася історія української літератури, діяльність Товариства дослідників Волині, а також підіймалися питання пов'язані з еміграцією в Америку, національною політикою щодо народів, які проживали на території Російської імперії. Редакція газети декларувала та реалізовувала однакову зацікавленість у публікуванні відомостей про національне життя місцевих росіян, українців, поляків, євреїв, німців, чехів, представників інших народів [348].

У цей же час засновуються нові волинські періодичні видання. У 1904 р. починає виходити художньо-літературний, науковий і суспільний журнал «Мысль». Часопис мав п'ять відділів, в одному з яких – «Научном» – разом зі

статтями із різних галузей науки, вміщувались й історико-краєзнавчі публікації [58, арк. 165]. Ще одним виданням, створеним у цьому ж році, стала газета «Волынский вестник» [30, арк. 10–12; 59, арк. 204–224]. У баченні Головного управління в справах друку вона мала стати «противовесом газете «Волинь» не раз подвергающейся административным взысканиям за вредное направление» [30, арк. 10]. Через недостатню фінансову забезпеченість газета проіснувала недовго. Відмітимо той факт, що її редактором була жінка – М. Лобановська. Про цей випадок сучасники писали: «Наша русская женщина еще сравнительно мало вступает на арену общественной деятельности <...>. Но семейный очаг не смог захватить всей кипучей и широкой натуры М. П. Лобановской» [80]. Пізніше вона працювала у редакції газети «Жизнь Волини». На шпальтах «Волынского вестника» друкувалися статті з історії та статистики, замітки про поточні події в м. Житомир та ін. [30, арк. 5–6].

Із загостренням суспільної ситуації змінився і програмний курс релігійних видань, а їхні редактори та співробітники активно втягувалися в суспільно-політичні дискусії. Православна церква в руках влади ставала інструментом ідеологічного впливу на суспільство. В 1902 р. Волинську єпархію очолив новопризначений архієпископ Антоній (О. Храповицький). Він був людиною освіченою, глибоко релігійною. Пізніше став одним із організаторів загальноімперської чорносотенної організації «Союз русского народа» (у 1905 р.), яка базувалась на позиціях монархізму, антисемітизму і шовінізму, очолив її Волинський відділ. Характеристику його політичних поглядів дав архімандрит Кипріян (Керн). Він писав, що у архієпископа була своя православна віра в царство і царя, віра – візантійська, теократична, а сам цар – не був для нього політичною формулою, а це був догмат віри. За його словами, він був прихильником монархії, тому що все інше було політичне, людське, державно-правове, а монархія ґрунтувалася на біблійській теократії і священнопочатку [771].

Можливо, саме через такі релігійні переконання багато православних священників Волинської губернії на поч. ХХ ст. були членами чорносотенних

організацій, одною з ідейних основ яких був захист монархізму. За статистичними даними, у 1907 р. на території Волинського краю функціонувало близько 1000 осередків «Союзу...», 300-ма з них керували священики [594, с. 120]. У газетних публікаціях вражає національна, релігійна нетерпимість та відданість великодержавній політиці, яку проявляли у першу чергу представники духовенства.

Одним із таких авторів був архімандрит Віталій (В. Максименко). На початку 1903 р. він був призначений проповідником Почаївської лаври та видавцем і редактором «Почаевского листка» і «Прибавлений к Почаевскому листку». В. Максименко був головою Почаївського відділу «Союза русского народа» і активно проводив зміни змістовного наповнення згаданих видань. Газетні публікації, підготовлені під його контролем, слугували рупором русифікаторських процесів. Друкувалися дослідження з історії православної церкви, її боротьби з унією і католицизмом. З кожним роком збільшувалася кількість шовіністичних статей направлених проти національних меншин, особливо поляків, євреїв, німців і тих, хто вважав себе українцем.

Значне місце на сторінках «Почаевского листка» посіла група статей з історії козацтва, в яких козаки називалися захисниками православної віри. Окремі випуски були повністю присвячені цій тематиці. З початком Першої світової війни на сторінках видання побільшало матеріалів на військову тематику. Редакція газети «Жизнь Волыни» в одній заміток – «Открыта подписка на «Почаевский листок» на 1917 год», перерахувала їхні назви: «Насколько успешно идет война и каких героев породила наша матушка Русь», «Что делается в чужих землях, кто там за нас, кто против нас и какие козни строит», «Что дает нам местная жизнь, особенно, какие живут беженцы, их разорение, их надежды, где найти средства вернуть им свое благополучие», «Как заживет Россия после войны своей самобытной жизнью, очистившись от прежних грехов, кровью своих сынов» [352].

Політичні зміни цього періоду вплинули і на такий авторитетний релігійний часопис як «Волынские епархиальные ведомости». У 1908 р. його

редакція переїхала з Кременця до Житомира. Історико-краєзнавчі дослідження відійшли на задній план, більшу увагу журналісти приділяли аналізу поточних проблем суспільно-політичного життя, рекомендаціям читацькій аудиторії корисних книг та видань, які на думку редколегії мали сформувати свідомість читачів у необхідному руслі.

Нових тематичних рубрик не з'явилося, друкувалися: історичні розвідки з історії церковно-парафіяльних шкіл, церков та монастирів Волині; довідки про діяльність духовних осіб; статті про відношення до національних меншин Російської імперії – євреїв, чехів; описи пам'яток давнини, які збереглися на території Волинської губернії. Їхніми авторами були Ф. Доброленський, Ф. Делекторський, І. Зиков, О. Злоцький, В. Михалевич, ієромонах Саватій, Є. Сичевський, В. Левицький та інші.

17 жовтня 1905 р. відбулася важлива подія, яка суттєво вплинула на розвиток періодики Російської імперії – видання Миколою II маніфесту «Об усовершенствовании государственного порядка», який дарував населенню імперії громадянські свободи: недоторканість особи, свободу совісті, слова, зборів, спілок [548, с. 754]. Це стало поштовхом та законодавчою основою для започаткування нових видань. Розвиток пресової мережі Волинської губернії активізувався. Упродовж наступних років (до 1917 р.) на Волині було започатковано понад 60 періодичних видань. Вони різнилися за видами та періодичністю виходу. Наприклад, 1906 р. було започатковано дві громадсько-політичні промонархічні газети: 1 вересня – «Почаевские известия» та 14 жовтня – «Волынская жизнь» (1906–1908).

«Почаевские известия» переважно містили статті з проблем міжнаціональних відносин, які характеризувалися національною нетерпимістю до євреїв, поляків, німців, українців. Навіть архієпископ Антоній, будучи головою чорносотенної організації, відмітив їх антисемітський характер в «Памятной записке...» від 31 серпня 1910 р. [44, арк. 20]. Пізніше на сторінках одного з волинських журналів «Возрождение» з'явився красномовний відгук сучасників «Мысли и впечатления от новой

почаевской газеты «Почаевские известия». У ньому йшлося про те, що очікування, які покладалися на створюваний при Почаївській лаврі часопис не справдилися: – «От издания можно было ожидать христианского направления, любвеобильного и всеобъемлющего, на самом же деле этого нет <...>. Поставили на первый план борьбу с еврейством. Борьбу эту они ведут страстно, нервно и грубо» [639, с. 288]. Зі сторінок «Почаевских известий» лунали заклики до співпраці з «Союзом русского народа». Друкувалися й карикатури на національні меншини.

Газета «Волынская жизнь» теж складалася з двох частин: офіційної та неофіційної. Основними гаслами, які визначали її цільове призначення, були «Царь, Дума и народ», «Единство России», «Свобода, порядок, работа, имущество». На її шпальтах можна віднайти і певну кількість аналітичних нарисів розвитку сільського господарства Волинської губернії, стану місцевої освіти. Посаду редактора видання обіймав Б. Плеський – випускник Московської духовної академії [59, арк. 204–209].

26 квітня 1906 р. вступили в дію нові «Временные правила для повременной печати», за якими посилювався контроль і штрафні санкції до періодичних видань, які порушували цензурне законодавство [551, с. 94–96]. Більше того, видавцям у випадку закриття їхнього видання заборонялося засновувати нове. Отже, «Временные правила...» запроваджувалися, перш за все, для боротьби із демократичними настроями редакційних колективів періодичних видань та їх співробітників. Показовою у цьому плані є доля демократичної газети «Голос Волынского общества грамотности», створеної 21 листопада 1906 р. (виходила за редакцією В. Курбатова та М. Шумського). Ідея її фундації належить Волинському товариству грамотності. Видання орієнтувалося на ідейну боротьбу з «Союзом русского народа», викривало його діяльність у своїх публікаціях. Крім цього, воно вело просвітницьку роботу, пропагувало серед своїх читачів українську мову [639, с. 256]. Зважаючи на це, 19 грудня 1906 р. волинський губернатор звернувся у

Головне управління в справах друку з проханням закрити його. Це прохання було задоволено.

У цей же час почав виходити демократичний літературно-науковий журнал «Возрождение» (1906–1907 рр.) [35, 59, арк. 204–211, 215, 216]. Його редактори – М. Ришковський і О. Корнилович, були професіоналами своєї справи. Завдяки їх роботі журнал відігравав провідну роль, поряд з іншими періодичними виданнями, у просвітництві волинян, користувався попитом в Києві, Одесі, Москві, Санкт-Петербурзі. На його сторінках можна зустріти нариси про освіту, заклики до віротерпимості, намагання узгодити основи релігії з досягненнями природничих наук.

Поч. ХХ ст. позначився утисками та переслідуваннями демократичної преси: штрафами, тимчасовим припиненням видання, повним закриттям, арештами редакторів та видавців. Застосування цих заходів можна прослідкувати на прикладі газети «Волинь». У 1904 р. її вихід було припинено на три місяці [57, арк. 2, 4]. Наступного року редактор Г. Коровицький опублікував без дозволу цензури кілька статей, у яких містилася критика дій волинського губернатора та заклики до протестів [31]. Після того на адресу редакції стали надходити обвинувачувальні листи [32]. Як результат, Г. Коровицький був звільнений та засуджений до позбавлення волі на три роки [11]. Його місце зайняв Є. Щербицький, діяльність якого теж позначилася посиленням контролю [33]. Матеріали, які тоді друкувалися в газеті, характеризувалися місцевою владою як такі, що мають тенденційний характер, спрямовані на підбурення населення до непокори [36; 37; 38]. Тож Є. Щербицького також притягнули до відповідальності, вихід «Волини» припинили, друкарню, в якій вона друкувалася, закрили.

Історики-краєзнавчі публікації демократичного звучання друкувалися на сторінках інших демократичних видань: «Голоса Волини» (1907 р.), «Вестника Волини» (1907–1908 рр.), «Кременецького голоса» (1907 р.).

Пізніше Є. Щербицькому вдалося відкрити іншу друкарню і почати видання нової газети «Голос Волини», яка за своїм ідейним характером була

подібною до «Волыни». Це призвело до того що через шість місяців її теж закрили через «тенденційно-пропагандистську» діяльність [39; 40]. Допомогти газеті намагався колишній член редакційного колективу газети «Волынь» Т. Бортніков. В архівах збереглися його листи-звернення до волинського губернатора з проханнями переглянути рішення про її закриття, переконував, що вона проводила корисну роботу, закликала до примирення суспільства з владою, засуджувала незаконні методи боротьби, а сам Є. Щербицький – поміркований ліберал і аж ніяк не революціонер [40, арк. 9, 25]. Однак, вихід газети все ж було припинено.

16 січня 1907 року Т. Бортніков започаткував газету «Вестник Волыни» [42]. Хроніка поточних подій місцевого краю, його життя у всій повноті і різноманітні мали займати у ній провідне місце. Серед тематичних її історико-краєзнавчих публікацій були: історичні розвідки, статті з питань національної політики, місцевого самоврядування, повідомлення про функціонування земств, нариси з історії козацтва, огляди діяльності Наукового товариства дослідників Волині тощо. Ці матеріали мали інше звучання, ніж публікації промонархічно налаштованих видань. Останні були спрямовані на пропаганду імперських намірів об'єднати слов'ян під егідою Росії.

На сторінках «Вестника Волыни» порушувалися й болючі питання про становище друкованого слова: «Некоторые из учреждений с улыбкой канцелярского превосходства отказываются от освещения для печати самых жгучих вопросов, имеющих интерес главнейшим образом для общества, а не для г. г. чиновников, скромно мотивируя его «вредным» направлением газеты» [466]. Врешті-решт газету звинуватили в публікації недозволених статей та наклали штраф на її редактора [43, арк. 19–27, 85–87]. У листопаді 1908 р. вихід газети було заборонено.

Незважаючи на те, що у грудні 1908 р. Т. Бортнікову вдалося відновити вихід газети «Волынь», переслідування його особи і контроль за його редакційною діяльністю продовжилися [7; 9; 14; 15; 47, арк. 14–85; 50, арк. 4;

70]. На шпальтах видань, які виходили під його редакцією, знаходимо риторичне запитання: «Не слишком ли часто привлекается г. Бортников?» [408]. Кілька архівних справ містять документи про звинувачення співробітників редакції газети «Волинь» – Я. Завадського і Є. Черановського у тому, що вони були членами соціал-демократичної робітничої партії та зберігали соціалістичну літературу [8; 61; 69]. Автори публікацій «Волини», хоч і помірковано, але все ж критикували, діяльність місцевих органів влади, закликали до демократичних змін мирним шляхом.

У 1907 році почав виходити новий релігійний часопис «Истина» (1907 – 1908 рр.). Його редактором став І. Дашкевич – голова Братства поборників православ'я і російської народності, завідувач Житомирського двокласного церковнопарафіяльного училища [639, с. 274]. Журнал ставив завданням відстоювати істинну віру Христову – православну, вести боротьбу з невіруючими та «хибними» релігійними віровченнями. Змістовне наповнення видання включало й історико-краєзнавчі публікації з питань історії церкви, православної віри на Волині та у Росії в цілому.

У 1908 р. започатковується вихід ряду волинських газет, на шпальтах яких подавалася інформація як про поточні події загальнодержавного значення, так і про життя губернії та її центру – Житомира. Серед них: «Житомирская минута» (1908–1911 рр.); «Житомирский вечерний листок» (1908 р.); «Владимир-Волынская жизнь» (1908 р.); «Юго-Западная Волинь» (1908–1915 рр.).

Окремо необхідно сказати про новостворену газету «Жизнь Волини» (1909–1917 рр.). Вона, перш за все, була ідеологічним рупором в руках затятих монархістів. Її першим редактором став О. Красильников (1909 р.) – генерал-майор царської армії, голова правління Житомирського відділення «Союза русского народа». В подальшому її редагувала М. Лобановська. У статті, приуроченій до 25-річчя її публіцистичної діяльності, міститься низка побажань та привітань, а водночас оцінок її заслуг: «Вы всегда будили русское самосознание, призывали стоять на страже

дорогих наших родных идеалов» (архієпископ Євлогій), «Ваше слово и патриотический клич ежедневно проносится над обширной Волынью и за ее пределами» (викладач гімназії П. Кадилін), «Защитник слабых и угнетенных, апологет истины и справедливости, неколеблющийся, просвещенный русский патриот» (викладач Маріїнської гімназії А. Гаврилюк [80].

Цікаво, що оцінки, які давали газеті сучасники, були зовсім протилежними. Наприклад, 1911 р. читачі надіслали в її редакцію лист, у якому поміж іншим зазначалося: «Издаваемая газета «Жизнь Волини» единственная для нас радость, за которую мы шлем вам сердечное русское спасибо, бывают такие интересные статьи, что некоторые солдатики вырезают их и отсылают в письмах домой» [138]. Зовсім інакше атестували газету редакції демократичних періодичних видань, зокрема «Волинской почты»: «В «Жизни Волини» куда не ткнешь, так либо в жида, либо в инсинуацию, либо в крамолу. Она всегда играла на лжи, клевете, сплетнях» [351].

Беручи до уваги провладність газети, недивно, що її історико-краєзнавчі публікації мали яскравий ідеологічний підтекст. Та все ж вони є важливим історичним джерелом, оскільки дають можливість з'ясувати ставлення російської влади до національних меншин – німців, поляків, євреїв, чехів, розкривають погляди на тодішнє імперське ставлення до українців та всього, що з ними пов'язано.

На поч. ХХ ст. з'являються перші волинські фахові журнали військового та сільськогосподарського профілю [639, с. 54]. М. Ульянов став фундатором і редактором військових часописів «Уездный воинский начальник» (1907 р.) [639, с. 313] та «Чиновник военного ведомства» (1907 р.) [59, арк. 204–208]. В них поміщались статті, тематика яких пов'язана з діяльністю Управлінь повітових військових начальників та військових округів, військової історії.

Фахові сільськогосподарські видання були представлені двомовним журналом (статті друкувались польською і російською мовами) «Известия Луцкого общества сельского хозяйства» (1907–1914 рр.). Біля його витоків стояло Луцьке сільськогосподарське товариство. Активними дописувачими

видання були члени Володимир-Волинського сільськогосподарського товариства [59, арк. 204–214]. У зв'язку з останнім була навіть тимчасово змінена його назва – «Известия Луцкого и Владимир-Волинского сельскохозйственнного общества» (1911–1913 рр.). Журнал публікував цікаві нариси з питань сільського господарства, садівництва, бджільництва. Їх актуальність визначалася зацікавленням населення Волині у такій інформації.

У 1910 р. система волинської періодики поповнилася новими періодичними виданнями сільськогосподарського, фінансово-економічного, медичного та транспортного профілю [639, с. 54]. З'являється новий вид місцевих періодичних видань – бюлетень. Один із них – «Сельскохозйственная хроника Волынской губернии» (1910 р.), – збільшив число фахової сільськогосподарської періодики краю. Його редагуванням та виданням займався В. Дверницький. Функціонував цей друкований орган один рік, після чого його друк з невідомих причин було припинено. Пізніше, у січні 1915 р., він відродився. Краєзнавчі публікації на його сторінках стосувалися переважно сільськогосподарських питань: розвитку сільськогосподарської галузі; впливу на неї військових дій; кредитування жителів губернії; базарних та ярмаркових цін на сільськогосподарську продукцію тощо.

Виникнення багатьох бюлетенів було пов'язано з діяльністю Волинського губернського земського управління. Ним було організовано бюро страхової статистики і започатковано вихід фінансово-економічного бюлетеню «Страховая хроника Волынского губернского земского управления» (1910 р.). Окрім цього: медичних – «Ветеринарная хроника Волынской губернии» (1910–1916 рр.) та «Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии» (1910–1916 рр.), транспортних – «Дорожная хроника Волынского земского управления» (1910 р.), природничо-наукових – «Труды метеорологической сети Волынского земства» (1911–1912 рр.) фахових видань.

Публікації з історії медицини з'являлися в медичному бюлетені «Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии» (1910–1916 рр.). Складався він з двох частин: офіційної та неофіційної. Його публікації

містили важливі відомості з історії та сучасності медицини Волинської губернії як теоретичного, так і практичного значення. Серед них: статистичні огляди забезпеченості краю кваліфікованим медичним персоналом і лікувальними закладами, захворюваності його населення, її причин, настанови з профілактики захворювань, довідки про діяльність медико-санітарних служб у Російській імперії та за її межами. Характерно, що публікації анотованого бюлетеня відрізняються високим рівнем їхньої підготовки.

Природничо-наукова періодика Волині поч. ХХ ст. була представлена бюлетенем «Труды метеорологической сети Волынского земства» (1911–1912 рр.), що у 1913 р. отримав назву «Ежемесячный бюллетень метеорологической сети Волынского губернского земства» (1913–1915 рр.). На його сторінках можна зустріти публікації з історії організації метеорологічної мережі на Волині, результати метеорологічних досліджень волинського бюро та його представництв – метеорологічних станцій [182, с. 14]. З-поміж іншого останні публікували помісячні огляди: погоди та її впливу на сільськогосподарські посіви, надзвичайних природних явищ, фенологічних спостережень (150 пунктів їх проведення [182, с. 14]). Зазвичай їхнім автором був краєзнавець, завідувач метеорологічної служби на Волині, член Товариства дослідників Волині та Київського товариства природознавців С. Бржозовський.

Редакційна колегія журналу «Известия Волынского губернского земства» так визначала важливість і необхідність проробленої нею та її співробітниками роботи: «Детальные климатологические данные для каждого из районов губернии являются необходимым для правильной постановки всех отраслей сложного земского хозяйства» [182, с. 16].

Ще одним результатом діяльності волинського земства стало започаткування свого офіційного друкованого органу – журналу «Известия Волынского губернского земства» (1912–1914 рр.). Його редакційною підготовкою займалися посадовці Волинського губернського земського правління: голова В. Дверницький (1912 р.), секретар Л. Яницький (1913–

1913 рр.) та член А. Нікітін (1913 р.). Досить швидко журнал здобув авторитет у читачів. Перш за все, він знайомив їх із діяльністю земства. Крім цього, на його сторінках вміщувалися публікації з питань розвитку місцевого: сільського господарства (бджільництва, хмільництва, садівництва), торгівлі, медицини, метеорології, транспорту, кустарної промисловості, фінансів і т. ін. Друкувалось в ньому і чимало розвідок з історії освітньої справи, етнографічні нариси, довідки про життя і творчість діячів культури.

1913 р. програма журналу реформується: у ньому з'являється відділ «Сельское хозяйство и кооперация», він більше переорієнтовується на «обычного сельского читателя» [219, с. 4]. Ще одним із нововведень стала започаткована рубрика «Познания Волыни», саме в ній друкувалися статті історичного, етнографічного, економічного та інших сфер життя Волинського краю. Хочемо відмітити, що редакція час від часу публікувала й нариси українською мовою, але вони стикалися із труднощами, про що дізнаємося з інших періодичних видань: «Губернская типография задержала выпуск последнего № «Известий», в виду требования администрации исключить из № статьи с букетом украинских цитат. Редакция отказалась подчиняться этому требованию и печатание прекращено» [192].

Часопис розповсюджувався безкоштовно, що спричинило збільшення його тиражу в 1913 р. до 4500 примірників [219, с. 4]. У 1913 р. редакція на видання журналу витратила 6747 р. 79 коп. [485]. Ось який відгук з приводу цього факту ми знаходимо в промонархічних газетах «Волынская земля» і «Жизнь Волыни»: «Возмутительно, что макулатура под ярлыком «Известия Волынского губернского земства», судя по их объявлению рассылается бесплатно волынским земским и министерским школам, больницам, волостным правлениям, учреждениям и т. д. Работа идет во всю, вдоль и поперек губернии» [192]. В оцінках редакторів промонархічних газет вживалися такі епітети по відношенню до даного часопису: «недопустимая политическая агитация», «пропаганда хохломании», «вакханалия земской

печати», «дикая мазепинская окрошка, отравляющая своим смрадом здоровую атмосферу нашей Волини» [192].

Просвітницька робота видавничого органу не влаштувала проросійсько налаштованих чиновників і ті намагалися припинити її існування. На сторінках газети «Наша Волинь» знаходимо відомості про засідання губернської адміністрації, на якому від невідомої групи земських гласних через волинського губернатора було висунуто пропозицію про закриття журналу «Известия...», причиною називалося те, що «его направление... оскорбляет верноподданнические чувства населения» [333]. На захист земського друкованого органу стали: головуєчий губернської земської управи Отфіновський, член губернської управи Нікітін, член Державної думи Лелявський, гласні Андро, Свешніков, Літвінов, Таран, Вондрак. Однак після 1914 р. вихід часопису припинився.

З'явилася і певна кількість громадсько-політичних газет демократичного спрямування: «Волынские отклики», «Вольская почта», «Волинский курьер», «Вольская неделя», «Вольская нива», «Наша Волинь».

Першою з них стала газета конституційно-демократичного напрямку «Волынские отклики» (1910–1911 рр.) [6, арк. 87–88, 92]. Відповідальними за її редакцію були А. Волкенштейн (1910–1911 рр.), Н. Морозов (1911 р.), Б. Бахрат (1911 р.). Насправді перший редактор – А. Волкенштейн, був підставною особою. Він продав своє ім'я за 500 руб. газеті, за що на рік був відсторонений від діяльності за незаконні дії [4]. Такою була практика своєрідної боротьби з цензурою. У положеннях «Законопроекта о печати» (опублікованого на сторінках «Жизни Волини» 1911 р.) зазначалося наступне: «совершенно будут игнорироваться современные подставные редакторы, приглашаемые со специальной обязанностью – отсидывать сроки тюремного заключения, за проступки фактических редакторов» [200]. Відповідальність мала перекладатися на власників видання або на друкарню, в якій друкувалося видання. А підсилювалося це все правом місцевих начальників накладати на газети штрафи в судовому порядку, а також дозволом конфісковувати окремі

номери на власний розсуд, повідомивши про це прокурорських наглядачів. Застосування подібних санкцій бачимо в подальшому на прикладі переслідування демократичної періодики.

Однак журналісти газети «Волынские отклики» все ж продовжували висвітлювати гострі політичні та суспільні проблеми, давали критичні оцінки діяльності уряду, фінансовому положенню губернії, показували становище та умови життя представників різних народностей. Остання тематика навіть зазначена як одне із програмних завдань газети, яке полягало в докладанні усіх зусиль для висвітлення сподівань, надій, завдань, які окреслює та чи інша народність, визнаючи за нею право на самовизначення [347].

Така активна позиція не могла залишитися не поміченою. Цензура та представники промонархічно налаштованих видань побоювалися активної діяльності, як вони називали, «освободительной» печати» зусиллями якої знову розвиваються революційні настрої, які загрожують Російській імперії «настроениями и потрясениями» [140, с. 1]. На редакцію газети наклали штраф, а пізніше взагалі припинили функціонування газети через політичну неблагонадійність [45, арк. 70, 64, арк. 193]. При цьому в газетах-конкурентах промонархічного табору користуючись нагодою з'явилась пропагандистська стаття «Прогрессисты» – издатели и народ» [412]. Її автор звинувачував редакцію закритої газети у спробі обдурити довірливого селянина для фінансової наживи.

Національна політика Російської імперії, особливо по відношенню до євреїв, знайшла своє висвітлення в демократичній газеті «Волынская мысль» (1911–1912 рр.) [6, арк. 148–149]. У витоків її видання стояли брати Г. Герман та Ш. Герман і Л. Шопник. Окрім того, читачі газети інформувалися про життя Волинської губернії в політичному, економічному, сільськогосподарському, коопераційному, мистецькому відношенні [639, с. 183].

Ще одним помітним громадсько-політичним виданням демократичного спрямування була газета «Волынская почта» (1912–1914 рр.). Найбільшу увагу

газета приділяла висвітленню роботи губернського земства. Вона друкувала огляди діяльності Волинського губернського земства, міської думи; статті з виборчих процесів в Волинській губернії; біографічні довідки про освітніх діячів, вчителів, викладачів, педагогів; розвідки з історії та відкриття освітньо-навчальних закладів Волинської губернії; історико-статистичні розвідки історії міст та сіл Волинської губернії. На сторінках знаходимо замітки про національні права української народності на самовизначення. Нажаль, автори мабуть, побоюючись переслідувань, не підписували свої статті. Серед нечисленних зазначених знаходимо прізвища В. Чистякова, П. Гронського, Шмигора, псевдонім «Кодянець» та професора М. Грушевського, однак скоріше його ім'ям прикривався хтось із однодумців (йдеться про статтю «Мазепенцы и Богдановцы» [174]).

Журналісти часто намагалися дати оцінки соціальному положенню та умовам життя в губернії, освітити гострі суспільні проблеми, за що і зазнавали неодноразово натиску цензурної політики [47, арк. 85–86; 63, арк. 179, 220–223; 66, арк. 40]. У листуванні між начальником жандармського управління і волинським губернатором щодо політичного спрямування газети знаходимо судження, що газета видавалася для підризу авторитету духовенства та довіри до законних розпоряджень влади, формування ворожих настроїв у поляків до російської влади [66, арк. 40].

Публікацію громадсько-політичних матеріалів здійснювала й редакція газети «Волынская неделя» (1911–1913 рр.), редакторами якої були Н. Морозов та Є. Палецький. Видання висвітлювало діяльність земства, міської думи та міського самоврядування, економічних та суспільних проблем, сільського господарства. Варто відзначити, що газета також мала відділ в якому подавала новини за тиждень з Російської імперії та з-за кордону. Функціонування часопису, як і деяких інших ліберально настроєних було недовгим. Спочатку Є. Палецького хотіли притягнути до відповідальності за опублікування вірша «Кузнец», проте не змогли, за відсутністю складу злочину [47, арк. 152–154; 66, арк. 40], а потім всіляко

намагалися припинити вихід газети (за доносом волинського громадського губернатора) через «левое» направление... в которой «публикуются социал-демократы» [48, арк. 1–2]. У 1913 р. вона перестала друкуватися, а її редактор Є. Палецький, невдовзі, став фундатором ілюстрованого журналу «Волинская нива» (1913 р.).

Вийшло лише чотири номери часопису, програма якого включала такі основні рубрики: «Політичні новини», «Місцеве життя», «Хроніка науки і мистецтва» [52, арк. 106–115]. З-поміж іншого на його сторінках друкувалися історико-краєзнавчі публікації про діяльність місцевого земства, науку та культуру. Також зустрічаються поодинокі публікації з історії релігійного життя краю [397].

В 1913 р. було започатковано друк ще однієї громадсько-політичної газети «Наша Волинь» (1913–1915 рр.). Редагував її К. Виговський, а видавав К. Чоловський. Основними в ній були політичний, земський та міський відділи. Історико-краєзнавчі публікації стосувалися аналітичних оглядів, біографічних нарисів життя і творчості культурних діячів (вшанування пам'яті Т. Шевченка), історичних розвідок про розвиток освітньої справи. Окремо необхідно відмітити сміливі замітки щодо характеристики національної політики, особливо, щодо українства. Сама редакція газети конкретизувала розуміння даного змістовного напрямку в 1914 р. в повідомленні «От редакции». У ній йшлося про введення окремого нового відділу, де планувалося освітлювати життя національних меншин Волині: поляків, українців, чехів, євреїв, німців, під наступним девізом: «Национальная самоопределенность всех населяющих Россию народностей» [349]. Як бачимо, до національних меншин відносили й українців, не дивлячись на те, що вони були корінним населенням Волині. Журналісти видання «Наша Волинь» інколи розміщали замітки запозичені з української газети «Рада», яка виходила у Києві у 1906–1914 рр. З 1914 р. відбувається переорієнтація змісту газети на висвітлення подій Першої світової війни, в результаті запроваджується відділ «Європейська війна».

Число громадсько-політичних періодичних видань поповнили інші видання ліберального звучання. Вони намагалися оминати гострі соціальні, дискусійні проблеми, а більше зосереджувалися на аналізі та висвітленні місцевого життя Волинської губернії. До таких належала газета «Волынские новости», яку видавав Я. Скоморовський (1912–1913 рр.). Її рубриками були: «Последние известия», «Местная хроника». Інша газета «Провинциальная мысль» (1913 р.), яку видавав В. Роттенберг, зосереджувалася на інформуванні життя Волині і Дубнівського повіту. Серед відділів: «Еврейская жизнь», «Наш район», «Хмелевой отдел». Останнє, що відомо про функціонування газети це те, що її редактор 23 грудня 1913 р. був притягнений до відповідальності та арештований на один місяць і 10 днів [639, с. 300].

Ще одна газета «Юго-Западный край» (1913 р.), редактором, якої був А. Беляцький. Не дивлячись на те, що газета мала метою морально-етичне виховання й формування суспільних цінностей, деяка увага приділялася й політиці. У ній розміщувалися сатиричні словесні портрети з критикою діяльності посадових осіб. Іншими рубриками були: «Областной отдел», «Хроника», «Еврейская жизнь» [639, с. 322]. Зустрічаються розвідки з історії освітньої справи. Видавалася газета в Ковелі, однак з переїздом редактора в інше місто її вихід припинився.

Ще одна ліберальна житомирська газета «Волынское слово» (1913–1916 рр.) [5, арк. 27]. Право на її видання було надано міщанину Ш. Заїцу-Зацу (1913–1914 рр.) та К. Виговському (1913 р.). Газета «Волынское слово» мала такі рубрики, провідними з них були: «Житомиряне», «Местная хроника», «Корреспонденции», «По России», «Обо всем», «Суд», «Смесь», «Гримасы». В останній критикувалося життя заможних жителів губернії та імперії в цілому, описуючи їх злодіяння, поведінку, причетність до кримінальних злочинів. Навіть така боротьба з несправедливістю, стала неугодною. На сторінках промонархічної газети «Жизнь Волини» на адресу редактора та газети, яку «издает особенный еврей», посипалися гострі осуди, що вона нібито спрямовувалася на «растление народной нравственности» [434]. Крім того,

зауважувалося наступне: «можно подумать, что вся жизнь России вращается вокруг одних преступлений, а преступники – единственные люди заслуживающие общественного внимания». Та все ж відмічено, що Ш. Заїц-Заць робить редакційну справу «весьма умело и в политическом и практическом смысле» [434]. Монархісти стверджували, що інтелігенція даним виданням не цікавиться, а жертвами його впливу стає «Серая масса: полуинтеллигентный пролетариат, учащаяся молодежь, простой народ» [434].

У 1914 р. число періодики поповнили громадсько-політична газета «Голос Волини» (1914–1915 рр.) та «Вестник Ровенского уездного земства» (1914–1915 рр.). Редакторами першої були: А. Прессен-Штейнберг (1914–1915 рр.) та А. Дененберг (1915 р.) [639, с. 254]. Автори заміток висвітлювали перебіг місцевих подій, особливо Рівненського краю, окрема рубрика носила назву «Ровенская жизнь». Крім того, на сторінках часопису розповідалося про події життя Волині у відділі «Наш край» та Російської імперії – «Хроника». Редактор газети «Вестник Ровенского уездного земства» (1914–1915 рр.) Д. Андро подавав взагалі лише стислі інформаційні огляди подій громадського-політичного життя Російської імперії [639, с. 168].

На противагу виданням ліберальних настроїв монархічно налаштовані кола почали зміцнювати свої позиції в засобах масової інформації. У світ виходить газета «Волынская земля» (1912–1915 рр.). Вона була просякнута промонархічними настроями, релігійною і національною нетерпимістю. На сторожі ідейного спрямування часопису були представники «Союзу русского народа»: Г. Юркевич (1912 р.), архімандрит Віталій (1913–1915 рр.), Здолбунов (1915 р.). На сторінках «Волынской земли» вміщувалися публікації про історію освітньої справи, козацтво, політику до національних меншин Російської імперії, особливо євреїв, чехів. Окреме місце займали тенденційні статті, що відкривають погляд та тодішнє ставлення в державі до українського етносу та всього, що з ним пов'язано.

Частою практикою для редакції «Волынской земли» був передрук матеріалів з інших періодичних видань. Він становив значну частину

змістового наповнення газети. Матеріали дублювалися з часописів: «Новое время» (1868–1917 рр., м. Санкт-Петербург), «Жизнь Волыни» (1909–1917 рр., м. Житомир), «Земщина» (1909–1917 рр., м. Санкт-Петербург), «Кубанский казачий вестник» (1914–1917 рр., м. Єкатеринодар), «Свет», «Голос Русского», «Київ».

Суперечки між видавництвами волинських періодичних видань різного ідеологічного спрямування відчуються і тут. Збереглася справа про позов редактора ліберальної газети «Волынь» Т. Бортнікова на промонархічну «Волынскую землю» [9, арк. 57]. Окрім того, останню також не оминало прискіпливе цензурне око за розміщення неугодних матеріалів [10; 12; 13; 51; 478].

Зміцненню позицій самодержавства та стабілізації суспільних настроїв слугувало утвердження релігійної періодики. На відміну від вище згаданих часописів – «Почаевского листка» та «Почаевских известий», нові не мали надмірної заполітизованості та не містили закликів, щодо нетерпимості по відношенню до інших народностей. Враховуючи навіть той факт, що редактором одного з новостворених журналів «Русский инок» (1910–1917 рр.) був архімандрит Віталій – захисник монархічної форми правління. Започатковуючи це релігійне видання, редактори архімандрит Віталій (1910–1913 рр.) та ієромонах Тихон (1914–1915 рр.) перш за все ставили за мету створення періодичного видання: «где могли бы вспоминать о заветах св. Отцов, делится друг с другом своим иноческим опытом и сидя дома в кельи, знают, как спасаются братья наши по другим обителям» [97, с. 46]. «Русский инок» адресувався перш за все монахам, також до його читання закликалися й інші особи – «всякий пастырь, выписавший «Русский инок» полюбит его и много найдет в нем для себя поучительного» [97, с. 48].

У його рубриках, можна віднайти історико-краєзнавчі публікації релігійної тематики з дослідження історії церков та монастирів Волинської єпархії, християнських святинь Волинської губернії, життя та діяльності монахів, історії козаків, як поборників за православну віру [97, с. 47; 268].

Журнал мав читацький попит. В статтях, приурочених до річниць функціонування часопису, знаходимо схвальні відгуки та побажання: «Русский инок – есть светильник. В трудной жизненной пути, Спящей совести будильник... Бог всегда его храни!» [86, с. 67–68], «высокий учитель подвижничества и братолюбия» [86, с. 69].

Негативно на його функціонування вплинули події Першої світової війни: багато монахів були призвані на фронт, економічна криза призвела до підвищення вартості паперу. З 1916 р. зменшився обсяг журналу та підвищилася його вартість. Однак він вистояв, і припинив діяльність лише в лютому 1917 р.

У 1912 р. започаткувався ще один журнал церковно-педагогічного спрямування «Законоучитель» (1912–1917 рр.), редактором якого був О. Голосов. Його основним призначенням була допомога в процесі викладання Закону Божого у навчальних закладах різних рівнів. Серед іншого на сторінках часопису, друкувалися історичні замітки у відділі «Про досвід законовчительства в Російській імперії». За ними можна прослідкувати розвиток духовної освіти поч. ХХ ст. Прихильники журналу називали його: «практическое руководство, идейный будильник мысли, историческая хроника нашей школы» [639, с. 268].

Свої позиції зміцнювали і раніше існуючі видання. Так, із 1912 р. було запроваджено друк додатку до часопису «Волинские епархиальные ведомости» за назвою «Проповеднический листок».

Кількісний і якісний прогрес поч. ХХ ст. у розвитку періодики Волинської губернії означився появою сатиричних журналів. Ними стали «Кременецкая искра» (1910–1914 рр.) та «Кривое зеркало» (1910 р.). Часопис «Кременецкая искра» виходив з-під редакції К. Деденка – учителя Кременецького однокласного міського училища ім. М. Гоголя. Метою журналу було формувати моральні цінності населення. Однак попиту у читачів він не здобув. Крім того, діяльність К. Деденка не сподобалася директору народних училищ Волинської губернії, труднощі із друкуванням створили несприятливі умови

для подальшого функціонування журналу [55, арк. 164–168]. На відміну від попереднього видання, сухого за формою подачі матеріалу, журнал «Кривое зеркало» у цікавому гумористичному викладі інформував про місцеві події суспільного та культурного життя губернії [639, с. 279].

Самобутнім у волинській періодиці став журнал «Сабах» («Ранок») (1914 р.), що видавався етнорелігійною групою караїмів у м. Луцьку. Їх представники розселилися на Волині, ще з часів Великого Князівства Литовського. В період XIX – поч. XX ст. стрімкого розвитку набула їх культура і наука, а результати даного процесу і вплинули на створення даного видання, а водночас й історичних, етнографічних досліджень в рубриках «Общественная жизнь» та «Хроника». Редактором часопису значилася жінка – Є. Рудковська, однак архівні справи свідчать про те, що насправді вона була підставною особою від С.-С. Рудковського – секретаря мирового судді в м. Володимирі Луцького повіту [639, с. 306].

Як бачимо, упродовж 1910–1914 рр. з'явилася та функціонувала значна кількість періодичних видань різнопланових за тематичним спрямуванням та ідейними пріоритетами, а відповідно й історико-краєзнавчих публікацій на їх сторінках. Однак з 1914 р. стан справ змінюється, у зв'язку з розгортанням Першої світової війни, в якій були задіяні і жителі Волинського краю.

Історико-краєзнавчі публікації продовжили друкуватися на сторінках таких волинських періодичних видань як-от: «Волынские губернские ведомости», «Волынские епархиальные ведомости», «Волынь», «Почаевский листок», «Жизнь Волыни», «Русский инок», «Ветеринарная хроника Волынской губернии», «Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии» «Законоучитель», «Волынское слово». Як правило, кожне з них фінансово підтримувалося зацікавленими організаціями – єпархією, земством, господарськими товариствами, «Союзом Русского народа» чи приватними особами.

У 1915 р. рідкісним явищем у зв'язку із економічними труднощами стала поява в губернському центрі Житомирі трьох недовготривалих видань – газет

«Волынец» та «Волынская мысль» та часопису «Lucker Nachrichten» («Луцкие новости») (1915–1916 рр.) в Луцьку. «Волынец» видавав вище згаданий Л. Ковальов [639, с. 177], на його сторінках подавалися огляди діяльності повітових та губернських земств, а також місцеві новини.

Окремо необхідно сказати про газету «Lucker Nachrichten» («Луцкие новости») (1915–1916 рр.). Раніше відомості про її існування були лише припущеннями. Її назва зустрічалася в бібліографічному покажчику М. Бойка [574] й у списку 29-ти періодичних видань, під риторичним заголовком «Що являє собою друга категорія волинської преси: міф чи реальність?» І. Мілясевич [639, с. 116]. В архівних справах ф. 1335 «Волынское Губернское жандармское управление» ЦДІАК України нам вдалося віднайти відомості про цю газету та ознайомитися зі збереженими примірниками надрукованих номерів [68, арк. 428–469]. Цим самим ми підтвердити реальність її функціонування. Це був урядовий часопис австрійської військової команди, друк якого був започаткований під час окупації Луцька австрійськими військами в часи Першої світової війни. Виходив він трьома мовами: німецькою, польською, російською, а від № 79 українською, в друкарні луцького міщанина М. Гройса.

Газета «Луцкие новости» була невеликою за обсягом, складалася лише з чотирьох сторінок. Постійними рубриками були: «Телеграфное сообщение Ц. и К. австро-венгерского Главного Штаба», «Сообщение Германского генерального штаба» («Западный фронт», «Восточный фронт», «Юго-Восточный фронт», «Русский фронт», «Итальянский фронт», «Балканский фронт»), «Пресса о войне», «Правительственное сообщение», «Объявления», «Иностранные известия», «Местная хроника», «Радиотелеграмма», «Луцкая хроника».

Найбільшу кількість на сторінках видання складали публікації про перебіг військових подій. З-поміж іншого, редакція газети друкувала огляди матеріалів із іноземних та столичних видань Російської імперії, доповнюючи їх власним аналізом. Серед таких були: «World» (Нью-Йорк), «Frankfurter Zeitung»,

«Excelsior» (Париж), «Nievue Von Dag», «Droit Dureuple», «Seccolo», «Giornale de Italia», «Idea nationale», «Avanti», «Avoli», «Rappe», «Messagero», «Azione Riformasta», «Popolo de Italia», «Tribuna», «Evening Post», «Jornal», «Dailly Express», «Times», «Новое Время», «Речь», «Киевлянин», «Биржевые ведомости». Коли видання почало видаватися українською мовою, то й рубрики дещо змінили своє звучання: «Російський терен війни», «Італійський терен війни», «Турецький терен війни», «Найновіші відомості», «Оголошенє», «Полуднево-східний терен війни», «Відомости з Росии», «Торгова поліція», «Розпорядженє».

У 1916 р. провінційна періодика взагалі перестає функціонувати, не виникло жодного нового періодичного видання Волинської губернії. А події 1917–1918 рр. взагалі визначають історичну межу припинення існування всього масиву волинської періодики у тому вигляді й історичному образі, в якому вона функціонувала у ХІХ ст.

Отже, поч. ХХ ст. характеризується пожвавленням краєзнавчої активності дослідників, урізноманітненням тематичного спрямування публікацій. З огляду на активний розвиток системи періодичних видань Волинської губернії (з'явилося понад 60 нових видань), автори історико-краєзнавчих розвідок отримали змогу друкувати їх на сторінках часописів різного тематичного (військові, сільськогосподарські, фінансово-економічні, медичні, транспортні, природничо-наукові й ін.) та ідеологічного (консервативні, ліберальні й ін.) спрямування. Нового забарвлення набули публікації релігійного характеру. Вони ніби поділилися на дві групи: – публікації, у яких розповідалося про морально-етичні, духовні основи християнства та православної віри; – публікації, які містили заполітизовані ідеологічні заклики до непорушності основ імперського самодержавства, осудження інаковірних. Гострішою стала публіцистична боротьба за відстоювання національних прав слов'янських народів, зокрема українців, та інших народностей, які зазнавали утисків із боку російської влади.

* * *

*

Отже, історико-краєзнавчі публікації на шпальтах волинської періодики починаючи від її появи у 1838 р та закінчуючи 1917 р., у своєму розвитку пройшли три історичні етапи: 1) 1838–1850 рр. – етап становлення, коли почала виходити перша офіційна газета «Волынские губернские ведомости» та було закладено традиції історико-краєзнавчих досліджень, публікованих на сторінках періодичних видань; 2) II пол. XIX ст. – етап утвердження, який позначився подальшим науково-організаційним розвитком історичного краєзнавства, що відбувався паралельно зі становленням наукових засад української історичної науки, появою та виходом нових періодичних видань; 3) поч. XX ст. – етап нових тенденцій розвитку пресових видань, спричинених змінами суспільно-політичної ситуації всередині Російської імперії, технічним прогресом, а також наростанням кризових явищ в економіці та політиці держави. Характерними особливостями цього етапу стали розширення системи періодичних видань Волинської губернії, урізноманітнення тематики та збільшення кількості історико-краєзнавчих публікацій, які з'являються на їхніх сторінках. Останні займали другорядне місце порівняно з фаховими дослідженнями, які друкувалися у історичних часописах та збірниках, монографіями відомих істориків. Проте, вони все ж мали важливе значення для вивчення місцевої історії, пропаганди славного минулого Волині, сприяли піднесенню культурно-освітнього рівня українського населення, пробудженню його національної свідомості, протистояли імперській русифікаторській політиці.

На кількість та якість історико-краєзнавчих публікацій, вміщуваних на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст., на їхню тематику та зміст впливав ряд чинників:

– по-перше, політика влади, щодо періодичної преси Російської імперії, складовою якої була періодика Волині. Її засобами були: суворий цензурний контроль, залучення членів редакцій до ідеологічної пропаганди, перевірка

потенційних редакторів та видавців часописів на благонадійність, штрафні санкції, судові процеси, видання російською мовою;

- по-друге, рівень розвитку української історичної думки;

- по-третє, особливості функціонування кожного часопису, на сторінках якого вони друкувалися. Їх визначали: політичні, релігійні переконання членів редакційного колективу, їхній професійний рівень та соціальна приналежність; особистість видавця; усвідомлення мети та завдань змістового наповнення видання; особливості характеру видання, передбачені обраним для нього видом; інтереси читацької аудиторії, на яку воно орієнтувалось; рівень підтримки та зацікавленості представників владних структур у появі на його сторінках історико-краєзнавчих матеріалів; фінансування та матеріально-джерельна база.

РОЗДІЛ III.

ЕКОНОМІЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ ПРОБЛЕМИ НА СТОРІНКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ

3.1. Економічне життя губернії у висвітленні періодичних видань

Серед публікацій періодичних видань Волинської губернії помітне місце посідають статті з питань економіки, які містили огляди з історії розвитку тієї чи іншої галузі господарства губернії та українських земель загалом. Відповідно до цього, ми поділили їх на тематичні підгрупи: з дослідження сільського господарства, промисловості, торгівлі, фінансової справи, транспорту.

Економіка Волинської губернії мала аграрний характер, тому найбільшу увагу в публікаціях було зосереджено на сфері сільського господарства. Журналісти зверталися до характеристики рослинництва, тваринництва, обговорювали проблеми землеволодіння. Крім того, підіймали й намагались вирішити ті питання, які перешкоджали розвитку сільського господарства.

Одним із головних продуктів землеробства волинян були зернові культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, просо. Журналісти систематично сліdkували за рівнем їх урожайності. Йшлося про поточний стан росту культур, прогноз майбутніх показників урожаю, підведення підсумків вже зібраного. У публікаціях аналізувався вплив на урожай таких чинників: клімату, температури, природних явищ, шкідників. Підготовка таких матеріалів по губернії в цілому вимагала кропіткої роботи. Редактори видань підходили до реалізації поставленої задачі досить практично. Видавці бюлетеня «Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии» залучали до роботи кореспондентів з різних повітів, а не покладали відповідальність на плечі одного журналіста. Після цього зібрані колективними зусиллями данні оформлювалися у єдину статтю. На зразок «Состояние озимых посевов в Волынской губернии к 15 апреля 1915 года» [471]. У ній можна прослідкувати, скільки посівів загинуло від холоду, вітру чи засухи.

Окрему увагу волинські публіцисти звертали на проблему поширення шкідників хлібних культур, зокрема, бур'янів, мишей, гессенської мухи та ін. Часто для обговорення цієї проблеми у замітках відводився окремий абзац, інколи самотійна рубрика, як-от, «Сорные травы и вредные насекомые» [453]. Зустрічалися й окремі тематичні розвідки. Серед таких – «Размеры вреда, причиненного сельскому хозяйству полевой мышью» [420]. Стаття містила аналіз шкоди, нанесеної мишами посівам зернових культур та іншим насадженням.

Іще одна група матеріалів стосувалася таких галузей як картоплярство та баштанництво. Назвемо статтю «Разные сроки посадки картофеля» [421]. Вона свідчить, що журналісти намагалися поширювати знання з ведення картоплярства. Важливість цього зумовлюється тим, що картопля була новою культурою у господарстві волинських селян, її культивування розпочалося лише в середині XIX ст. і мало важливе значення для продовольчого забезпечення населення. Читачам пропонувалися практичні рекомендації посадки картоплі в пізній та ранній періоди. Цінним було те, що для підготовки таких публікацій переймався закордонний досвід, зокрема вчених Шведської сільськогосподарської академії, через посередництво матеріалів балтійського тижневика з сільського господарства та торгівлі «Baltische Wochenschrift» (1863–1915 pp., м. Тарту).

Варто назвати іще одне повідомлення «Погода и сельское хозяйство», яке інформувало про вирощування баштанних культур. У ньому наведені факти, які свідчили про збільшення числа земельних ділянок відведених під зайняття баштанництвом – від 35 десятин до 2 тис. десятин за період з 1900 по 1911 pp. [389]. Баштанництво оцінювалося як прибуткове заняття, разом з тим дуже залежне від погодних умов.

Невелика кількість статей була присвячена питанням розвитку садівництва. Серед них згадаємо статтю «Волынь в цифрах. Плодоводство на Волыни», яка не містила результатів власного оригінального дослідження, а стисло переповідала положення статей В. Пашкевича і Ф. Анишкевича у

щорічнику Департаменту землеробства за 1911 р. [148]. Автор замітки (його прізвище не зазначено) переповів кліматичні, ґрунтові і промислові умови Волинської губернії, які впливали на розвиток садівництва. Зі статті можна дізнатися площу садів губернії за повітами, число плодових розсадників, назви територій, де найбільше було розвинуте промислове садівництво, а саме в Тучинській та Чуднівській волостях Житомирського повіту, Мізочській та Будеразькій – Дубнівського повіту. Окрім запозичених, зустрічалися й оригінальні замітки з садівництва губернії. Зокрема, П. Дорофєєв у публікації «Неотложная задача Волынских садоводов» підняв питання про необхідність впорядкування організації технічної переробки продуктів садівництва [218, с. 9–10]. Актуальність статті була викликана невдалим досвідом попередніх років, який свідчив, що часто при високих показниках урожайності селяни не мали змоги ефективно використати зібраний урожай.

Значну увагу в періодичних виданнях приділено й такій новій галузі господарства Волині як хмелярство [204; 218, с. 14–16; 259; 323; 509]. Серед опублікованих робіт варто звернути увагу на дослідження І. Засухіна (1861–1919) – вченого-агронома, засновника наукового хмелярства в Україні, співробітника Волинського відділу Російського товариства садівництва, головного редактора Волинського фахового журналу «Листок хмелевода» [772]. В замітці «Хмелеводство на Волыни» він подав історичну довідку про розвиток хмелярства краю [204]. Її хронологічними межами були – 1873 р. (започаткування чеськими колоністами хмелярської справи на Волині) – 1913 рр. Уся робота пронизана думкою, що Волинський край має добрі умови для розвитку хмелярства, і не лише з внутрішньою, а й міжнародною перспективою. Для підтвердження гіпотези І. Засухін привів таблицю даних з розширення плантацій хмелю у Волинській губернії упродовж 1882–1913 рр.

Широкий огляд розвитку хмелярської справи у Волинській губернії здійснив невстановлений автор статті «О мероприятиях по хмелеводству» [323]. Вона підготовлена на основі даних, зібраних для Волинської

губернської управи. Автор порівняв розвиток господарств з вирощування хмелю у Америці, Англії, Німеччині, Франції, окремих регіонах Російської імперії та Волинській губернії у 1875, 1887, 1900, 1913 рр. Він стверджував, що Волинь може стати важливим районом у Європі по виробництву хмелю, але лише за умови наукового підходу до розвитку хмелярської справи [323, с. 31]. Ним були запропоновані конкретні рішення для розвитку місцевого хмелярства та завдання губернської управи у цій справі.

Другою за повнотою висвітлення на сторінках волинських періодичних видань XIX – поч. XX ст. галуззю сільського господарства було тваринництво. Найбільше публікацій на сторінках періодики було присвячено бджільництву та конярству.

Знавці бджолярства подавали відомості про вплив погодних умов на результати медозборів у Волинській та у сусідніх – Подільській і Київській губерніях [278, с. 1]; ввіз продуктів бджільництва з Німеччини та Австрії у центральні губернії Російської імперії [165, с. 5–6]; становище на медових ринках Південно-Західного краю: попит на мед зі сторони бджолярів та покупців, цінову політику [165, с. 3; 538, с. 3]. Окремо варто згадати статті, які містили загальні оцінки ведення бджільництва: «Нечто о пчеловодстве в южной полосе Новоград-Волынского уезда» [282], «О пчеловодстве» [328], «Пчеловодство в Западном крае» [419]. У всіх них йшлося про необхідність і важливість розвитку бджільництва. Адже Волинська губернія, за даними її Центрального статистичного комітету, станом на 1910 р. посідала перше місце за кількістю пасік – (205 938 вуликів) серед губерній – Київської, Подільської, Мінської [257]. Проте, як влучно підмітив один із дослідників, пасіки були невеликими і поступалися рівнем прибутків господарствам інших губерній.

Прикладом дослідження такої галузі тваринництва як конярство слугує об'ємна стаття члена Волинського губернського статистичного комітету О. Братчикова «О состоянии коневодства в Волынской губернии» [110]. У ній йшлося про утримання та розведення коней у краї. Автором були здійснені обрахунки приросту поголів'я коней протягом 1862–1869 рр. [110, с. 3] та

співвідношення кількості коней з кількістю населення і обсягом оброблюваних земель [110, с. 3]. Згідно з ними на одного коня припадало по 2,5 десятин землі, яку він мав обробити. Отримані результати автор пропонував вважати показовими для оцінки розвитку конярства. Крім упорядкування цифрових даних, у своїй статті О. Братчиков звернувся до висвітлення умов утримання коней. Він писав, що коней селяни переважно використовували як тяглову силу та для вантажних перевезень, годували підніжним кормом, рідко – сіном, а ще рідше – вівсом. Кращі умови для ведення конярства мали поміщики. Серед найбільших знавців цієї справи у Житомирському повіті автор згадав Грохольського і Соколовського, в Новоград-Волинському – Чапського і Савицького, в Заславському – князя Романа Сангушко і його дочку графиню Потоцьку [110, с. 3].

Важливим питанням, яке жваво обговорювалось на сторінках волинської періодики, було земельне. Хоч Волинська губернія і входила до складу Російської імперії, у ній на той час зберігалися міцні економічні позиції поляків. Одним із напрямків аграрної політики Російської імперії стало послаблення польських впливів у Волинській губернії за рахунок збільшення кількості землеволодінь проросійськи налаштованих власників. Пропагування такої практики на сторінках періодики Волині особливо прослідковується в 1867–1868 рр., – незабаром після поразки польського Січневого повстання 1863–1864 рр. [107; 126; 355; 413; 438].

Однією з перших у цьому напрямку стала стаття «Атлас поземной ценности Волинской губернии» [438]. Вона інформувала про появу атласу, названого у її заголовку, умови його створення та знайомила з його основними положеннями. Керівником групи з розробки атласу був призначений В'ячеслав Ришков – член губернської управи з сільськогосподарських справ, до якої увійшли головні землеміри мирових з'їздів: Чернєвський, Кириченко, Кадніков, Коновцев. На той час губернія мала 6 525 000 десятин землі. Аналізуючи маєтки, які продавались, розробники звертали увагу на два критерії: якість ґрунту і умови володіння

землею. Відповідно були зроблені оцінки за шістьма ознаками: положення повіту, ступінь заселеності місцевості, характер землеволодіння, адміністративні кордони, віросповідання, якість землі. Зі змісту публікації зрозуміло, що вона була орієнтована на російських землевласників з «Великоросії», які мали намір купити помістя у Волинській губернії. Її можна вважати одним із засобів поширення російського впливу на Волині.

Окремої уваги в цьому плані заслуговує стаття «Отчего русские не покупают имений в Волынской губернии и что нужно сделать для привлечения этих покупателей?» [355]. З'ясуванням та вирішенням цих двох питань і займався її автор. Дослідник навів цифрові дані у вигляді таблиць стану російського землеволодіння у Волинській губернії. Вони свідчили, що на той час 86 росіян володіли 52 630 десятинами землі, а це становило менше одного відсотка – 0,8% – території губернії. Незацікавленість росіян у купівлі волинських земель він вбачав у завищенні польськими поміщиками купівельних цін та побоюванні росіян, що спроби відокремлення цього краю від Російської імперії повторяться, що вони будуть чужими серед ворожого населення. На думку автора, найпершим засобом, якого мала вжити місцева влада для повного «обрусения» цієї частини Західного краю: був продаж земель та помість висланих із краю осіб. Завдяки цьому частка російського землеволодіння, за його підрахунками, могла зрости до 3, 68 %, та й цього було замало. Головною умовою його подальшого розширення мав стати продаж значної кількості польських помість. Для цього, крім обмежень осіб польського походження у праві набутті та продажу землі, відповідно до закону Російської імперії від 10 грудня 1865 р., автором планувалося примусити їх продавати помістя через майнову неспроможність. Для цього польським землевласникам було пред'явлено необхідність погашення заборгованості, яка сягала понад 24 млн. 245 тис. 985 руб. [355, с. 210]. Як бачимо, головні позиції цієї статті ілюструють один із механізмів проведення імперської планомірної політики «обрусения» та деполонізації Волинського краю – через вирішення

земельного питання, зокрема збільшення тут питомої ваги російського землеволодіння.

О. Братчиков у статті «К вопросу о водворении русского земледелия в Западном крае» висвітлив продаж польськими поміщиками росіянам власної землі [107]. Головною метою статті було вказати на «проделки польщизму», поширюваного двома партіями – «белопольской» і «краснопольской». Автор говорив про затримки, наводив приклади провокацій, до яких вдавались поляки: намагалися посварити росіян-купців з місцевим населенням і владою; пробуджували бунтівні настрої серед селян [107, с. 561].

Аналізуючи земельне питання, обговорюване на сторінках волинської періодики варто звернути увагу і на висвітлення авторами публікацій наслідків селянської реформи 1861 р. [108; 109; 176; 196; 357; 407; 447; 462; 533; 537, с. 3–4]. Адже ліквідація кріпосницьких відносин безпосередньо торкалася і земельного питання. Журналісти намагалися проаналізувати ефективність впроваджуваної реформи. Зосібна, автор статті «Крестьянское дело в Волынской губернии» навів дані про збільшення селянських дворів із земельними наділами, подав установлені суми викупів на землю за повітам [294]. Оцінки післяреформених змін ми зустріли у статті «Житомир, 20 февраля 1902 года», приуроченій до 41-ї річниці пам'ятної дати. Головною у публікації була теза: «Уничтожения рабства было первым шагом. За этим освобождением тела должны были последовать меры к освобождению духа, поднятию уровня развития народа, но этого сделано не было» [196]. Абсурдно виглядає замітка А. Волинця «19 февраля» [139]. У ній він доводив позитивні моменти кріпосного ладу, значення якого вбачав у «завершении государственного строительства и превращение Московского царства в великую и могущественную Российскую империю» [139]. У зв'язку з цим він протиставляв кріпосні порядки в Російській імперії закордонним, переконував, що вони – основа монархії, а отже їх знищення призводить до її падіння. Він прослідковував державний характер російського кріпацтва як основи устрою Російської імперії – «служба помещикам, крестьяне служили

государству». Єдиною критикою кріпосного права А. Волинцем було констатування того, що все ж траплялися випадки зловживання ним. Але в цілому, він і її згладив, зазначаючи, що кріпосне право являло собою не лише жахіття, якщо на історичну арену, зуміли вийти «из него» (тобто кріпацтва) Т. Шевченко, М. Щепкін, А. Нікітенко, а також розвинулися промислові села, як-от: Ворсма, Павлово, Іваново [139].

Помітне пожвавлення обговорення земельного питання на сторінках періодики Волині спричинили події Російської революції 1905–1907 рр. та Столипінська аграрна реформа. Законодавчі акти якими впроваджувала остання, стосувалися селянського землеволодіння та землекористування. Указом від 9 листопада 1906 р. були скасовані обов'язкові форми земельної общини, а кожному селянинові надано право вийти з неї й виділити свою землю у повну власність, у вигляді «відруб» [774]. Дослідники досить стисло та поверхово аналізували діяльність новостворених землевпорядних комісій, що регулювали передачу землі селянам, описували розвиток установ поземельного кредиту в Російській імперії, та у Волинській губернії [250; 535].

На особливу увагу заслуговують публікації, автори яких критикували наслідки аграрної реформи. Серед них – стаття «Сельские впечатления» підписана криптонімом «К. М-вь» [255]. У ній подано особисті враження від спостережень за умовами ведення сільськогосподарської діяльності у Самарській губернії, створеними унаслідок «великолепной аграрной реформы». Можна зустріти тут і такі для її позначення епітети, як «губительная» й «та, которая сеет темную злобу» [255]. Головною її ідеєю було привернення уваги до такого негативного наслідку реформи як перепродаж землі бідними селянами багатим. Адже це призводило до зосередження землі в руках окремих заможних землевласників. Автор статті також переповідає випадки прояву нетерпимості до тих, хто відокремлювався. Зокрема, коли ставалась пожежа, перше, що питали – «общественник или отрубной»; якщо у відповідь чули, що останній, то резюмували – «тушить не

стоит». Як бачимо, публікація демонструвала слабкі сторони реформи. Автор зробив висновок, що сподівання не увінчалися успіхом і замість створити буржуазне село, вона тільки загострила тут соціальні протиріччя [255].

Іншою за звучанням була стаття «Что нужно для поднятия народного хозяйства» [527]. Її автором був М. Клейгельс, який у 1904–1905 рр. обіймав посаду Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Вперше вона опублікована у виданні «Русское дело». Згодом, бажаючи познайомити з нею своїх читачів, її передрукувала редакція газети «Волынская жизнь». Автор обстоював помилковість висунутого Державною Думою гасла, – «селяни бедны от малоземелия». Він стверджував, що вони бідні, бо їх праця малопродуктивна, пов'язуючи це з неправильною аграрною політикою. По-перше, він зазначав, що аграрне питання необхідно було вирішувати у відповідності до місцевих особливостей, а не за шаблоном. По-друге, звертав увагу на те, що село залишили без засобів для розвитку господарства. По-третє, наголошував, що селяни не мали потрібних знань та знарядь, щоб обробляти землю. Ці твердження супроводжувалися критикою дій влади, політика якої «все время была направлена лишь на выколачивание из деревни наибольшего количества средств <...> и в деревню они не возвращались» [527]. М. Клейгельс пропонував створити Народний Банк, розробив програму завдань, виконання яких необхідно було на нього покласти.

Серед публікацій, вміщених на сторінках волинської періодики, зустрічалися й такі, у яких показані позитивні зміни впроваджуваної аграрної політики. Їхнім прикладом, є робота Є. Голіцинської «Передвижение земельной собственности по Волынской губернии» [163]. У ній авторка, аналізуючи перехід земельних угідь від одних власників до інших, прослідкувала приріст землеволодіння селян та інших прошарків населення Волині на фоні зменшення дворянського землеволодіння. Процес переходу земельних угідь Є. Голіцинська унаочнювала у вигляді цифрових таблиць.

Вона зосередила увагу читачів на позитивних зрушеннях у вирішенні земельного питання на користь селян.

Звернемося до аналізу наступної групи публікацій на тему сільського господарства представленої статтями, присвяченими перспективам дальшого розвитку сільського господарства. Частково ми вже торкалися цієї проблематики при розгляді аналізованих вище підгруп публікацій сільськогосподарської тематики. Та це було у контексті розглядуваних у них питань. Цього разу ми звернули увагу на статті загального характеру по відношенню до всіх сфер сільського господарства. Вони різняться між собою тим, як дослідники підходили до вивчення та подачі проблеми. Одні журналісти зосереджувалися на огляді негативних чинників, які впливати на процес розвитку сільського господарства. Яскравим прикладом, може слугувати публікація А. Снежкової «Печальная страница Волыни» [467]. Під словосполучення «печальная страница» мався на увазі занепад сільського господарства. Серед негативних чинників, які впливали на розвиток сільськогосподарської справи, автор вказала недостатню фінансову підтримку сільськогосподарських шкіл; відтік сільських дітей, які здобули освіту, у місто; підвищення податків; безправність, невігластво, в якому селян тримають багато років [467, с. 2]. Дослідження було опубліковане у газеті ліберального звучання «Вестник Волыни», тому А. Снежкова дозволила собі критику діяльності земства у реформуванні сфери сільського господарства, охарактеризувавши губернський комітет і повітові управи як бюрократичні органи, які мало що зробили для селян. У публікації прослідковується співчуття до волинського села. Та, водночас, це поєднувалося зі зневагою автора, до жителів краю. В тексті зустрічаються різкі висловлювання, як приклад – «волынський мужик – особых качеств: забитый, невежественный, лишенный инициативы, несмышленный, он на Бога надеется, но сам плошает» [467, с. 1, 2].

Уваги, заслуговують публікації, у яких вивчалася роль військового фактору, зокрема, негативних впливів подій Першої світової війни (1914–

1918 рр.). Одним із методів для його вивчення слугувало кореспондентське опитування за допомогою письмового анкетування жителів різних волостей Волинської губернії. Поставлені питання до опитувачів спрямовувались на з'ясування таких аспектів: чи була спричинена шкода сільському господарству військами чи військовими діями; у чому полягала нанесена шкода, які були її масштаби, чи потребує населення допомоги внаслідок нанесення тої чи іншої шкоди [388, с. 16]. Результати опитування аналізувалися та оформлювалися журналістами у вигляді інформативних заміток на зразок – «Повреждения, причиненные сельскому хозяйству Волынской губернии военными действиями и войсками» [388, с. 15–22]. Зазвичай господарство волинян потерпало в результаті підпалів, витоπτування, конфіскації майна. Автор статті деталізував кожен з факторів, підкріплюючи свої висновки висловлюваннями жителів, порівняльною характеристикою становища у Володимир-Волинському, Луцькому, Дубенському, Кременецькому та Староконстантинівському повітах.

Наслідки військових подій висвітлені у ряді статей з однаковою назвою «К вопросу о влиянии войны на сельское хозяйство Волынской губернии» [236; 237; 238], підготовлених колективом кореспондентів. Серед них: паніка; зменшення кількості робочих рук через мобілізацію до війська робітників, та заміна їх недосвідченими дітьми та підлітками [236, с. 14–15]; збільшення кількості незасіяних полів та погіршення якості обробки землі [238, с. 1]; нестабільність цінової політики [236, с. 14–15].

Більш комплексний характер мали публікації, у яких дослідники намагалися визначити недоліки, подати опис історії становлення та розвитку ведення сільськогосподарської справи, а у другій частині зосереджувались на її реформуванні. Тут чільне місце посіли статті із агрономії – як необхідної умови розвитку сільського господарства губернії. У них ми знаходимо опис чинників, які негативно позначилися на сільськогосподарській сфері. А саме: неповага селян до іншої власності, незадовільний стан доріг, застарілість сільськогосподарської техніки, незручність полів, відсутність кредитів,

неорганізованість збуту сільськогосподарських продуктів та ін. [189, с. 59; 335]. Для покращення становища автори виписали орієнтовні програми необхідних реформувань: земству відкрити склади для зберігання землеобробних машин, насіння та добрив [189, с. 59; 539]; розвинути травосіяння кормових трав; покращити породи худоби та якість надання ветеринарної допомоги; поширювати сільськогосподарські знання через спеціалізовані брошури, школи, курси; інструкторам вести просвітницьку діяльність та застосувати показово-дослідницькі поля [189, с. 59]; використовувати закордонний досвід [335, с. 3].

Цікавою є дискусія на сторінках преси, що розгорнулася навколо статті А. Александрова «К земским агрономам». Критикувати її взялися Н. Бобрицький [101] та М. Малярчук [306]. Вони погоджувалися з твердженнями А. Александрова про необхідність просвітньої роботи агрономів з населенням та спростовували його думку першозначимості її для поміщиків і священників, а не селян. Вони зауважували, що господарство у перших ведеться по науці, їм необхідні лиш вузькоспеціалізовані практичні поради, а основна робота агронома має бути направлена на покращення господарства саме селян, надання їм меліоративного кредиту. При цьому підсумовували, що пора уже й селян вважати людьми і допомогти їм у їх важкому становищі.

Окреме висвітлення на шпальтах волинської періодики отримали такі пропозиції авторів для покращення розвитку сільськогосподарської сфери як: фінансова допомога [206]; заснування сільськогосподарських товариств [162; 214], проведення сільськогосподарських виставок [241; 275; 366; 367; 526].

Другу важливу групу краєзнавчих публікацій економічної тематики, після сільськогосподарських, становлять статті з історії промисловості губернії. Волинськими дослідниками були висвітлені такі напрямки цієї галузі: тютюновиробництво, винокуріння, цукрова, вугільна, фабрично-заводська, лісова, паперова, машинобудівна та будівельна промисловості.

Результати їх роботи часто оформлювалися в узагальнені праці, у яких автори робили спробу загального окресу промислової ситуації краю. Серед

таких публікації: «Промышленность и фабрично-заводская жизнь в Волынской губернии» [416], «Рост фабрично-заводской промышленности на Волыни» [433] та ін. У таких статтях перераховувалися найрозвинутіші сфери та визначалися їх відсоткові співвідношення. Наприклад, за період з 1887 по 1900 рр. було виділено такі галузі: обробка харчових продуктів, волокнистих речовин, продуктів тваринництва; керамічне виробництво; металічні вироби і обробка деревини [435]. Опубліковані матеріали зберегли кількісні показники числа волинян зайнятих на даних виробництвах (станом на 1896 р., при населенні приблизно 2989,5 чол.): всього робітників було 14487, з них – 13166 дорослих, 1156 підлітків та 165 малолітніх [416].

Деталізованішу інформацію містили вузькоспеціалізовані публікації, зосереджені на вивченні тієї чи іншої галузі виробництва. Численну кількість статей було присвячено огляду цукрової промисловості [329; 443; 444]. Ті, хто досліджував її, висловлювалися про неї так: «одна из богатейших отраслей хозяйства Волыни, ежегодно кормит десятки тысяч людей» [444, с. 23]. Історико-краєзнавчі публікації з історії цукрового виробництва інформували про кількість заводів, наприклад станом на 1912 р. таких нараховувалося 13 [258]; їх види: цукрово-бурякові, рафінадні, патоково-рафінадні [444, с. 24]; кількісні показники площі відведеної для посадки буряка та його врожайності, а також виробленої потім з нього продукції. Розвиток цукрової промисловості неминуче погіршився у зв'язку з Першою світовою війною. Ці події також знайшли своє відображення у волинській періодиці. Один із авторів у типовій за назвою замітці «Сахарная компания на Волыни» із жалем сповістив, що із 17 заводів продовжили діяти лиш 8 і то із значними проблемами, через нестачу буряка, робочих рук та транспорту [443].

Дослідження фабрично-заводської промисловості Волинського краю започаткував Я. Перлштейн. Він став автором статті «Фабрики и заводы на Волыни». Цінність поданого матеріалу становить цифрова статистика за 1855 р. по видам функціонуючих фабрик і заводів, залучених робітників (5347 чол.), суми вироблених товарів (на 1 765 992 руб.). Проте і сам автор

розумів наукову обмеженість таких оглядів, які складаються, як він сам зазначав лише із «голых фактов» [379, с. 167]. Саме тому Я. Перлштейн закликав до участі в подібних дослідження «специалистов ближе заинтересованных в этом деле», які розумілися в цих питаннях, могли деталізувати замітки цікавими відомостями [379, с. 167]. І таким історико-краєзнавчим публікаціям, з історії фаянсових фабрик, залізобудівних, скляних, шкіряних, свічних, поташних, миловарних заводів, був покладений початок на сторінках періодичного видання «Волынские губернские ведомости», редактором якого і був сам ініціатор пропозиції. Для прикладу згадаємо статтю про історію створення та функціонування фарфорової фабрики в м. Барановці, яка була спадкоємицею подібного підприємства у м. Корець [469]. Вона містить відомості про її фундаторів та власників, цифрові дані по працівникам, процесу роботи та її результатів. Зміст статті проникнутий гордістю: «Все что производится на этой фабрике отличается прочностью массы и изяществом формы и рисунка» [469].

Серед інших оглядів промислових галузей Волині згадаємо публікації про розвиток винокуріння. У них йшлося про специфічне виробництво, що передбачало виготовлення спиртних напоїв з продуктів, які містили крохмаль, зокрема із картоплі, рідше з вівса, кукурудзи, пшениці. Показники приведені невідомим автором у статті «Винокурение в Волынской губернии» вражають [279]. Винокурних заводів у губернії нараховувалося – 132, на яких з 1906 р. по 1909 р. було перероблено 7,5 млн. пудів картоплі, в результаті чого отримано 3 909 960 відер спирту [279, с. 24]. Дослідники намагалися зрозуміти успішність даного виробництва шляхом порівняння його продуктивності у трьох губерніях Південно-Західного краю. Такі спроби були зроблені у замітці «Винокурная промышленность Волынской губернии» [218, с. 2–5]. Зібрані дані, дали змогу автору підсумувати, що волинська винокурна промисловість була дрібною, порівняно з промисловістю інших губерній, та залежала від вивозу спиртної продукції в сусідні регіони та за кордон, в такі країни як Швеція, Туреччина, Богемія, Німеччина.

Незначну увагу журналісти Волині приділяли дослідженню вугільної промисловості. На сторінках преси знаходимо публікації Г. Осовського [342] та Л. Рафальського [428] по Овручському та Острозькому повітах. Зупинимося на статті невідомого автора «О местонахождение минерального топлива в Волынской губернии». Він закликав до подальших дослідницьких розвідок родовищ корисних копалин. Аргументуючи це тим, що якщо місцева порода виявиться «скупною» на вугілля, то можливо буде щедрішою відносно торфу, який теж необхідно виявляти і розробляти [324].

Третю групу історико-краєзнавчих економічних публікацій складають дослідження з історії розвитку торгівельної справи Волинської губернії. Вони стосувалися питань як внутрішньої так і зовнішньої торгівлі. Поширеною формою внутрішньої оптової торгівлі були ярмарки. А періодика виступала одним із засобів їх організації та популяризації. Назвемо деякі із статей: «Церковь и ярмарка в с. Колодяжно (Новоград-Волынского уезда)» [284], «Крещенская ярмарка в Дубно» [295], «Первая хмелевая ярмарка в Житомире» [203] та ін. Завдяки заміткам з цієї тематики читач міг ознайомитися з розцінками на товари. Наприклад, з вартістю зерна, муки, крупи, гороху, квасолі, картоплі, худоби, продуктів тваринництва, дров та ін. Ціни подавалися щомісяця, зведені в об'ємні таблиці, які зазвичай мали назву «Базарные и ярмарочные цены на продукты сельского хозяйства» [93].

Особлива увага на сторінках періодики приділялася торгівлі хлібом, а точніше зерном, з якого він виготовлявся (пшениця, овес, просо та ін.) [111; 128; 395; 507; 508]. Дослідники аналізували товарообіг зерна по Волині, Російській імперії та за кордон, повідомляли про ситуацію на хлібних ринках, встановлені ціни. Багато хто з авторів наголошував на необхідності перегляду правил продажу хліба, закликав не продавати його за безцінь. І. Іванюшенков радив зберегти залишки урожаю 1909 р. не збувати його за низькими цінами, а використати на користь Росії [212]. Важливі дані про торгівлю хлібом підготували та опублікували у своїх дослідженнях Н. Дядиченко [188] та Б. Веселовський [124]. Перша публікація охопила відомості по хліботоргівлі за

1898–1902 рр., а друга за 1901–1910 рр. Б. Веселовський у статті «Роль земства в хлебной торговле» висловився щодо необхідності узгодження дій владних структур з упорядкування торговельної справи краю [124]. Він пропонував конкретний комплекс кроків реформування, які повинні бути здійсненні з боку держави.

Ексклюзивні відомості внутрішньої хліботоргівлі подав Ч. Домбровський у публікації «О сбыте хлеба на Волыни» [185]. Він написав про такі на перший погляд дрібні проблеми, на які не звертали увагу інші дослідники. Автор описав взаємовідносини між селянином і його кредиторами, які намагалися спровокувати першого платити йому борги не грошима, а зерном за низькими розцінками.

На Волині торгували не лише хлібом. Огляд закордонної торгівлі українськими товарами міститься у статті «Движение нашей заграничной торговли» [177]. Вона інформувала про імпорт і експорт станом на 1882 р. На оптовий продаж з України вивозили: пшеницю, посівне жито, хліб, спирт, насіння льону, коноплі, соняшника, льон, тютюн, сало, вовну, тканини, лісову продукцію. А ввозили: сіль, шовк, залізні рейки, чавун, чай, каву, освітлювальне масло, соду, масло з деревини, виноградне вино, шампанське, паровози, локомотиви і запчастини до машин, лляні полотна [177].

Окрему підгрупу публікацій про торгівлю становили огляди цінової політики. Особливої актуальності вони набули у часи Першої світової війни. У публікаціях «К вопросу о влиянии войны на цены продуктов сельского хозяйства Волынской губернии...» автори обговорювали тенденції зміни цін [239]. Подавалися вони, як правило, у вигляді зведених таблиць, де інформація ділилася по рубрикам «Продукты полеводства и луговодства», «Продукты животноводства» та ін. [239]. Іншою за звучанням була замітка «Продовольственная анархия» підготовлена А. Гаврилюком [156]. Він не просто звертав увагу на нестабільність цін, а пояснював причини даного процесу. А. Гаврилюк стверджував, що війна тут ні до чого, а головна причина в спекуляціях цинічних промислових королів, девізом яких був «лови момент».

Дороговизну він характеризував такими висловлюваннями – «всеобщий взаимный грабеж», «безудержное обдирательство своими своих». Цікавою є запропонована ним класифікація пануючого в той час голоду на види: «мучной», «хлебный», «керосиновый», «дровяной», «одежный», «обувной». Вихід із ситуації дослідник вбачав у жорстоких методах: посиленні диктатури, репресіях для тих, хто штовхав країну в підготовлену ворогами прірву [156].

Тісний зв'язок з вище проаналізованими публікаціями становили дослідження фінансової справи та операцій пов'язаних з нею. Адже саме система фінансів безпосередньо впливала на формування, розподілення матеріальних та грошових ресурсів. Це і спричинило активне обговорення волинськими дослідниками фінансових питань. Серед історико-краєзнавчих публікацій даного тематичного спрямування були: систематичні звіти доходів та видатків м. Житомира як центру Волинської губернії та інших населених пунктів [167; 464; 465], статті з переоцінки нерухомого майна в краї та визначення рівня земського обкладення для його власників [291], аналізи фінансової діяльності Волинського губернського земства [242; 254], публікації про необхідність створення місцевих органів фінансового контролю [286].

Серед цих публікацій хотілося б детальніше звернути увагу на статтю «Городские доходы и расходы по Волынской губернии» [167]. Вона за своїм змістом є дуже цікавою та інформативною. Автор ґрунтовно підійшов до її підготовки. Вивчивши численні джерельні матеріали, як от, – документи міських кошторисів і бюджету Російської імперії, а також військово-статистичного збірника «Россия» (Т. 4), – він залучив до дослідження численну кількість цифрових матеріалів. Вони ілюструють доходи і витрати 12 міст Волинської губернії в 1910 р. (становили 1 млн. 314 тис. руб.). Дослідник здійснив класифікацію населених пунктів Волинської губернії за бюджетом: великі (більше 300 тис. руб.) – Житомир; середні (від 50 тис. руб. до 300 тис. руб.) – Ковель, Рівне, Новоград-Волинський; дрібні (до 50 тис. руб.) – вісім інших міст [167, с. 2–3]. Він вдався до аналізу наявних проблем з благоустрою міст Волинської губернії. А головні причини їх незадовільного

становища вбачав, по-перше, в недостатньому асигнуванні земством, яке не маючи грошових коштів, було позбавлене можливості виконувати свої культурні завдання, і, по-друге, в «заметном преобладании интересов классов достаточных и, наоборот, полном забвении интересов малоимущих». Для порівняння, читачу пропонувалися відомості про бюджет європейських міст, наприклад: бюджет Берліна на одного жителя становив 105 руб., тоді як жителя Москви – 21 руб., Житомира – 10 руб., у повітових містах (Овручі) – 58 коп. [167, с. 4].

Однією із важливих проблем банківської справи була ідея створення церковно-парафіяльного банку. Передовою стала стаття відомого вже нам отця Віталія «К вопросу об учреждении на Волыни церковно-приходского банка» [130]. Головним його закликом, адресованим волинським священикам, було прохання «искупить народ от надвигающегося пленения иностранцами!» [130, с. 3]. На увазі малося сприяти поширенню національного кредиту і народних фондів, створити власний народний банк у вигляді церковно-парафіяльного та земельний фонд. На священників покладался обов'язок популяризації цієї ідеї серед народу та збирання заяв. З часом такий банк дійсно було створено в м. Почаїв, про його функціонування дізнаємося у статті «О развитии деятельности почаевского народного банка» [330]. У ній йшлося про основні компетенції банку з видачі позичок селянам до 5 років на купівлю землі та інвентарю, будівництво.

Інформування про кредитні відносини на Волині проводилося зі сторінок спеціалізованого журналу «Взаимный кредит». З перших номерів співробітники редакції знайомили читачів з новоствореним Товариством взаємного кредиту [334]. Читацькій аудиторії адресувалися думки щодо необхідності відкриття мережі земських кас дрібного кредиту. Губернський комітет, у статті «Волынское земство и мелкий кредит» пояснював це потребою організації допомоги населенню Волині для надання в кредит селянам сільськогосподарських машин і знарядь; забезпеченням обіговими засобами сільськогосподарських складів [147, с. 21–22].

На вимогу часу на сторінках волинських періодичних спостерігається поживавлення друку публікацій зі страхової проблематики. Головне місце для них було відведено на сторінках спеціально створених видавничих органів – статистичних бюлетенів «Страховая хроника Волынского губернского земского управления» та «Состояние операций по обязательному и добровольному страхованию...». Головними причинами страхових випадків були пожежі. Отож, автори найперше вдавалися до аналізу пожеж по повітах, волостях, селах, підсумовували нараховані і виплачені страхові платежі у зв'язку з ними [472; 473].

Є. Голіцинська у публікації «Страховая статистика на Волыни», дослідила історію страхових статистичних відділів Волині з 1909 р. до 1912 р., вироблення страхових норм для забезпечення тарифів по обов'язковому страхуванню [164]. А також, ознайомила читачів з існуючою страховою літературою, виданою Страховим статистичним відділом.

Р. Ренінг висвітлив функціонування установ дрібного кредиту в Волинській губернії: допоміжних кас, громадських кас, волосних банків, сільських банків, кредитних кооперативів [431]. Більшої уваги цій проблематиці присвятив невідомий дослідник у публікації «Мелкий кредит в Волынской губернии» [308]. Це була спроба аналізу діяльності 101 кредитного товариства і 35 ощадних кас Волинської губернії (станом на 1909 р.). Цікавими є його зауваження про ставлення до кредитування представників різних прошарків населення губернії. Головною тезою слугувало твердження: «Население здесь очень инертно и невежественно» [308, с. 20]. Стаття не позбавлена імперської заангажованості. Головну ініціативу в насадженні дрібного кредиту автор покладав на священників, яким «архиепископ Антоний циркулярно предписал всемерно содействовать правительству» [308, с. 20].

Історію кооперативів Волинської губернії у контексті сусідніх губерній Південно-Західного краю та Російської імперії в цілому було подано у статті «Потребительская кооперация на Волыни». Головним результатом роботи стали порівняльні таблиці та класифікація 80 кооперативів (станом на 1911 р.)

за шістьма видами: сільські, міські, містечкові, фабрично-заводські, залізнично-дорожні, робочі [439, с. 5–6].

Четверта тематична група публікацій економічного спрямування стосується стану транспортної справи. Найгостріше в них поставала проблема будівництва доріг. З цього питання опубліковувались нові проекти організації дорожнього облаштування [146], аналізувалися вже зроблені кроки у цьому напрямку Волинським губернським земством та іншими установами, з оцінками здобутків та прорахунків [261; 244].

Цікавими є аналітичні огляди проблем бездоріжжя. Згадаємо, наприклад публікацію «Дорожное строительство в Волынской губернии» [82]. У ній автор висвітлив проблему того як селянам доводилося збувати свою продукцію у зв'язку з поганим дорожнім сполученням. Він приблизно підрахував кількість збитків – 645 млн. руб. в рік [82, с. 6]. Крім того, розкритикував діючі «Положение о путях сообщения» та «Положение о земских повинностях», через те що за ними розбудова шляхів, які не мали державного значення покладалася виключно на плечі місцевих жителів, а це унеможливлювало їх будівництво.

На шпальтах волинської періодики належну увагу було приділено і історії залізничної справи. Часописи містять поточні телеграми інспекторів залізничних доріг про відкриття нових напрямків руху [336; 386; 387], про побудову залізничних мостів [495] та вокзалів [470]. Постійною практикою редакцій було ознайомлення читачів з розкладом руху потягів. Завдяки чому можна було дізнатися про час відправки чи прибуття поїзда на станції «Житомир», «Піски», «Кодня», «Рея», «Бердичів» та ін. [425].

Обговорювалися питання про побудову нових залізничних доріг [414]. Періодика відображала настрої пов'язані з цим процесом. Наприклад, «Местный землевладелец», так іменував себе анонімний автор у статті «Славянская дорога» загострив проблему прокладання дороги «Новоград-Волинський – Полонне – Староконстантинів» [309]. Тут проглядаються його антипольські настрої, адже свої обвинувачення в порушенні дотримання

визначеної лінії і зміни її на «Новоград-Волинський – Шепетівка – Староконстантинів» він поклав на поміщика Потоцького. Автор стверджував, що польський землевласник зробив це через особисті інтереси – збільшення прибутку по його помістях і заводах та звинуватив його в антидержавних настроях, зокрема у послабленні захищеності Росії від зовнішніх ворогів. Він вважав, що у випадку війни Австрії і Росії дорога може опинитися в руках австрійців, оскільки Потоцький був у родинних зв'язках з австрійськими підданими.

Цікавим зразком публікацій з даної тематики є статті пов'язані з переоцінкою ролі Житомира – столиці губернії, в залізничній справі [85; 470]. Місто довго залишалося осторонь залізниць, а війна визначила необхідність зміни такого положення. Після приходу до влади нового міністра шляхів сполучення А. Трепева була сформована спеціальна комісія з розробки нового плану шляхів, у яких Житомир став вузловим. Планували відкрити лінії сполучення: «Київ–Коростень–Житомир», «Київ–Львів» через Житомир, «Київ–Житомир–Староконстантинів» [85].

Показовим є статті з питань міського громадського транспорту, зокрема трамвайного. В одній із них «К трамвайному вопросу» йдеться про суперечку навколо проектування прокладання житомирської трамвайної лінії чи через Мальованку, чи через Павликівку [305]. На першому варіанті наполягало керівництво, а на другому власники дачних ділянок, до яких їм би так було зручніше добиратися в літній період.

Отже, публікації з господарської тематики на сторінках волинської періодики становлять важливий комплекс джерел вивчення історичного минулого Волині. Проаналізувавши їх змістовне наповнення, ми умовно виділили п'ять основних тематичних підгруп публікацій, відповідно до галузей економіки, яких вони торкалися. Волинським дослідникам вдалося зібрати, вивчити та опублікувати багато важливого матеріалу з історії економічного розвитку Волині. Статті насичені статистичними даними, відсотковими обрахунками, порівняльними таблицями, графіками, картографіями, цитуванням

ставлення жителів Волині до тої чи іншої економічної проблеми. Усе ж публікації, зазвичай, мали не науковий характер, а скоріше описовий, ознайомчий, адресувалися широкому колу читачів. Як правило, економічне становище Волинської губернії розглядалося у контексті двох сусідніх губерній: Київської та Подільської Південно-Західного краю, та Російської імперії в цілому. У всіх публікаціях прослідковується головна думка, яку намагалися показати та відстояти автори: Волинська губернія є успішним та перспективним краєм для розвитку різних економічних галузей, але для цього необхідна підтримка та реформи. Крім того, варто відмітити, що історико-краєзнавчі публікації не були позбавлені ідеологічних впливів, та часто виступали засобом поширення «потрібних» думок чи способом реакції на певні історичні явища в економічному житті, що розглядалося як частина цілісної імперської політики по відношенню до українських земель.

3.2. Сторінки військової історії на шпальтах волинської періодики

Одним із важливих завдань періодики Волинської губернії було сприяти зміцненню існуючої системи імперських суспільних відносин та державного устрою в регіоні. І свою роль у реалізації цього завдання виконували історико-краєзнавчі публікації на її сторінках. Опубліковані матеріали стосувалися як зовнішньо- так і внутрішньополітичної тематики. Російська імперія робила все для зміцнення самодержавної влади всередині країни, прагнула поширити свої впливи на сусідні країни, загарбати нові території, що позначалося і на житті Волинської губернії. В результаті цього помітне місце серед історико-краєзнавчих публікацій, вміщених на сторінках періодики займали огляди військового аспекту історії Волинського краю. Публікації, що стосувалися військової проблематики можна поділити на такі тематичні підгрупи: ті, які стосувалися військової історії Волині (переважно історії козацтва); ті, які висвітлювали життя Волинської губернії в контексті поточних воєнних дій за участю Російської імперії.

З-поміж публікацій першої групи переважали дослідження про українське козацтво, яке упродовж багатьох років справляло значний вплив на усі сфери життя України і Волинської губернії. Відображення цієї проблематики в тогочасних засобах масової інформації засвідчує інтерес жителів Волині до українського козацтва. Таке зацікавлення козацьким минулим виникло не випадково, воно було пов'язане з тодішніми політичними завданнями Російської імперії.

Волинські журналісти у своїх статтях зверталися до висвітлення різної проблематики з даної теми. Ми класифікували ці історико-краєзнавчі публікації за тематичною спрямованістю. Публікації, що стосувалися: опису військових сутичок і знакових боїв війни під проводом Б. Хмельницького; ролі козаків у захисті православної віри і церкви; аналізу діяльності гетьманів та інших козацьких ватажків (Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Дорошенка, П. Орлика, І. Брюховецького, К. Косинського, С. Наливайка, Г. Лободи, М. Залізняка, І. Гонти); вшанування їх подвигів та пам'ятних місць. Зустрічаються й зображувальні ілюстрації козацької історії з супроводжувальною історичною довідкою та фольклорні й поетичні замітки.

Автори публікацій пропонували читачам низку понятійних категорій для розуміння козацтва. Саме поняття «казак» трактувалося наступним чином: «казаки – деды наши, угнетаемые поляками, которые часто должны были оставлять землю, хозяйство, дома свои, жен и детей и ополчаться на защиту» [267]. Або ж поняття «казацкий табор»: «останавливаясь на ночь они огораживались возами, окапывались рвами, устанавливали палатки, расставляли стражу – то казацкий табор» [267]. Дослідники інформували про військові частини – полки, зброю козаків: «ружьями, саблями, а то просто топорами и косами защищались» [267], про Запорізьку Січ: «у них была своя крепость с пушками, свое начальство с гетманом во главе, своя церковь, крепость эта называлась Сечь Запорожская» [267].

Для зацікавлення читацької аудиторії та більшої наглядності в газетах публікували ілюстрації, присвячені козацтву, з супроводжувальною довідкою.

На них зображували: устрій Запорізької Січі [262; 267]; постаті гетьманської верхівки [102; 304]; бойові дії; перебіг заходів до річниць козацьких подій [398]; пам'ятки збудовані на місцях боїв [127; 133; 281; 454; 503; 515] чи то просто типового козака, щоб читач мав уявлення про його зовнішній вигляд, одяг, озброєння. Згадаємо назви деяких з них: «Казацкая Рада» [262], «Сечь Запорожская» [459], «Казацкий табор» [267], «Как отбивается последний казак» [266], «Памятник Богдану Хмельницкому» [363], «Новый памятник Богдану Хмельницкому» [320], «Малороссийский казак» [98, с. 3] та ін.

Окрему групу статей становили ті, що аналізували діяльність гетьманів. Серед них найчастіше зустрічаються публікації, присвячені Б. Хмельницькому (1596–1657 рр.) та І. Мазепі (1639–1709 рр.). У II пол. XIX ст. в науці та суспільній думці Росії сформувалися дві ідеологічно протилежні групи, які отримали похідні назви від прізвищ гетьманів: 1) «мазепинцы», «мазепинство», «мазепинское движение» та 2) «богдановцы». Таку термінологію було створено штучно. Поняття «мазепинці» ввели до вжитку у XVIII ст. після виступу І. Мазепи проти російського царя Петра I у 1709 р. [769]. Спочатку так називали прибічників гетьмана та тих, у кому вбачали українців-противників царського режиму, а після пожвавлення національного руху його розповсюдження набуло більшого розмаху. Термін «мазепинці» трактувався як прояв українства взагалі, у такому значення він застосовувався і у російських офіційних документах наприкінці XIX – поч. XX ст. його ж застосовували й до представників української преси, українських наукових і культурно-просвітницьких товариств і взагалі до всіх тих, хто проявляв симпатії до національного руху українського народу.

Термін «богдановцы» запропонував А. Савенко (1874–1922 рр.) – російський політичний і громадський діяч початку XX століття, намагаючись відмежувати цим «изменников-мазепинцев» від російських чорносотенців українського походження [174, с. 2]. Він обрав постать Б. Хмельницького показовою, як діяча, що приєднав Україну до Москви [174, с. 2].

Проблему побутування цих термінів висвітлив на шпальтах газети

«Волынская почта» невідомий автор у статті «Мазепинцы и Богдановцы» [174]. Зробив він це за допомогою порівняльного аналізу діяльності гетьманів України, їх поглядів і кроків, щодо державницької ідеї: І. Мазепи, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Орлика, І. Брюховецького.

Ми припускаємо, що автором згаданої публікації був дослідник, який розділяв погляди історика М. Грушевського та вироблену ним схему української історії. Про це свідчить підкріплення його висновків історичними коментарями, запозиченими із публікацій «Літературно-наукового вісника», редагованого М. Грушевським. Окрім того, він підписав статтю його ініціалами [174, с. 3], скоріше за все через страх переслідування за сміливі думки про державницьку окремішність України, висловлені у статті.

Наведемо оцінки автора постаті Б. Хмельницького: «Б. Хмельницкий – ярко выраженный автономист, сознательный носитель идеи украинской государственности, понимал отрицательное отношение Москвы к украинской автономии, искал поддержку у других государств». У статті проводиться паралель між союзом Б. Хмельницького і пізнішими домовленостями І. Мазепи, які трактувалися як відновлення раніше укладеного союзу Б. Хмельницького. Після цього автор перейшов до безпосередньої характеристики постаті самого гетьмана. Він стверджував, що І. Мазепа незаслужено потрапив до числа «классических представителей украинского ирредентизма», адже в історії були представники з більш радикальними поглядами щодо української державної ідеї, які значно різкіше і сильніше висловлювалися ніж він. «У Мазепы для такой роли не было ни трагической стойкости Дорошенка, ни беспредельной выносливости Орлика... что он скрывал в тайниках своей души осталось для нас скрытым, он плыл по течению московского центризма». Окрім критики у статті проглядається співчуття автора до гетьмана: його запізнiла зміна і переорієнтація поглядів в захисника української свободи від «московского тиранского ига» не дала очікуваного результату і сама ж влада Російської імперії зробила з нього трагічну фігуру «свалив на его голову все грехи украинского мира, прокляв его страшными клятвами, как неслыханного

злодея» [174, с. 2–3]. На основі порівняльного дослідження діяльності двох гетьманів, автор намагався донести до читача головну думку про те, що українські політики по різному будували свої відносини з Російською імперією, одні гостро конфліктували, інші осуджували її дії, але при цьому все ж не переставали бути прибічниками зв'язку України з Росією. Спільним для них було те, що «они... не отказывались от своей национальной физиономии, исторически сложившейся особенности» [174, с. 3]. Тому автор розглядав спробу протиставити Б. Хмельницького «мазепинцям» і зробити його знаряддям знищення українського сепаратизму безуспішною.

Іншою тематичною групою виокремлюються історико-краєзнавчі публікації, присвячені бойовим діям під проводом козацьких гетьманів. Автори таких публікацій давали можливість читачу зануритися в перебіг історичних подій, бойових баталій. Автори описували місця, де вони відбулися, вказували на необхідність вшанування подвигів козаків. Серед них виділимо статті, присвячені боям в ході Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та Полтавській битві (1709 р.).

Найбільше уваги дослідники приділили Берестецькій битві 1651 р. Відомості про неї знаходимо в нарисах «Битва под Пляшевой» [98], «Беседа о Берестецкой битве в пути к казацким могилам» [96], «Какие полки участвовали в Берестецкой битве» [270], «Сказание о войне Берестецкой» [460] та ін. У статті «Битва под Пляшевой» автор досить детально переповів хід битви, навів деталі [98]. Його розповідь дуже емоційна. Прослідковується, що симпатії дослідника були явно на боці козаків, він підкреслював їх мужність, героїзм, самопожертву у боротьбі за рідну землю і особливо православну віру: «казаки бились до последней возможности и тысячами клали свои головы», «предпочитали лучше утонуть, чем достаться врагам», «все они до одного там полегли» [98, с. 3]. Оповідач зазначав, що в цій битві загинуло більше 30 тис. захисників, і закликав «отблагодарить тех, кто остался не погребенным» [98, с. 4]. Тут варто відмітити, що звинувачував він у тому, що тіла козаків не були поховані «врагов – ляхов», які на противагу українцям, вшанували своїх

загиблих, побудувавши на цьому місці Берестецький костел [98, с. 4].

При висвітленні інших бойових сутичок війни дослідники здійснювали більш поверховий огляд. У статті «Типы деятелей православия на Волыни. Казачество и Богдан Хмельницкий» [486, с. 6] автор побіжно характеризує перебіг боїв під Жовтими Водами, Корсунем, Зборовим, під Берестечком та знову ж таки відмічає відвагу і військову силу козацького війська: «Казачество имело такую военную силу которой лишены были все другие сословия» [486, с. 6].

Висвітлення отримала і Полтавська битва у публікаціях: «Порядок празднования Полтавской битвы. Фото братской могилы воинов, и гимн Петру Великому. Полтава» [401], «К двухсотлетию Полтавской битвы» [243]. Вони мають яскраву проросійську спрямованість. У останній статті автор схвалив політику Петра I, у тому що він намагався успішно завершити протистояння із Швецією та повернути імперії приморські землі і різко засудив співпрацю І. Мазепи зі шведським королем назвавши гетьмана зрадником за те, що той обіцяв зі всіма козаками перейти на сторону Карла XII, але «малороссы» не послухали його і лишилися вірними Петру [243, с. 2].

Подіям навколо Полтавської битви присвячена стаття «К открытию памятника Кочубею и Искре» [245]. Як відомо, ці дві постаті були опозиціонерами гетьмана І. Мазепи, саме вони зробили донос про наміри гетьмана І. Мазепи. Козаки були страчені, через недовіру до їх слів, та потім шанувалися як герої та мученики. У Києві їм був поставлений пам'ятник у 1914 р. про цю подію й інформувалося у публікації.

Окрему увагу у історико-краєзнавчих публікаціях з військової історії Волині краєзнавці звертали на необхідність вшанування козацьких подвигів. А саме: встановлення пам'ятних меморіалів на місцях боїв. Серед таких, найчастіше згадувалися козацькі могили, які знаходилися в с. Пляшева (Дубенського повіту поряд з м. Берестечко), де відбулася Берестецька битва. Про них писав архімандрит Віталій у публікації «Братья малороссы!». Автор згадав події 1651 р. та змалював географічні особливості території бою,

розповів про подвиг останнього козака. За словами архімандрита козак сів у човен і почав пливти, коли його обступили і хотіли взяти в полон з закликами: «Сдавайся, мы дадим тебе жизнь!». «Не нужно мне вашей милости, зачем жить без воли?» – відповів їм козак і був убитий. А. Віталій зазначив, що над могилами козаків не було навіть дерев'яного хрестика, а територія ця належала приватній особі. Він запропонував викупити це місце та поставити тут пам'ятник та релігійну споруду [129].

Емоційний вплив на читацьку аудиторію мали справляли фольклорні та поетичні замітки, які поміщалися на сторінках періодики. Згадаємо вірш Короната Стефановича, у якому він змальовував занедбаність землі на якій пролилася козацька кров:

«Сыдив я и день... Пидо мною
Чорнилы козацьки могылы;
В той вечер вони меж собою
Тыхенько про щось говорылы.
Прыслуhavся: тож вони плачуть,
Що черстви на свети так люде,
Що бидни, вдяки не бачать
Вид ных, и колы вона буде?» [290].

Прикладом опублікованої поезії з даної тематики є вірш українською мовою Т. Шевченка: «Ой чого ты почорніло зеленее поле? Почорніло я от крови. Почорніло я оттого, Що вкруг містечка Берестечка, На чотыре мылі, Мене славні козаченькі. Своімь трупомь вскрыли» [266]. Редактори чи то автор публікації не вказав, кому належить авторство даного літературного твору, а підписав його просто «песня» – як приклад народного фольклору. Таке явище могло бути спричинене неоднозначним ставленням до постаті Т. Г. Шевченка як ідеолога українофілів.

В поетичних творах закликали читацьку аудиторію до корисних вчинків, але й ці заклики не обходилися без ідеологічної проросійської спрямованості. Відмітимо спробу віднести феномен і заслуги козацтва до «Великороссии».

Прикладом слугує вірш «Где вы, Орлы Русские сизокрылые?»: «Собирали Русь предки наши витязи. Устиляли они степи своими косточками, Поливали поля своею кровью алою. Все для нас только, Русских правнуков. Заповедали нам, своим правнукам. Хранить землю святую Русскую, Не отдавать ни пяди кормилицы» [161].

Такі історико-краєзнавчі публікації про козацтво дали свої плоди. На місцях козацьких подвигів будувалися каплиці та церкви, де здійснювалися молебні, для вшанування пам'яті загиблих козаків. У 1914 р. в с. Пляшева (сучасна Рівненська область) було побудовано заповідний комплекс, який став частиною сучасного «Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» або «Козацькі Могили». У 1912 р. на острів Журавлиха перенесли з с. Острова церкву св. Михайла (XVII ст.). А у 1910–1914 рр. побудували церкву св. Георгія Переможця. Про ці події і знаходимо згадки на сторінках волинської періодики [502].

У 1913 р. редакція журналу «Русский инок» в співпраці з кореспондентами «Почаевского листка», «Волынской земли» і «Жизни Волыни» підготувала окремий номер присвячений річниці вшанування козацтва «Святая годовщина. Поминки на Казацких Могилах в 1913 году в девятую пятницу». Автори описали хресні ходи до козацьких могил: Перший Почаївський хресний хід, Радзивилівський хресний хід, Почаївський другий хресний хід, хресний хід з Загоровського Різдвяно-Богородичного монастиря, ілюструючи фотосвітлинами кожен з них. День річниці козацьких поминок дослідники назвали «годовым русским днем, национальным праздником...западной и южной России» і вказали мету з якою це все заохочувалося: «чтобы скорее признано было за ним [праздником] такое значение, чтобы еще лучше он помогал объединяться всему русскому народу в единстве чувств искренней любви к своей вере православной, Самодержавному Царю и родному краю» [505]. Історико-краєзнавчі публікації з закликом вшанування козаків червоною ниткою пронизували і низку інших публікацій [87; 131; 132; 198; 263; 264; 288; 292; 293; 359; 398; 399; 452; 516; 528]. Як помітно із наведених цитат, статті

були спрямовані на підтримку існуючого російського самодержавства, російської православної церкви та національної політики царизму.

Деякими краєзнавцями робилася свідома спроба приписати історичний феномен козацтва російській історії, а вшанування козаків, захисту ними своєї землі і віри православної, проводилося з метою засудження католицизму та його віросповідників – поляків, як причини бід на українських землях. У статті священика В. Кашубського, яку було надруковано українською мовою, схвалювався спротив гетьмана К. Косинського проти Берестейської унії 1596 р. (зазначимо, що К. Косинський загинув у 1593 р., очевидно така розповідь про К. Косинського у 1596 р запозичена з «Історії Русів»): «ни козацтво, ни духовенство наше ниякої унії не потребує». З пошаною говорилося про відвагу в захисті віри православної та мученицьку смерть гетьманів: Павлюка (Бута), якого з товаришами у Варшаві «варили у мідних котлах» та І. Гонти – полковника Уманського, який був четвертований [274].

Схожі настрої прослідковуються в іншій статті «О крестных ходах». Автор описав події Коліївщини, а саме масову страту повстанців в с. Кодня Житомирського повіту. Він навів цифрові дані, за якими в с. Кодні було засипано обезголовлених козаків – 114 чол., а на трьох шибеницях в один день повішено 200 чол. Утім, необхідно зазначити про хронологічну неточність в наведених дослідником подіях. Він помилився на 7 років, відніс ці події до 1775 р.: «в 1775 году поляк Стемпковский производил ужасный суд над казаками из загонов Гонты и Железняка» [300]. На таких трагічних прикладах мав формуватися дух російського патріотизму, а вшанування гайдамаків розцінювалося з таких позицій: «Крестным ходам мы придаем великое воспитательное значение, это своего рода религиозно-патриотические народные экскурсии» [300].

У публікації Ф. Бельского «Об исторических памятниках Волыни, как средствах объединения и патриотического воспитания народа» піднімалися питання відносин Речі Посполитої і Російської імперії, а також їх вплив на долю Волині. Засуджувалася польська пропаганда для окатоличення

православного люду. І як протидія цьому пропонувалося «могущественное средство – исторические памятники... в несчетном количестве, создавались мученические венцы под Берестечком в Пляшевой, Дубне и Луцке, Заславле и Староконстантинове, Житомире и Кодне» [502]. Визначальну роль серед таких пам'ятників «русской народности» надавали «Украине с Запорожской Сечью, которая возникала как новый толчок к жизни. Сюда стекалось все, что дорожило своей свободой, пренебрегало опасностью, лишь бы сохранить то, что считалось выше всякого блага – народность и веру» [502]. Серед таких пам'ятників перераховувалися і вже згадувані могили під Берестечком, могили козаків в м. Кодня Житомирського повіту, могили російських воїнів біля м. Боремель, які в 1831 р. були розгромлені загонами на чолі з Ю. Дверницьким в ході Листопадового повстання (1830–1831 рр.) польського народу проти царизму.

Проаналізована група історико-краєзнавчих публікацій військової тематики з дослідження військової історії Волинської губернії, зокрема історії козацтва, як її рушійної військової сили, посідала чільне місце на сторінках періодики. Згадані статті наповнені фактажем та статистикою. Поява цих робіт пов'язана з ідеологічними підтекстами, що неминуче позначилося на змістовному наповненні даних публікацій та розставило власні акценти. Дослідження супроводжуються патріотичним пафосом, переважно з позицій російської державності і російського православ'я, іноді з нотками антисемітизму і антиукраїнства.

Окрім історичних екскурсів, співробітники періодичних видань губернії слідували за поточними воєнними діями за участю Російської імперії, які позначалися водночас і на житті волинян.

Вони й становлять другу тематичну групу публікацій з військової історії. Матеріали на військову тематику усіяко заохочувалися. Побутувало твердження: «в чувстве родства народа с армией заложена тайна побед... в этом крепость армии и успех возрождения ее сил» [120]. Серед висвітлених подій були: війни за загарбання території Кокандського [151] і Хівінського ханств

[135; 183; 191; 216; 220; 506], Російсько-турецька війна (1877–1878 рр.) [251; 302; 369; 432; 514], Російсько-японська війна (1904–1905 рр.) [298; 403], Перша російська революція (1905–1907 рр.), Перша світова війна (1914–1918 рр.). Дослідники публікували описи бойових дій, зайняття здобутих територій Російською імперією у тій чи іншій війні, систематичні огляди кількості поранених та загиблих, давали оцінки зовнішньої військової політики Російської імперії, обговорювали різні поточні питання з впорядкування військової служби [121; 152]. Як правило, такі питання розглядалися у потрібному ідеологічному руслі та мали підбадьорюючий характер.

В газетах знаходимо і відомості про участь у війнах жителів Волинської губернії. Наприклад, стаття «Проводы воинов из г. Житомира на Дальний Восток» інформувала про благословення воїнів дев'ятого Північно-Сибірського полку у Житомирському кафедральному соборі на Далекий Схід для участі у Російсько-японській війні 1904–1905 рр. [411].

Окремо відмітимо публікації про Першу російську революцію 1905–1907 рр. Вони стосувалися внутрішніх суспільних загострень, як наслідку загальнодержавної кризи. Газети, які підтримували владні органи, всіляко критикували і засуджували революційні події. Один із військових теоретиків, М. Бонч-Бруєвич опублікував статтю «Итоги так называемой революции» [104]. У ній він проаналізував ті засоби якими боролися революціонери та реакцію уряду на них, виділив прошарки населення, які піддалися революційним ідеям та вказав чому, а також запропонував необхідні заходи для подолання ситуації, що склалася. Організаторів подій він назвав «кучка взъерошенных революционеров», серед них виділяв: обдурений темний люд, «полуинтеллигентный сброд» і «недоучек», які надіялись потрапити «из грязи в князи» та «интеллигенцию», яка хотіла отримати титул «свідомих». Причини перших перемог революціонерів вбачав у радикальності засобів їх боротьби: підкупи, браунінги, залякування терором, а от з боку влади їх слабкість «разговоры, без конца разговоры»: звернення, зрідка страта виконавців приговорів керівників революцією [104].

Знаковими для преси стали події глобального військового конфлікту – Першої світової війни, які відразу ж почали обговорюватися на шпальтах преси. У якому дусі подавалися волинському читачу ці події, яскраво ілюструють дві публікації «Львов взят» [303] і «Галицкая Русь» [159]. Стосувалися вони часу, коли Галичина стала ареною бойових протистоянь між Російською імперією і військово-політичним блоком Центральних держав. Російським військам вдалося на деякий час заволодіти великою частиною краю і тут же на сторінках періодики з'явилися переможні звістки. У змісті цих статей знаходимо і те як позиціонувалися ці завоювання, і характеристику політики попередніх держав під владою яких перебували ці землі. Цитати красномовно говорять самі за себе: «час воссоединения Червонной Руси с Великой Россией пробыл» [303], «не оторвет уже ничья вражья сила принятого в любвеобильные материнские объятия России возвращенного брата» [303], «закончено великое дело собирания земли русской», «разрушена последняя грань между Великой Русью и Русью Малой» [159]. Російська імперія та її солдати змальовувалися визволителями «карпато-русского народа», який багато віків страждав у неволі і нібито сам просив про таке національне відродження [159]. Правителі Австро-Угорщини та Речі Посполитої поставали «культурными вандалами» [159], керівниками багатовікового рабства та нелюдського гніту по відношенню до українців. А от російський цар Микола II та його найближчі соратники возвеличувалися, як такі що зуміли досягнути високу мету війни. Микола II згадувався в одному ряду з такими історичними постатями як Володимир Мономах, Данило Галицький, Ярослав Мудрий. Їх називали «великие русские князья», а його їх «спадкоємцем». Вище названі статті були не єдиними з опублікованих, шпальта газет рясніли подібними: «Война. Успехи русских в Галиции» [137], «Подробности похода на Львов» [390], «Толки о Галиции» [487]. У іншій групі публікацій: «Галиция – русская провинция» [158], «К аресту униатского митрополита графа Шептицкого» [234], «Возвращение галичан в православие» [136], «Русский язык во Львове» [437] виправдовувалася перед читачами російська політика на

завойованих землях.

Традиційними замітками були статистичні огляди кількості поранених воїнів із Волині, які брали участь у військових діях. Зазвичай вони іменувалися «Раненые волынцы» [424], пізніше цю назву змінила інша «Раненые в Житомире» [423]. Замітки містили пронумерований список поранених з зазначенням імені та прізвища, місця проживання, тяжкості поранення.

У період літньо-осінньої компанії 1915 р. активні бойові дії перекинулися на територію Волинської губернії, відповідно ж розгляд цієї тематики і посів перше місце на шпальтах періодики. Назвемо деякі з публікацій: «На волынском фронте» [316], «Вести из волинского фронта» [125], «Что делается в Ковеле» [525], «Бои на Волыни» [103]. Велику увагу приділяли проблемам евакуації та розселенню біженців: «Земство и беженцы» [205], «Отголоски эвакуации Луцка» [350], «Список организаций оказывающих помощь беженцам в Волынской губернии» [474].

Однак така змістовність була характерною не всім волинським періодичним виданням, які, незважаючи на війну, продовжували видаватися, виняток становив урядовий часопис австрійської військової команди «Луцкие новости». І зрозуміло саме через те, що у витоків його видання стояли ідеологічні опоненти, військові противники Російської імперії. Характерною є абсолютна відмінність опублікованих думок на його шпальтах до вище проаналізованих. Тут участь Російської імперії у війні абсолютно не схвалювалась, Миколу II називали «одним из главных виновников нынешней войны» [343] і прогнози подальшого переможного розвитку подій для імперії були зовсім іншими ніж в попередніх статтях: «Росія стратила надію на перемогу і стоїть перед революцією» [394] (ця думка була запозичена з видання «Киевлянин»). Їх автори намагалися показати неспішність російської політики, часто запозичуючи матеріал із інших періодичних видань. Одним із результатів такої діяльності й стала публікація «Резкая критика деятельности Русского правительства в Государственной Думе» [429]. Її основні тези були запозичені з газети «Речь» (1906–1917 рр., м. Санкт-Петербург) – друкований

орган конституційно-демократичної партії. У цій статті йшлося про засідання Державної Думи 26 серпня 1916 р., цитувалися виступи депутатів. Приведені висловлювання соціал-демократа М. Скоболева, щодо царського уряду були досить різкими: «дезорганизовало страну», «потеряло доверие не только заграницей но и в глазах русского народа», «обокрало и обмануло» [429, с. 4].

Цікавою є публікація «Письма русских военнопленных на родину (Беспокойства русского правительства)». У ній йшлося про вказівки влади, щодо свободи висловлювань солдатів. Листи від військовополонених із Австро-Угорщини мали перехоплюватись, вивчатись і якщо зміст їх міг «вредно подействовать», то вони не віддавались адресату. А листи від татар і євреїв взагалі знищувались. Під шкідливим змістом розумівся факт констатований генерал-майором Даниловим: «Задерживать письма из-за границы, так как в них сообщается, что солдатам живется хорошо в плену. Такие известия соблазнительно действуют на наших солдат» [385].

На основі проведеного аналізу, констатуємо, що історико-краєзнавчі публікації з військової тематики містять певний аналіз подій військової історії Волині та не є фахово-науковими, проте досить показовими в плані фактологічної цінності, вивчення та розуміння тодішньої політики Російської імперії щодо українських земель та сусідніх держав.

* * *

*

Таким чином, питання економічного життя на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. висвітлювалися у різних тематичних оглядах тієї чи іншої галузі економіки губернії. Відповідно до цього їх можна поділити на тематичні підгрупи з історії: 1) сільського господарства; 2) промисловості; 3) торгівлі; 4) фінансової справи; 5) транспортної галузі. Ці матеріали насичені статистичними даними, порівняльними таблицями, картографіями. Економічне становище Волинської губернії розглядалося у контексті двох сусідніх губерній: Київської та Подільської та Російської імперії в цілому. У більшості

публікацій прослідковується думка, що Волинська губернія є успішним та перспективним краєм для розвитку різних економічних галузей, але для цього необхідна підтримка влади та реформи.

Помітне місце на сторінках волинської періодики посіли публікації з дослідження військового аспекту історії Волинського краю. Нами було виокремлено їх дві тематичні підгрупи: 1) публікації про військову історію Волині та 2) про життя Волинської губернії в контексті поточних воєнних дій XIX – поч. XX ст. за участю Російської імперії. Публікації першої підгрупи присвячені переважно історії козацтва. Загалом для них характерна героїзація козаків, їхньої боротьби з Річчю Посполитою, Османською імперією, Кримським ханством, захисту ними православної віри. Насичені історичними довідками та фактажем, відповідним до розвитку тогочасної історичної науки, вони засвідчують інтерес волинських читачів до свого минулого. Їх поява на сторінках волинської періодики водночас пов'язана з тодішніми політичними завданнями Російської імперії. Змістовне наповнення публікацій часто просякнуте ідеологічними підтекстами, супроводжуються патріотичним пафосом, переважно з позицій російської державності, іноді з нотками антиукраїнства та ворожого ставлення до інших націй (поляків, євреїв). Дуже тісно поряд з статейним матеріалом першої групи стоять дослідження поточних військових подій. Вони виступали своєрідним показником настроїв населення Волинської губернії, викликаних військовими подіями, які розв'язувала або у яких брала участь Російська імперія. Публікація їх на сторінках часописів була результатом, з одного боку бажання російської влади зміцнити своє панування на підвладних територіях, з іншого – її прагнення поширити свій вплив на сусідні країни, загарбати нові території. Автори заміток намагалися виправдати імперську політику, інколи критикували її. Публікації з військової тематики не є фахово-науковими, проте вони досить важливі для вивчення та розуміння тодішньої політики Російської імперії щодо українських земель та сусідніх держав.

РОЗДІЛ IV.

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ОСВІТУ, КУЛЬТУРУ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

4.1. Розвиток освіти Волині у висвітленні періодичних видань губернії

На сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. знайшли висвітлення й питання освіти. Виходячи із тематичних зацікавлень, ми виділили публікації присвячені: історії навчальних закладів; організації навчального процесу; проблемам освіти жінок та національних меншин; розвитку освіти за кордоном.

Першу підгрупу становлять історико-краєзнавчі публікації, присвячені історії створення і розвитку навчальних закладів освітньої мережі Волині. Публікації носили дослідницький характер, містили дані про фундаторів, учнівський та викладацький склад тощо. Переважно вони займали десятки сторінок і продовжувалися з номера в номер.

Прикладом таких можуть слугувати матеріали, про Волинську духовну семінарію. Деякі із них: «Исторический очерк Волынской духовной семинарии» [228], «Материалы для истории Волынской духовной семинарии» [396]. Автори цих публікацій намагалися донести до читача якнайбільше інформації про історію цього навчального закладу. Вони висвітлили чимало фактів, почерпнутих із архіву семінарії. Особливо це стосується дослідження Д. Полянского [396]. У ньому автор описав матеріальну базу семінарії, перерахував її приміщення та структурні підрозділи [396, с. 275].

Іще одна стаття «Исторический очерк Волынской духовной семинарии» характеризується ґрунтовним викладом матеріалу. Її автор надав відомості про організацію освітнього процесу в семінарії, навчальні класи, дисципліни які викладалися, фінансове становище, описав зовнішній вигляд волинського семінариста, викладачів [228]. Особливо гостро в статті вказується на незадовільний стан матеріального положення та невідповідність його

реальним запитам семінаристів та викладачів.

Не можемо погодитися із твердженням, що Волинська семінарія була заснована у 1799 р. Адже наведені у статті відомості суперечать цьому. Вже у 1796 р. у семінарії були відкриті такі навчальні класи: граматичний, філософський і богословський, риторики та поезії. А статистика про кількість семінаристів за 1797 р. свідчить, що: у вищому граматичному класі їх нараховувалося 37 чол., середньому граматичному класі – 38 чол. та нижчому граматичному класі – 64 чол.; у класі риторики та поезії – 15 чол. [228, с. 755]. Отже, є підстави стверджувати, що семінарія започаткувалася у 1796 р.

Необхідно відмітити, що ця робота містила і деякі неточності та помилки, у зв'язку з чим і була розкритикована В. Пероговським. Він у праці «Несколько замечаний на статью: «Исторический очерк Волынской духовной Семинарии» помещенную в 21-м и 22-м номерах «Волынских Епархиальных Ведомостей» 1878 года» наголосив на позитивних сторонах роботи, але зазначив ряд суперечностей, розширив її додатковими фактами [381]. Із замітки В. Пероговського дізнаємося, що низка професорів Волинської духовної семінарії після її переведення з м. Острог до м. Кременець, влаштувалися на кафедри університету в м. Київ у 1834 р. Серед них були Якубович, Йосип Коржевский, Плянсон, Лідль, Мікульский, Вижевский, Гречина, Абламович, Зенович, Бессер, Анджеевский, Неховичь, Олександр Мицкевич, Клембовский, Ялковский, Ольшанский. Краєзнавець описав діючий при семінарії Кременецький ботанічний сад, який постачав насіння та саджанці багатьом ботанічним садам у Росії та закордон. Пізніше багато видів насаджень були перевезені до ботанічного саду в м. Київ [381, с. 696–697].

Зі свого боку відмітимо неточності й в замітці В. Пероговського (не говорячи вже про дату заснування Київського університету). Серед перерахованих викладачів більшість були викладачами Волинської (Кременецького) гімназії, яка був світським польським навчальним закладом, заснованим Т. Чацьким у 1805 р., і не мали стосунку до Волинської духовної семінарії. Так же і ботанічний сад належав гімназії, заснований був перш за

все як навчальний.

Варто згадати про ще одне дослідження, яке доповнювало попередні. Це монографія «История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896 г.)», опублікована вперше на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей» [230]. У ній подані списки випускників Волинської духовної семінарії за всі роки її існування.

Часто дослідження з історії навчальних закладів містили характеристику освітньої політики попередніх періодів розвитку краю. Так, у статті «Загаецкий Св. Иоанна Милостивого, мужской третьеклассный Монастырь» священника А. Сендульського відмічалася роль єзуїтських колегіумів, які почали з'являтися на Волині на початку XVII ст.: у Луцьку (1610 р.), Овручі (1624 р.), Кременці (1701 р.), Житомирі (1724 р.). Православний священник зазначив, що ці заклади занапащали людей «тлетворным учением запада, и поселяли в них вражду и ненависть, не только к православию, но и к Унии» [455, с. 862]. У праці іншого автора знаходимо іще різкіші судження: «Поляки старались и успели погрузить в омут невежества и жалкой темноты, местное испокон веков русское население привели в состояние рабочего скота, они старались ополячить край посредством унии, иезуитов, училищ» [271, с. 358]. Не поділяючи такої категоричної думки про єзуїтські колегіуми, відмітимо що вони довгий час були чи не єдиними навчальними закладами, де місцеве населення могло отримати освіту, у тому числі й православного віросповідання (наприклад Б. Хмельницький освіту здобув у Львівському єзуїтському колегіумі).

Подібна заполітизованість відчутна і в довідці про історію Волинського єпархіального жіночого училища, яка була виголошена на 25-річному ювілеї закладу викладачем Шафранським. Він пов'язав створення училища у 1881 р. з неспокійними політичними подіями «когда царил царубийство и другие мрачно-политические события... волынское духовенство, как сухая земля, жаждало в ту пору живительной влаги – учебного заведения для своих

дочерей» [79].

Звернемо увагу на те як волинські журналісти вбачали завдання школи: «Школа должна учить читать, писать, считать и попутно учить любить Бога и Отечество» [79]. А ось, як окреслював учительське покликання, один із викладачів церковно-парафіяльної школи: «Моя обязанность жить для братьев моих которые страдают от невежества, отдать все свои силы на борьбу со всем тем в народе, искоренение чего может быть ему во благо» [175, с. 8].

Цікавим постає пропагований образ самого вчителя. Він повинен мати багаж знань та вміти застосовувати його, наглядати та зберігати навчальне майно, бути бажано селянином, слідкувати за способом життя і поведінкою дітей [461, с. 2]. Вчителями могли ставати: вихованці Волинської духовної семінарії, різночинці, сільські хлопці, що закінчили курс сільських чи міських народних училищ та здали екзамен на звання сільських вчителів, вихованці Київської вчительської семінарії [461, с. 2]. Не обійшлося і без політичних підтекстів. У статті «Почему сельские учителя редко вступают в Союз?» [154] автор оговорює суспільно-громадську користь, яку могли б привносити учителі у життя волинян, коли б вступали до організації «Союз русского народа». Небажання вчителів вступати до союзу автор вбачав у тяжкому фінансовому становищі, важких умовах праці, які не залишали педагогам вільного часу [154, с. 1].

На успішність організації та реалізації навчального процесу неодмінно впливала матеріально-технічна забезпеченість навчальних закладів. До цього аспекту звернувся у своїй статті «О грамотности и сельских училищах» А. Чужбинский [531]. Відмічаючи важливу роль школи у формуванні моральних цінностей, автор наголосив на недоліках функціонування шкільної мережі, які перешкоджали успішній реалізації цього завдання. Серед них автор виділив: – трату часу і зусиль для подолання шляху до школи, інколи школа розташовувалася далеко від місця проживання; – непостійність проведення занять в зв'язку з тим, що вчитель-священник мав поєднувати священнослужіння з викладанням, та ще й встигати по домашньому

господарству; відсутність книг, особливо «малорусских». За словами автора, у читачів вони користувалися попитом – «дал почитать книгу Основьяненко, со временем износилась, сейчас имею книгу Марко Вовчка» [531, с. 95].

Зі статті А. Бурчака-Абрамовича «Состояние некоторых сельских школ в Овручском уезде» [116] дізнаємося про низку інших проблемних моментів функціонування шкіл: незручність навчальних приміщень; невідповідність меблів віковим особливостям учнів; недостатність навчальних знарядь, зокрема паперу; невисокий фаховий рівень підготовки вчителів. Цікавим для нас є наведений перелік предметів, що викладалися у волинських школах: читання (російською, слов'янською), письмо, молитви, священна історія, арифметика, церковні співи; для дівчат: читання, письмо, священна історія, арифметика, шиття, кроєння [116, с. 63–64].

На необхідність введення інших предметів до шкільної програми наголосив один із сільських вчителів. Пропонував запровадити уроки ліпки та малювання [441]. Він вважав, що саме завдяки ним діти в школі зможуть глибше познайомитися з сутністю об'єктів, розвинути в собі природні задатки. Він у своїй вчительській практиці використовував елементи малювання та ліпки на природознавчих уроках, та спостерігав користь від них [441, с. 8].

Фінансова бідність волинського населення спровокувала обговорення ще одного питання, пов'язаного з отриманням освіти. У одній із публікацій воно було сформульоване так «Народное образование и детский голод» [317]. Автор статті апелює до поширеного вислову «Сытое брюхо к ученью глухо», показуючи абсолютну його безглуздість, легковажне ставлення батьків до худощавості та малокрів'я учнів в результаті їх неправильного харчування [317, с. 6]. Як вирішення проблеми він запропонував поширення практики годування дітей «школьным приварком». Це був суп з гороху, овочів, круп, рідкої каші, заправлений салом, або ж у пісні дні маслом. Його вартість становила 1 коп., з цієї суми 70 % припадало на долю земства [317, с. 7].

Автори публікацій з історії освіти на Волині задавалися з'ясуванням причин негативного ставлення населення до освіти та низького показника

відвідуваності шкіл. У статті «О возможно большем привлечении крестьянских девочек в церковные школы», передрукованій з «Оренбургских епархиальных ведомостей», зазначено причини таких обставин стосовно дівчат. Дослідник наводив найпоширеніші відмовки батьків віддавати дівчат до школи на навчання: «хоть и выучится, все не барин ее возьмет; такая же будет крестьянка»; «неграмотная, как несведущая, согрешит, – меньше выщется»; «замуж выйдет, все забудет». До кожного з таких аргументів автор намагався знайти заперечення. Основною ідеєю його звернень була думка, що мати – душа сім'ї і рівень її освіти, думок, почуттів впливатиме на дітей скоріше ніж від батька, що освіченість дівчини матиме позитивний вплив на інших членів сім'ї: братів, чоловіка. Автор не просто закликав до залучення дівчат в навчальний процес, а й наводив можливі шляхи для реалізації цього: потрібно давати їм певні послаблення – не кожен день відвідувати школу, влаштувати для них недільні уроки [322, с. 111–112].

Схожі настрої знаходимо у публікації «По вопросу о народном образовании». У ній автор роз'яснював необхідність отримання грамотності, без якої не можливий розвиток селян. Закликав відкривати школи в тих містах, де їх ще не має, зазначив, що для успішного розвитку освіти необхідно зацікавлення та зусилля місцевих урядників [461, с. 1].

З часом газетні публікації дали свої плоди. Зацікавленість народу до навчання зростала. У статті «Семья и школа» йшлося про те, що методи шкільного виховання почали викликати довіру у батьків [84]. Автор «Кодянец» відмітив, що відійшла думка: «Нащо простому чоловікові грамота, хіба він з неї буде хліб їсти?», а почали побутувати думки: «для бідних людей наука більш потрібна, як для багатих, бо вона дає пуття до життя», «грамотний скоріше дасть собі раду ніж неграмотний» [280, с. 2].

На сторінках волинської періодики також мали місце публікації присвячені проблемам здобуття освіти жінками та представниками національних меншин. У Російській імперії жінки довгий час були позбавлені цього права, лише в 1905 р. був наданий дозвіл на відкриття вищих жіночих

курсів, які згодом здобули статус автономних. Звернем увагу на статтю П. Озерова «Женщины и университет» [338]. Дата її написання 1908 р. свідчить, що вона була підготовлена вже опісля прийняття вище зазначеного нововведення, проте він критикував наявний стан справ. Він зазначив, що спочатку жінкам дозволили відвідувати лекції у вищих навчальних закладах у статусі вільних слухачів та здавати кваліфікаційні іспити, а потім це право у них відібрали два роки тому [338]. Тут варто зауважити, що такий законодавчий документ про відміну не приймався, скоріше за все автор хотів наголосити на незадовільному вирішенні цього питання. Він намагався відстояти право жінок на навчання в університетах, адже вони могли б стати чудовими вчителями, виховательками, юристами. У постановці риторичних запитань, на зразок: «От чего мы боимся выступления женщины на более широкую арену общественной жизни?», він так і не знайшов логічної відповіді й лише з жалем зазначив, що «російська» жінка довго прагнула до освіти і потерпала через нереалізацію цього [338].

На початку ХХ ст. на вістрі полеміки вийшли два погляди, які стосувалися проблеми здобуття освіти представниками різних національностей та врахування їх освітніх потреб. На сторінках демократичних газет з'являються статті з ідеями виокремлення, утвердження самобутності різних націй, зокрема українців [534]. На противагу їм, на захист політики самодержавної імперії постали видання шовіністичного і промонархічного спрямування [210; 490; 496; 524].

Одна із публікацій «Съезд прогрессивного славянского студенчества», запозичена з газети «Діло» (м. Львів, 1880–1914 рр.), інформує про спробу захисту українського освітнього питання студентами на Всеслов'янському з'їзді студентської молоді 1908 р. у Празі. У порівнянні з іншими національностями вони нараховували найбільшу кількість осіб – 20 чол. Таку численність делегатів української секції пояснив один із її членів С. Баран, – з'їзд ними сприймався як «информационная трибуна для обоюдного покаяния народов живущих рядом, от имени членов бедной мужицкой нации,

ограниченной в правах и угнетаемой на каждом шагу» [480].

Інший автор критично відносився до виголошених українцями на з'їзді промов і так охарактеризував їх: «недостойная деятелей народного образования игра в политиканство, зачастую граничащая с явной революционной пропагандой» [524, с. 3]. Автор повідомив про виступ на з'їзді С. Чалого з доповіддю «Школа на Україні». Його вимогами були: мовою викладання в народних школах на Україні має бути українська; в підручниках перше місце потрібно приділити опису особливостей України; у вчительських семінаріях, де готують українських вчителів, повинні викладатися українська історія, українська література і мова, українська географія; в університетах Києва, Харкова, Одеси слід створити кафедри українознавства [524, с. 3]. Підсилала цей виступ доповідь Юдича, який пропонував в школах з українським населенням ввести «великоруську» мову як окремий предмет і то з третього року при чотирьохкласному навчанні [525].

Такі вимоги викликали протести росіян: «это значит способствовать насаждению мазепинства, мечтающего, как известно о самостоятельной и независимой Украине» [524, с. 2], «разрушить русскую школу, чтобы создать свободу развития других национализмов, инородческих и даже несуществующих (украинство-мазепинство)» [210, с. 3].

Гостро обговорювалася на сторінках преси мовна проблема. Україномовні діти становили більшість у процентному співвідношенні та їм було важко вчитися російською мовою, доводилося втрачати перший рік навчання. Б. Боренко у своїй статі проаналізував статистичні дані Дубнівського повіту. Його підрахунки свідчили, що кількість дітей української національності становила – 72,2 %, євреїв – 8,5 %, поляків – 6,5 %, чехів – 5,6 %, німців – 3,8 %, росіян – 2,9 % [105, с. 2–3].

Один із сільських вчителів спостерігаючи невтішний стан засвоєння дітьми навчального матеріалу, теж наголошував на тому що причиною цього є незнання учнями російської мови, якою викладалися шкільні предмети [440]. Більшість дітей на Волині не розуміли навіть простих російських слів. Тому

перші роки навчання йшли на їх заучування, читання ж сприймалося як тренування навиків, а не як засіб пізнання нового [440, с. 4].

Аргументовано виглядала стаття О. Гайсинко «О языке преподавания в нашей народной школе», де піднімалася ця ж проблема [157]. Автор безкомпромісно стверджував, що школа без викладання на рідній мові не зможе підняти культурний рівень народу. Він намагався показати успішну практику просвітництва братами XVI–XVII ст., в результаті того, що проводилося воно саме українською мовою. Тут же, зустрічаємо новий погляд на причину небажання батьків віддавати дітей до школи. Він пояснив причину не зацікавлення батьків у навчанні дітей тим, що воно на практиці не дає ніяких плодів. О. Гайсинко пропонував хоча б перший рік навчання проводити українською мовою, щоб діти могли звикнути до державної – російської, а потім вже на ній. До підкріплення своїх думок він залучив досвід відомого російського педагога К. Ушинського. Він використав цикл його статей «Педагогическая поездка по Швейцарии» і підкріпив свою статтю висловами педагога, які на його думку були актуальними: «Каждый народ должен учить своих детей на родном языке – это альфа и омега педагогики» [157, с. 8].

Болючим для Волині було питання розвитку освіти інших національностей, яких Російська імперія вважала «инородческими». У статті «Почему правые не желают допущения в русские школы большого числа инородцев?» звучав мотив щодо реалізації їх національних прав: «интересы коренного русского населения важнее интересов ляхско-жидовских, желаем, чтобы русские учебные заведения были преимущественно для русских» [81]. Не менш яскравою є оцінка функціонування німецьких шкіл: «Школы немецкой колонии представляют собой нечто изолированное, со своими собственными устоями, совершенно чуждое русскому духу» [430, с. 4]. А функціонування чеських шкіл схвалювалося, тому що вони «сделались совершенно русскими, благодаря трудам и заботам учебного ведомства» [523, с. 4]. «Труди» ці полягали у введенні навчання російською мовою та постійному контролі спеціальним інспектором народних училищ [523, с. 4].

Освітня проблематика тісно пов'язувалася з питаннями імперської національної політики. З цим же аспектом перегукуються публікації про участь студентів у різних політичних акціях і поширення серед них революційних настроїв. Показовими серед таких статей є: «К университетским событиям» [118], «Призрак народного просвещения» [409] та ін. Основна ідея, яку намагалися донести журналісти до читачів була та, що університети слугують знаряддям в руках революційного підпілля, а викладач виступає агентом лівого політичного сектантства, оскільки має змогу вести пропаганду серед молоді [479]. Так автор публікації «К университетским событиям» зробив висновок, що 40 % студентства заявляють, що є членами партій, метою яких є зруйнування існуючого суспільного ладу в державі [118].

На сторінках періодики виступали й реформатори, які пропонували заходи, для уникнення заполітизованості студентів і революційних настроїв. Серед їхніх пропозицій: не допускати в університет осіб, які агітують за революцію; вимагати постійного відвідування університету студентом; навчання на одному курсі не повинно перевищувати більше одного року; обмежувати перебування студента в університеті до 25 літнього віку. Щодо викладачів, то пропонувалося надати Міністерству народної освіти право впорядковувати склад професорів, ректорів, деканів та змінити існуючий порядок отримання вчених ступенів [118].

Окрему підгрупу історико-краєзнавчих публікацій становлять статті з проблем розширення освітньої мережі на Волині. Актуальність такого обговорення на сторінках волинської преси була спричинена впровадженням на Волині імперських освітніх реформ. У 1864 р. в Російській імперії було прийнято «Положение об начальных народных училищах», яке передбачало дозвіл відкривати нові початкові народні училища органам місцевого самоврядування. Під початковими розумілися елементарні школи усіх відомств, а саме: церковнопарафіяльні, міністерські, земські. Найбільшу роль у цьому процесі відіграли волинські земські установи, які на Волині почали діяти з 1904 р. на основі «Положения об управлении земским хозяйством...» в

дев'яти західних губерніях (2 квітня 1903 р.) [711], у 1911 р. вони стали виборними [681, с. 2]. Курс на розширення освітньої мережі Волинської губернії спричинив появу численної кількості публікацій, які включали статистичні огляди навчальних закладів, плани вдосконалення їх роботи та побудови нових, фінансові обрахунки необхідних витрат.

Зі статті «Всеобщее начальное обучение в Житомире» дізнаємося про плани міської управи на зібранні 15 жовтня 1908 р. На ньому обговорювався закон «Про введение всеобщего начального обучения в Российской империи» прийнятий Міністерством народної освіти (1905 р.). Присутні визнали необхідність загальної освіти, але від розширення освітньої мережі ухилилися, у зв'язку з тяжким фінансовим положенням краю [150, с. 2].

Проте з часом ситуація змінилася. Невдовзі вийшла публікація про постанову Житомирської міської думи, щодо відкриття трьох навчальних міських училищ [195]. Статті про плани побудови нових навчальних закладів стають традиційними на сторінках волинської періодики. Серед них згадаємо: «Открытие в Житомире Землемерного училища» [332; 353], «Будущее церковно-приходских школ на Волыни» [253], «К введению всеобщего обучения на Волыни» [235], «Новая сеть мужских средних учебных заведений» [391], «Земства и народное образование» [118] та ін.

У публікації «К введению всеобщего обучения на Волыни» [235], автор інформував про план побудови у Волинській губернії 11 шкіл, а також про розширення училищ. Більш детальні дані наведені у статті «К вопросу о введении всеобщего обучения в г. Житомире и уезде» [155]. Її автор розробив плани майбутнього будівництва шкіл Волинської губернії з 1914 по 1922 рр. й розрахував скільки фінансових коштів необхідно на втілення даного проекту.

Із збільшенням попиту на професійні кадри, журналісти звернули увагу на необхідність розвитку професійної освіти. Пропонувалося побудувати гуртожитки, виплачувати стипендії. Обдуманною була пропозиція побудови при ремісничих відділах практичних майстерень, які могли б брати масові замовлення на облаштування шкіл меблями, виробництво віялок, сіялок, інших

знарядь, що вирішило б проблему працевлаштування студентів [493].

Н. Філіпова-Ремезова, констатуєчи низький рівень професійної освіти Волині, у статті «Профессиональное образование и возросшая в нем нужда» запропонувала відкрити у м. Житомирі середній політехнікум з трьома відділеннями: комерційним, техніко-хімічним, гідротехнічним, який би випускав спеціалістів з механічної справи, хімічної, будівничої, попит на яких зріс під час Першої світової війни [499]. Своєрідне вирішення цієї проблеми запропонував А. Стецюк – розширити програму сільських шкіл викладанням азів ведення сільського господарства, тоді вона по-справжньому зможе називатися початковою сільською школою [477].

Варто згадати публікацію Б. Боренко «Народное образование на Волыни и земское управление». Вона присвячена історії розвитку освітньої мережі на Волині та ролі в цьому процесі губернського і повітових земств. На початку статті автор критикує попередні публікації про освітню справу за неповноту їх викладу, і визначає власне дослідження, як спробу це виправити. Публікація характеризується багатою джерельною базою залученою автором. Вона включила звітні документи Волинської губернії [219, с. 9–11].

Варто відмітити, що у Волинській губернії відбувалося постійне протистояння між відомством Православного віросповідання та Міністерством народної освіти, яке розпочалося іще у 1862 р., коли останнє отримало право засновувати власні навчальні заклади [681, с. 2]. Це змагання відобразилося і на сторінках преси. Одні журналісти відстоювали важливість і необхідність збільшення мережі церковнопарафіяльних шкіл, інші – міністерських училищ, а пізніше земських навчальних закладів.

Б. Боренко намагався об'єктивно висвітлити хід цього «двобою». Використовуючи як джерело постанови повітових комітетів: Дубнівського, Овруцького, Острозького, Ковельського, Староконстантинівського, Кременецького показав невдоволення місцевих органів тим, що вони повинні були фінансувати церковні школи, тоді як вважали що це даремна трата коштів і хотіли відкрити власні школи. Він простежив позитивні зміни у ставленні до

асигнування церковних шкіл, які все ж працюють. Автор пояснив це погіршенням громадської думки та негативним ставленням «верхів» до діяльності земських управ [219, с. 10].

Зростання активності земських установ у губерніях викликало занепокоєння царату, що міністерські і земські школи можуть похитнути імперську стабільність, й було прийнято низку розпоряджень для зміцнення церковнопарафіяльних шкіл. Проте якість навчання у останніх не покращилася, через ряд причин. Згадаємо лише ті, які відзначив у своїй публікації Б. Боренко: недостатня кількість та недосконалість підручників; неправильний розподіл часу на навчальні предмети, більша увага приділялася церковно-слов'янській мові та церковному співу. Причиною цього він називає те, що всі починання і задуми Волинського земського управління відхилялися, і тому у 1910 р. на Волині 5 тис. населених пунктів не мали шкіл, адже земство на мало права їх будувати [219, с. 11].

На інших позиціях стояли автори статей «Современное состояние воскресных школ» [468] та «К вопросу о церковно-приходской школе» [314, с. 1]. Вони намагались показати користь церковнопарафіяльних шкіл та виправдати їх діяльність з позицій тих засобів і сил якими вона оперували, вони зазначали ці школи роблять більше ніж можуть, а вчителі у них дійсно малограмотні, але все ж здатні навчити людей початковій грамотності [314, с. 1].

Іще одна група публікацій стосувалася позашкільної освіти. Можливість для самоосвіти волинян надавали бібліотеки при школах, музеї, позашкільні читання та курси для вчителів. Спочатку на сторінках волинської періодики побутувала думка, що їх влаштування це розкіш, спочатку слід задовольнити насущні потреби, тому кошти на них виділялися із залишків на утримання шкіл [219, с. 10]. З часом така позиція була переглянута. Про ці зміни засвідчують статті «О внешкольном образовании» [321] та «Земство и народное образование» [219, с. 5–7]. Це було пов'язано із розумінням малорезультативності шкільної справи без організації позашкільної освіти.

Позашкільні заходи почали сприйматися як запобігання неграмотності [321]. Автори публікацій, вміщуваних на сторінках періодики інформували про стурбованість земств станом освіти серед дорослого населення [219, с. 6]. Деякі з них зверталися до аналізу існуючих позашкільних закладів. Одною з таких була стаття А. Пухлімського «Народное образование Волынской губернии и земство» [418]. Автор проаналізував існуючі проблеми, пов'язані з діяльністю майже всіх видів позашкільної освітньої роботи. Пришкільні читання були проведені у 78 школах. Проте вони були безсистемними, однотипними, матеріали для читання підбиралися випадкові, а реєстрація слухачів не проводилася. Серед визначених автором проблем відзначалося: недостатність фінансової підтримки з боку держави, не забезпеченість книжками, безсистемна діяльність. Автор звернув увагу і на учительські курси. Вчителів, які закінчили середні і спеціальні навчальні заклади, було лише 456 чол. з 1209, тобто 37,7 %, інші потребували удосконалення здобутих знань [418, с. 5].

На мовну проблему в діяльності шкільних бібліотек Волині звернув увагу Б. Боренко. У своєму нарисі він повідомив про спробу української інтелігенції Дубнівського повіту її вирішити. Вони звернулися до «II Чрезвычайного собрания» з проханням розширити функції шкільного складу (бібліотеки), який пропонував «снабжение населения популярной и доступной по языку для местного населения литературой... языком главной массы населения Волынской губернии (73 %) является язык малорусский», але відповіді не отримали [105].

На шпальтах волинської періодики зустрічаються поодинокі публікації, які аналізували досвід розвитку освіти закордоном. Їх прикладом слугують статті: «Средняя женская школа в Англии» [475], «Французские ученые об университетской реформе в России» [504], «Организация средней школы в Западной Европе» [365] та ін. У них висвітлювався іноземний досвід надання університетам автономії. Як приклад успішної організації навчального процесу приводилася освітня практика навчальних закладів міст Лондона, Стокгольма,

Мюнхена, Берліна, Ліссабону, Амстердама, Відня, Неаполя та ін. [365]. Зустрічалися навіть такі замітки, в яких підмічався позитивний досвід поширення освіченості духовенством західно-католицької та євангелічно-лютеранських церков Швеції, Норвегії, Данії, Німеччини, Фінляндії, тут же згадувалися католики Південно-Західного краю Росії, які зуміли поширити загальну освіченість серед населення. Такий успіх вони вбачали у тому що грамотність в зазначених країнах наповнювалася глибоким змістом і їй надавалося велике значення в житті народу, тоді як в Російській імперії за народне вчителювання бралися люди нездатні пояснити учням усю користь освіченості [318, с. 123].

Отже, найчисельнішою групою історико-краєзнавчих публікацій з освіти, із поміж інших чотирьох виділених є публікації присвячені історії окремих навчальних закладів. Вони зберегли цінну інформацію про історію таких освітніх закладів губернії як Волинська духовна семінарія, Волинське єпархіальне жіноче училище, Кременецький ліцей та ін. Реакцією на історичні реалії розвитку освіти на Волині стали наступні три підгрупи історико-краєзнавчих публікацій. У них піднімалися та обговорювалася освітні проблеми недосконалості шкільної програми, мови викладання, низької відвідуваності шкіл, розширення шкільної мережі, недостатність фінансування та матеріальної підтримки, здобуття освіти жінками та «іногородцями». Важливо, що їхні автори не лише констатували проблеми, але й давали рекомендації для їх подолання, пропонували плани їхнього вирішення.

4.2. Питання розвитку культури на шпальтах періодики Волині

Важливе місце серед масиву історико-краєзнавчих публікацій на шпальтах волинської періодики зайняли статті з історії культури. За тематичною ознакою ми поділили їх на такі підгрупи, це публікації з історії: 1) літератури; 2) друкарства та бібліотечної справи; 3) музейної справи; 4) театрального та музичного мистецтва.

Серед матеріалів з історії розвитку літератури ми виокремили публікації

про життя і творчість діячів, які залишили помітний слід в українській художній літературі: П. Куліша [90], Г. Квітку-Основ'яненка [172], І. Франка [491] та ін. Звернемо увагу на статтю Б. Грінченка «Из новостей украинской литературы» [173]. Вона з'явилася на сторінках газети не випадково, а завдяки клопотанню М. Коцюбинського [663, с. 19]. У публікації йшлося про оновлення української белетристики та поезії на сторінках часопису «Киевская старина», про нові імена в українській літературі. Автор пропонував ознайомитися з рядом літературних творів: Степана Руданського, творами на теми історії України – «Мазепа», «Іван Скоропадський», «Павло Полуботок», «Истории воссоединения Руси», «Записки о Южной Руси» П. Куліша; поемою А. Свідницького «Люборацькі», творами М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, опублікованих в журналі «Киевская Старина» [173]. Б. Грінченко ставив завданням показати позитивні зрушення в українській художній літературі. Він пов'язував це з діяльністю Наукового товариства ім. Т. Шевченка, збільшенням фінансування періодичної преси, заснуванням «Видавничої Спілки» у Львові [173].

Про поширення українських творів серед волинян дізнаємося із статті «Из заметок о селянских чтениях». Вона інформує, які літературні доробки заохочувалися до читання та обговорювалися зустрічах. Серед таких твори П. Куліша: поетична збірка «Досвітки», поема «Великі проводи», роман «Чорна рада», повісті «Орися», «Дівоче серце» та інші [211, с. 1–2].

Висвітлюючи розвиток української літератури автори газетних статей не оминали увагою мовну проблем. Адже їх твори часто друкувалися у перекладі російською мовою. Прикладом є публікація уривку роману «Чорна рада» П. Куліша під назвою «Запорожский суд из романа «Чорна рада» (Перевод с малороссийского)» [201]. Деякі з журналістів наголошували на самоцінності україномовних творів, висловлювали свою любов до них та зауважували, що з перекладом на російську мову вони втрачають свою самобутність та оригінальність [172].

Поруч з матеріалами про представників української літератури

публікувалися статті про російських. Кількість таких заміток була більшою: деякі з них: «12 апреля 1892 года прошло 40 лет кончины В. Жуковского» [78], «Петр Вейнберг (1831–1908 гг.)» [382] та інші.

Проте, цього не можна сказати про публікації щодо Т. Шевченка. Зацікавленість його особою була не випадковою. Одна із перших заміток про нього опублікована у газеті «Почаевские известия», це був портрет з підписом «Самый знаменитый малороссийский стихотворец» [483]. Пізніше акценти змінилися, кожного разу коли наближалось святкування днів пам'яті поета на сторінках періодики розгортався дискусійний двобій між ліберальними та консервативними виданнями. Перші повідомляли про наближення свята та організацію заходів вшанування поета, подавали відомості про нього. На противагу їм, другі намагалися применшити значимість його творчості та осудити його прихильників. На сторінках газет першого спрямування поета називали: «великий певец «Украины» [249, с. 1], «поборник народной доли» [100, с. 3], на шпальтах другигих розвінчували такий образ: «Шевченко – открытый хулиатель церкви, учитель разврата, озлобленный враг самодержавия и яркий проповедник сепаратизма» [252].

Це ілюструє стаття А. Вязигіна «Особое мнение» о чествовании Т. Г. Шевченко» [153]. Її автор родом із Харківщини, був російським націоналістом. Він підготував дане дослідження для опублікування на сторінках харківського журналу «Мирный труд» (м. Харків, 1902–1914 рр.) у № 1–2, 1914 р., пізніше редакційна колегія газети «Жизнь Волыны» просто передрукувала його. Джерелом для створення публікації слугувала, стаття М. Сумцова «Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература», запозичена з харківської газети «Южный Край». А. Вязигін дав негативну характеристику творам Т. Шевченка за виділеними ним групами: 1) богохульницькі «Молитви», «Гімн Чернечий», «Світе ясний, світе тихий», «Якось то йду я у ночі», «Марія»; 2) царененавистні «І Архімед і Галілей», «О, люди, люди небораки», «Саул», «Хоча лежачого»; 3) розпусні «Великомучинице куме» [153]. Негативно згадувалися поезії, у яких поет критикував російських

політичних діячів: вірш «Юродивий» про генерал-губернатора Д. Бібікова, «Я не нездужаю» про царя Миколу І. Пояснення такої нелюбові поета до згаданих постатей знаходимо у публікації «Шевченковский юбилей и киевские украиноманы» [442]. Кожне її речення просякнуте негативним ставленням до постаті Кобзаря. Її автор А. Савенко (1874–1922 рр.) – ідеолог російського націоналізму в Україні на початку ХХ ст. Він так відгукнувся про Т. Шевченка: «Ненавидел всех борцов за единое русское дело и глумился в своих стихах» [442, с. 4]. У клубі російських націоналістів 23 лютого 1911 р. виголосив промову «Певец самостийной Украины», де заявив про «обробку» Т. Шевченка членами Кирило-Мефодіївського братства, які зробили його музичним інструментом, що видавав бажані їм звуки [166].

Відмітимо, що коли окремі представники єврейського народу з повагою відгукувалися про творчість Т. Шевченка, російські націоналісти поспішали їм нагадати: «Шевченко относился с свирепой ненавистью к «жидам» и «ляхам» [442]. Як писав автор дослідження «Юбилейное лицемерие» А. Гораїн, подібні мотиви замовчувалися по причині того, що: «Общая ненависть к России объединила представителей двух наций, между которыми история вырыла глубокую яму». А так би, на його думку, багато хто охрестив Т. Шевченка «человеконенавистником» [166].

Окремі дослідники вели активний пошук негативних рис характеру та шкідливих звичок поета. І одну з таких було знайдено – пияцтво. Цьому послуговували витяги з творів П. Куліша. Без зазначення авторства, вони публікувалися в періодиці під заголовками «П. А. Кулиш о Т. Г. Шевченко». За основу було взято поему П. Куліша «Куліш у пеклі». У статтях наводилися звернення П. Куліша до Т. Шевченка: «пьяный кобзарь Тарас», «пьяный как темная ночь Шевченко», і те що він називав його музу «пьяной» і «разнузданной» [360]. Для посилення такої характеристики було використано віршований вислів М. Костомарова:

«Козак Тарас, козак Тарас.

Ні про що не дбає,

Сидить собі у куточку

С чаєм ром кружляє» [360, с. 4].

Не менш різким судженням піддалася збірка «Кобзар». Дослідник Д. Донской все ж оцінив її певну літературну цінність, але із жалем сприймав те, що «Тарас Шевченко выразил в «Кобзаре» многое, что ни в коем случае не может потерпеть русская государственность» [186], інші автори взагалі відкидали будь-яку її значимість. А. Савенко висловився: «трудно найти что-то более людоебское и полонофобское чем «Кобзарь» [442]. Або ж у статті «Позорное дело» читаємо: «Нецензурное, противогосударственное, антирелигиозное и безнравственное произведение» [392, с. 2].

Як протидію цьому співробітники редакції періодичних видань ліберального звучання намагалися відстояти та показати достойний життєвий шлях українського поета. Їхні сторінки прикрашали портрети Т. Шевченка [400], вміщали біографічні довідки, аналіз його творів («Як би ви знали паничі», «Катерина», «Гайдамаки» та ін.). Особлива увага зверталася на ті вірші, в яких він оспівував мрії про українську державність, наприклад «І на оновленій землі...» та ін. [481, с. 7]. Автор статті чи то редакція порівнювали його творчість з творами М. Карамзіна, А. Дельвіга, О. Кольцова, М. Некрасова, але відмічали: «напряжение скорбной музыки Т. Шевченка сильнее» [481, с. 8].

Різку реакцію викликали публікації, у яких краєзнавці повідомляли читачів про організацію заходів до днів вшанування пам'яті поета: концерт, урочисту ходу, найменування вулиць та навчальних закладів його ім'ям, проведення літературних вечорів тощо. Н. Бобрицький закликав кожного волинянина та ставив риторичне запитання: «Что же сделала Волынь, чтобы достойно ознаменовать столетнюю годовщину своего поэта? Разве не мы сыны той «сердешной Вкраїни», о которой скорбел поэт!» [100, с. 4]. Усе це не могло залишитися непоміченим поборниками російського самодержавства та імперського спокою.

У Державній Думі 27 лютого 1914 р. відбулося засідання, про яке

інформувала стаття «Запрос по поводу запрещения чествования памяти Шевченко» [202]. Депутати російської Думи розділилися на два табори. Чхеїдзе, граф Капніст, А. Савенко, В. Пуришкевич, селянин Городілов висували схожі між собою думки, які можна означити найяскравішим висловлюванням останнього: «Дело идет о политической борьбе за самостоятельную Украину, что является новым шагом по пути расчленения России». На противагу їм, Мазуре, Н. Бобрицкий, Маліков, селянин Мерщій вбачали причину в іншому: «в желании чествовать память не заключается никаких сепаратистских тенденциях, а лишь проявляется симпатия народа к своему поэту» [202]. Російські націоналісти зробили все можливе, щоб не допустити вшанування «певца украинской «самостійності» організованого, на їхню думку «київськими українофілами та галицькими мазепинцями», на чолі яких стояли Ю. Романчук та М. Грушевський, яким навісили ярлик польсько-австрійських емісарів [202].

Деякі волинські газети подбали про те, щоб поінформувати про заборону вшанування Т. Шевченка. Постанова Міністерства народної освіти заборонила учням брати участь у шевченківських святкуваннях, дозволяла вчителям лише коротко ознайомити з біографією і вибраними віршами поета. А резолюція архієпископа Антонія від 20 січня за № 875, унеможливила й останнє [252]. Робилося все, щоб не допустити спорудження пам'ятника Т. Шевченку, вважалося що це місце стане простором «объединяющим всех ненавистников России, особенно «украинцев» [186]. Обговорення даної проблеми знайшло своє висвітлення у публікаціях: «Конкурс на постановку памятника Т. Г. Шевченко в Киеве» [285], «Памятник Т. Г. Шевченко» [364], «Рабочие против постановки памятника Шевченко в Киеве» [519] та ін. Автори статей «Юбилей Шевченка» [536] та «Демонстрации в Киеве» [256] проінформували як насправді пройшло святкування ювілею 25 лютого 1914 р. Не дивлячись на заборони, у різних частинах Києва, зібралося багато людей, студентської молоді, відбулися демонстрації [536]. Один із учасників вигукнув: «Да здравствует автономная Украина!» [256]. Кінні загони поліції активно

розганяли демонстрантів, упродовж дня відбулося понад 70 арештів [536].

Наступною групою історико-краєзнавчих публікацій є статті з історії книгодрукування та бібліотечної справи на Волині. Одна із перших розвідок із цієї тематики була зроблена редактором «Волынских губернских ведомостей» Я. Перлштейном. Опублікував він її на сторінках редагованої ним газети під назвою «Очерк истории типографии на Волыни» [377]. Робота містила історичні довідки про заснування перших друкарень на Волині, їхню діяльність, із зазначенням назв надрукованих ними книжок. І хоча подані відомості про діяльність друкарень є досить стислими, це було одне із перших досліджень, яке дало поштовх іншим.

Ф. Кітченко надрукував об'ємну публікацію «Житомирские библиографические известия (до 1 октября 1861 года)» [498]. Вона присвячена вивченню діяльності житомирських друкарень: Квятковського, яка діяла з 1859 р., Хршонща – з 1860 р. та ін. Хочеться згадати його висловлювання про саме поняття «типографский станок»: «могущественный двигатель мысли человеческой, переносимой из страны в страну, из настоящего к будущему, – окрыляя, расширяя разум человека, и делая его участком умственной жизни без границ времени и места» [498, с. 267].

Згадаємо також роботи: «Краткие исторические сведения о бывших на Волыни православных типографиях» С. Барановського [94], «История русского книгопечатания» [231], «Как распространились типографии в России» [269], «Книжное дело в провинциях и столицах» [276] та ін. Вони переважно присвячені вивченню історії російських друкарень та лише побіжно тих, що діяли на території українських земель.

Матеріали третьої групи історико-краєзнавчих публікацій культурознавчої тематики з історії бібліотечної та музейної справи мали систематичний характер на сторінках волинської періодичної газети «Волынские губернские ведомости». Після заснування Житомирської публічної бібліотеки у 1865 р. її шпальта збагатилися дослідженнями з історії створення та відкриття установи. Це статті: «Учреждение в Житомире русской

публичной библиотеки» [497], «К вопросу о Житомирской русской публичной библиотеки» [240], «Житомирская публичная библиотека» О. Братчикова [106] та ін. Пізніше їх змінили огляди відвідуваності бібліотеки читачами [95; 325] та звіти про роботу, пророблену персоналом [356; 358]. Вони містять багато цікавих фактологічних та статистичних відомостей, щодо організації та ведення бібліотечної справи в м. Житомирі.

Низку статей журналісти присвятили історії становлення та діяльності музеїв. Публікація «Музей при публичной библиотеке в Житомире» інформувала читачів про утворення при Житомирській російській публічній бібліотеці музею, який і став прообразом нинішнього Житомирського обласного краєзнавчого музею [312]. Він був створений у результаті об'єднання колекцій місцевих гірських порід і мінералів. Перша колекція була зібрана М. Чертковим, а друга українським і польським геологом, палеонтологом і краєзнавцем, що зіграв важливу роль у природничих дослідженнях Волині Г. Оссовським. Дізнаємося, що вона нараховувала понад 500 зразків геологічних порід [312, с. 599].

Кілька статей висвітлюють створення Волинського центрального музею. Це замітки: «К открытию центрального музея» [246] та дві з однаковою назвою «Волынский центральный музей» [144; 145]. У них йшлося про музейні колекції, які експонувалися, кількість відвідувачів, а також культурних діячів, які долучалися до його функціонування. Так, у одній із публікацій розповідалося про відвідини музею В. Липським, головним ботаніком Імператорського ботанічного саду у С.-Петербурзі. Працівники музею завдячували йому цінними ботанічними матеріалами, які науковець передав музею [144]. Відмітимо, що в подальшому В. Липський став третім президентом Всеукраїнської Академії Наук (1922–1928 рр.), член-кореспондентом АН СРСР.

Деякі слова варто сказати про ще одну цікаву публікацію, яка стосується історії Острозького музею. Її назва «Ценные поступления в музей братства имени князей Острожских» [517]. У ній повідомляється про

поповнення його фондів приватною колекцією М. Тіпольта (1864–1948). Завдяки йому музей збагатився книгами з історії Південно-Західного краю, портретами галицьких князів та польських королів, альбомом вирізок з газет і журналів, альбомом місцевих історичних пам'яток.

До наступної групи культурознавчих публікацій ми віднесли статті присвячені історії театрального та музичного мистецтва. На сторінках волинської періодики їм систематично приділялася увага. Це було пов'язано з відкриттям в м. Житомир Дворянського театру у 1855 р. У зв'язку з цим редакція газети «Волынские губернские ведомости» почала друкувати рубрику «Театральная Хроника». Редактор Я. Перлштейн в одному із оголошень заявив про те, що колектив видання буде регулярно повідомляти читачів про театральні новинки [142, с. 2], та з гордістю зазначав: «все чего в праве требовать самый изыскательный театр, найдется в Житомирском театре» [142, с. 2]. Пізніше на сторінках видання було опубліковано історичну довідку «Открытие Житомирского Дворянского театра» [142, с. 1–2], а також дослідження О. Братчикова «Русский театр в Житомире» [112], яке містило хроніку діяльності Житомирського дворянського театру.

Подібну рубрику мала газета «Волынская жизнь». Називалася вона «Театр и музыка». У ній розміщувалися статті за типовим найменуванням «Городской театр...», а далі через крапку зазначалася назва п'єси, яка найближчим часом була поставлена на сцені театру. Серед таких були твори «Ріголетто» [384, с. 3] та «Травіатта» [170] Д. Верді, «Демон» [168] та ін. Публікації містили короткий опис того, що відбувалося на сцені, схвальні або ж критичні оцінки гри артистів. Вони зберегли імена багатьох діячів, яким випала доля виступати на театральній сцені м. Житомира. Прослідковується, що переважно ставилися твори іноземних, або ж російських авторів.

Постановка українських сценічних творів засуджувалася. Негативну оцінку заслужила театральна труппа Колесніченка, яка зіграла п'єси М. Старицького – «Нахмарило», «Сорочинський ярмарок», «Зимовий вечір» [169]. Автор статті, критикуючи ці постановки висловився досить різко:

«показывают редкое отсутствие вкуса на прекрасное» [169]. У публікації «Малороссийские спектакли» визнавалася театральна майстерність українських артистів М. Садовського та М. Заньковецької, проте творам давалася негативна характеристика: «Малороссийская музыка и хореография, несмотря на свою примитивность, имеют подкупающее значение безыскусственности и выразительности» [532].

Особливого звучання набули статті про театральне та концертне життя волинян з початком Першої світової війни. Театральні критики у своїх публікаціях більше акцентували не на майстерності акторів, а на тому чи піднімає їх творчість бойовий дух народу. Ось як відзначав один із авторів роль благодійних концертів, даних хором Н. Бернатовича, що проводилися на Волині у вересні 1914 р.: «русская песня бодрит человека, зовет его на подвиг, будит в нем самосознание и вернее всякой дипломатии содействует объединению единоплеменных народов» [232]. Інший автор, який назвав себе «Купец старожил», схвалив виконання учнями Волинської духовної семінарії в м. Купянськ Харківської губернії таких військових композицій як: «За святое дело», «На бой!», «В бурю во грозу» та ін. [287].

Отже, вивчення дослідниками тих часів історії культури Волині та деінде українських земель, в цілому, дало свої плоди у формі історико-краєзнавчих публікацій про відомих постатей української літератури П. Куліша, Г. Квітку-Основ'яненка, І. Франка, Т. Шевченка та поширення їх творів серед волинян. Краєзнавці висвітлили історію заснування і функціонування друкарень, та ряду інших культурних осередків, таких як: Житомирська публічна бібліотека та музей при ній (прообраз нинішнього Житомирського обласного краєзнавчого музею), Острозький музей, Волинський центральний музей, Дворянський театр в м. Житомир. Історико-краєзнавчі публікації культурознавчої тематики на сторінках волинської періодици XIX – поч. XX ст. становлять окремий комплекс джерел з дослідження історичного минулого Волині та можуть бути цінними при вивченні історії культурного життя краю.

4.3. Релігійне життя губернії у публікаціях волинської періодики

На сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. об'єктом вивчення місцевих краєзнавців стало й релігійне життя краю. З входженням Правобережної України до складу Російської імперії православна віра зміцнила тут свої позиції. А православна церква відігравала велику роль у внутрішньополітичному житті імперії. Історико-краєзнавчі публікації стали віддзеркаленням поточних релігійних процесів та спробою дослідження їх передісторії. За тематичною ознакою ми поділили публікації на такі підгрупи: 1) про історію церков та монастирів Волинської єпархії; 2) про церковно-парафіяльні братства; 3) життя святих та біографії духовних осіб і благодійників церкви; 4) про християнські святині Волині; 5) про поточні події відзначення релігійних свят та подій; 6) про ідеологічну конфронтацію православних із послідовниками інших віросповідань.

Найчисельнішою є група досліджень з історії церков та монастирів Волинської єпархії. Вони стали одними із перших об'ємних історико-краєзнавчих публікацій, надрукованих на сторінках «Волынских губернских ведомостей». Через деякий час ця тематична прерогатива перейшла до часопису «Волынские епархиальные ведомости».

Краєзнавці намагалися дослідити минуле православних споруд у селах та містечках Волинської губернії. У результаті такої роботи були описані: Церква св. Василя в м. Овручі [141], Дерманський монастир [181; 213], Полонський жіночий монастир, церква в с. Колодяжно [284], Тригірський монастир [283], Успенська церква в м. Полонне [178], Татаринецький чоловічий монастир в с. Обичі А. Сендульським [458], Бачманівська церква І. Жолтовським [197], Спасо-Преображенський кафедральний собор м. Житомира [397] та ін.

Окремо необхідно відмітити публікації про Почаївську лавру. Вона, як центр православ'я на Волині, неодноразово ставала об'єктом дослідницьких інтересів М. Трипольського [488; 489] та Г. Крижановського [296; 297]. Серед опублікованих праць присвячених їй варто назвати: «Почаевская Лавра» [209],

«Епархиальная летопись. Древность Почаевской обители» [299], «Сказание о Почаевской Успенской лавре» [91], «Почаевская Успенская лавра. Историческое описание» [404] та ін.

Краєзнавці намагалися здійснити узагальнююче дослідження історії церков та монастирів певного містечка [187; 227], повіту [340] чи губернії в цілому. Найоб'ємніші доробки належать М. Теодоровичу «Историческо-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» (дослідження друкувалося частинами на сторінках журналу «Волынские епархиальные ведомости» починаючи з 1868 р. по 1903 р. [484]), А. Сендульському «Материалы для историко-статистического описания православных церквей Волынской епархии» [456], М. Петрову «Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время несуществующих» [383] та ін.

У цих публікаціях автори наводили важливі дати, окремі факти та статистичні дані із церковного життя, без аналітичних наукових узагальнень і тлумачень. Очевидно, це було продуманою редакційною політикою волинських видань. Свідченням цього є редакторська замітка до опублікованих витягів з праці, «Почаевская Успенская лавра. Историческое описание» професора Ніжинського історико-філологічного інституту, протоієрея А. Ф. Хойнацького [404]. До 300-річчя створення обителі було прийнято рішення ознайомити читачів із її змістом на сторінках «Почаевского листка», проте, «по возможности освободив его [труд] от научных соображений, цитат и вообще всего того, что сообщает ему характер научного исследования» [404, с. 483].

Все ж історико-краєзнавчі публікації з історії церков та монастирів Волинської єпархії є цінною скарбницею різноманітних історичних відомостей про час побудови тієї чи іншої релігійної споруди, її фундаторів і благодійників, місцезнаходження, зовнішній вигляд, кількість прилеглих побудов (господарського значення, архіву, бібліотеки), функціонування установи у різні історичні періоди, наявні святині та ін. Тодішні дослідники

кропіткими напрацюваннями створили багату джерельну базу, що зробила можливим продовження та вдосконалення вивчення історії краю сучасними дослідниками.

Частину таких публікацій становлять статті, в яких сповіщалося про фундацію, відкриття, освячення новостворених церков та монастирів. Для прикладу, назвемо: «Освящение временного собора в городе Житомире» [123], «Освящение Овручского Спасо-Преображенского Собора» [341], «Построение и освящение церкви в селе Рудке Дубенецкого уезда» [402], «Закладка монастыря в г. Житомире» [199] та ін. За змістовними характеристиками вони ідентичні до попередніх, відмінністю є лише те, що ті зверталися до історії минулого церковного життя, а ці інформували про поточні події.

В утвердженні та зміцненні православ'я на Волині велику роль відігравали церковно-парафіяльні братства. Журналісти не оминули увагою і їх у своїх краєзнавчих дослідженнях. Численні статті присвячені вивченню історії Острозького православного братства ім. св. Кирила і Мефодія (1865 р.) [217; 221; 540], Православному Свято-Володимирському братству в м. Володимирі-Волинському (1887 р.) [406], Свято-Володимиро-Василіївському братству в м. Житомирі (1888 р.) [315], братству в с. Ленківці Заславського повіту (1901 р.) [311] та ін.

Краєзнавці інформували про передумови їх виникнення, дату та ініціаторів заснування, їх керівників, склад учасників, основні позиції братських статутів, ті чи інші проблеми пов'язані з їх функціонуванням, переважно фінансові. Публікувалися ці історичні довідки з метою роз'яснення волинському населенню їх діяльності та заохочення до участі в них. Вони позиціонувалися як організації: «которые могли бы бороться с вредом причиняемым ополячиванием», «рассаdники истинно русских начал» [337, с. 297], «сплотили бы силы православного населения края к укреплению и преуспеваю в нем православия» [406, с. 115].

На сторінках періодики знаходимо інформацію про уніатські церковні організації. Одною із таких, є праця «О бывших униатских церковно-

приходских братствах в Ковельском уезде и их значении» П. Лук'яновича [301]. Вона включала три змістових напрямки, які визначив для себе автор: – з'ясування причин, які сприяли створенню уніатських братств, із критикою політики Речі Посполитої по відношенню до українських земель; – опис їх сутності та організації; – аналіз їх діяльності. Варто відмітити джерельну базу дослідження. Її склали праці: «История об униии» М. Бантиш-Каменського, «Акты относящиеся к западно-русской истории» М. Кояловича, «Annales Ecclesiae Ruthenae» М. Гарасевича [301, с. 636] та ін.

Третю групу релігієзнавчих публікацій становлять житія святих та біографії духовних осіб та благодійників церкви. Журналісти переповідали життя людей, які були канонізовані церквою як святі. У таких публікаціях йшлося про дитинство й юність святого, про його подвижничество й прижиттєві чудеса, про смерть, вшанування і посмертні чудеса.

Волинська періодика вмістила численну кількість житій святих, які були уродженцями Волині, або прославилися релігійною діяльністю у цьому краї. Серед таких, статті присвячені святым: Макарію, архімандриту Овруцькому [194; 511, с. 286–300], Федору князю Острозькому [457, с. 272–280], святителю Петру, митрополиту Київському і всієї Русі [229], преподобному Іову Почаївському, засновнику Почаївської лаври [530] та ін. Окрім того, волинських читачів знайомили із життєписами святих, які утверджували православну віру в інших частинах українських земель: Антонія Печерського [361; 215], Феодосія Углицького, архієпископа Чернігівського [208; 362] та ін.

Зустрічаються й публікації про церковних діячів загальнослов'янського значення, як от про Кирила і Мефодія [417; 450; 520], – творців слов'янської азбуки, та перекладачів церковних книг, на основі яких проводяться православні богослужіння. Друкувалися статті про святих, які вважалися покровителями волинян. Стаття «Ко дню святой Анастасии (13 июня)» [260] інформувала читачів про св. прмч. Анастасію Римлянку, яка шанувалася як покровителька м. Житомир. Її мощі були привезені і довгий час зберігалися в місті у Преображенському кафедральному соборі.

Приведемо приклад іще однієї статті, назва якої звучить досить промовисто «Св. Георгий Победоносец – покровитель Союза Русского Народа» [445]. Образ цього святого, очільники російської монархічної організації вирішили використати у своїх ідеологічних цілях. Тлумачення такого рішення вони і запропонували волинянам у цій публікації. Героїчну перемогу св. Георгія Побідоносця над чудовиськом, яке жило в озері біля м. Фінікія, вони порівнювали з потребою так же героїчно перемогти сучасного для них «змія» – «проклятую революцію со своими прислужниками: демократами, крамольниками, которые как гады выползают во всей России и губят верных сынов нашей родины» [445, с. 3].

Особлива увага приділялася святим княжого походження, які сприяли поширенню та утвердженню християнства на українських землях. А саме, княгині Ольшанській [512], княгині Ользі [115], князям – Ярополку Ізяславичу [193], Мстиславу Володимировичу [513], Борису і Глібу [446; 451], Володимиру Великому [92; 463; 494], Володимиру Мономаху [134], Андрію Боголюбському [510], Святославу Давидовичу (Микола Святоша) [277] та ін. Як правило, ці статті приурочувалися до дня пам'яті того чи іншого святого. Канонізовані державні діячі поставали на сторінках волинської періодики як поборники віри православної, помітна ідеалізація їх постатей.

Окрім святих, біографічних описів на сторінках періодики удостоювались благодійники церкви та духовні особи. Серед останніх були представники різних церковних санів та титулів. Такі біографічні огляди публікувалися у зв'язку зі смертю когось із священства, та являли собою коротенькі посмертні некрологи.

Серед проаналізованих біографічних публікацій присвячених висвітленню життя та діяльності духовенства, окремий інтерес викликають історичні дослідження В. Калиннікова «Митрополиты и епископы при св. Владимире» [272] та «Священники при св. Владимире» [273]. Необхідно зазначити, що вони не є оригінальними за походженням. Редакція журналу «Волынские епархиальные ведомости» передрукувала їх із метою

ознайомлення з їх життям та діяльністю своєї читацької аудиторії з приводу 900-річчя Хрещення Русі. Перша праця раніше була видана окремою брошурою в 1888 р., а друга публікувалась на сторінках видання «Тульские епархиальные ведомости» [273, с. 1034]. Автор вирішив написати ці роботи, виявивши малу кількість матеріалів, які б засвідчували роль в утвердженні християнства не лише князя Володимира, а й митрополитів, єпископів та священників Київської Русі. Він співставив та узагальнив відомості з таких джерел як: «Извлечение из летописи Яхьи Антиохийского» В. Болгаробойца, «Повісті минулих літ», «История Русской церкви» Є. Голубіна, «Палінодія» З. Копистенського та ін. Найбільше він опирався на «Степенную книгу» та «Никоновскую летопись», так як, вважав їх найінформативнішими. Отже, у першому дослідженні автор розповів про київських митрополитів – Михаїла, Леонтія, Іоанна I, їх походження, релігійну діяльність, смерть та вшанування. А у другому більше зосередився на діяльності священників Київської Русі у царині церковного життя.

Редакції волинської релігійної періодики не забували вшановувати благодійників православної церкви на Волині. Знайдено статті про: кн. В. Острозького – поборника православної віри у Південно-Західному краї [521], А. Гойську – фундаторку Почаївського монастиря [207], М. Потоцького – будівничого храму-соборної церкви Успіння Пресвятої Богородиці і братського корпусу в Почаївській лаврі [171] та ін. У них розповідалося про чудеса, які сталися з ними, і цим самим підштовхнули їх до благодійництва.

З-поміж інших, увагу варто звернути на узагальнюючу статтю «Типы деятелей православия на Волыни» [486]. Вона містила розлогу характеристику процесу поширення та утвердження православ'я на території Волині, за часів Київської Русі та Литовсько-руського періоду. Автор показав роль у цьому процесі державних діячів: князів Романа Мстиславовича, Данила Галицького, Любарта Гедиміновича, князя Острозького, гетьмана Богдана Хмельницького, митрополита Йосифа Семашко. Дослідник подав стислі біографічні відомості

про кожного з них, зробивши акценти саме на релігійній діяльності. При цьому прослідковується негативна характеристика процесів ополячення та окатоличення, хоча конкретних фактів цих процесів автор не наводив.

Наступну групу релігійних публікацій становлять дослідження з вивчення історії християнських святинь Волині. Краєзнавці писали про: чудотворні ікони Божої Матері – Подільську (м. Житомир) [248], Почаївську (м. Почаїв) [190; 319; 405; 514], «Всіх скорботних радість» (м. Кременець) [88], мощі святих – Анастасії Римлянки (м. Житомир) [422; 529] та ін., стопу Божої Матері в Почаївській лаврі [448; 449]. Вони розповідали про історію їх появи у Волинському краї, зовнішній вигляд, оздоблення, місце де вони зберігаються для поклоніння вірян. Цікавими є свідчення чудес. Так, про одне з найдавніших переказав у своїй публікації «Святая, чудотворная икона Божией Матери Почаевская, как памятник векового общения нашего с южными славянами» А. Хойнацкий [514]. Сталося воно у 1675 р. під час однієї із битв польсько-турецької війни. Божа Матір разом з прпд. Іовом Почаївським з'явилася на небі над Почаївською Лаврою та покрила своїм омофором всіх хто молився та захищав обитель від нападу татар і турків [514, с. 685–690].

Широке освітлення на сторінках волинської періодики знайшли події, пов'язані з відзначенням великих релігійних свят та нововведеннями у церковному житті. Їх досить багато на сторінках усіх волинських видань. Найбільше уваги дослідники звертали на відзначення Хрещення Русі. Шпальта періодики рясніли статтями на зразок: «К празднованию 900-летия крещения Руси на Волыни» [247], «Принятие св. равноапостольным великим кн. Владимиром христианства и крещения Руси» [410], «Девятисотлетие православия на Волыни (992–1892)» [179], «О праздновании 900-летия епископской кафедры на Волыни» [327] та ін.

Зупинимося на групі релігійних публікацій, які висвітлюють ідеологічну конфронтацію православних із прихильниками інших віросповідань. У Волинській губернії на той час були поширені чотири основні віросповідання:

православ'я, римо-католицизм, іудаїзм, протестантизм різних напрямків. Їх представники постійно дискутували між собою. І оскільки періодична преса Волині була під суворим цензурним контролем, то на її сторінках друкувалися публікації суто ті, які відстоювали істинність лише державної релігії Російської імперії – православ'я. У газетних публікаціях розтлумачували поняття «церковного року» [518], показували силу духу віруючої православної людини [368], роз'яснювали правила іконопочитання [160] та ін. Деякі з матеріалів сприяли релігійному просвітництву населення, інші писалися в ідеологічних цілях російських націоналістів.

Варто згадати назви публікацій «Был ли Иисус Христос социалистом?» [117] та «Почаев как оплот русской национальности в крае» [233], кожна з них має політичний підтекст. Перша базувалася на тому, що іудеями була виголошена думка, що Ісус Христос був соціалістом. Автори ж намагались довести безглуздість цього твердження, при цьому показували аморальність та гріховність самих іудеїв. Друга ж стаття, була своєрідною відповіддю видавничим колективам газет «Киевская мысль», «Діло», «Рада», яких автор називав «жидами и жидовствующими писателями». Передумовою реакційної замітки став друк на сторінках газети «Діло» статті, у якій писалося про те, що: «Нині Почаїв – забрало чорносотенщины, твердяня «истинно русских». А почаївська друкарня... – сіє тепер навколо себе важку атмосферу ворожнечі й насилля у виді закликів проти «инородцев» і інших «супостатов русского народа» [233, с. 8]. Співробітник редакції газети «Почаевский листок» не заперечував даний факт, проте виправдовував його тим, що кожен переконується в доцільності такої діяльності, хто прийме до уваги потреби «русской современной жизни и культурно-просветительной деятельности в духе национальном» [233, с. 8].

Гостро була поставлена робота по боротьбі з поширенням католицизму, штундизму, хасидизму та ін. Серед заміток такого звучання можна назвати: «Тайны киевского костела» [482], «Происки католичества» [415], «Откуда штунда на Волынь идет?» [354], «Быть или не быть цаддикизму в

Юго-Западном крае?» [436] та ін. Їх зміст був спрямований на порівняння православних церковних канонів з канонами інших віросповідань та доведення істинності перших, викриття іновірців у брехні.

Особливе місце краєзнавцями відводилося дослідженням подій Берестейської церковної унії 1596 р.: «Уния с 1596 г.» [492], «Рассказ о воссоединении униатов с православной церковью» [426], «Из истории воссоединения униатов с православной церковью в конце XVIII века» [122] та багато ін. Головна думка таких статей: унію запровадили поляки, щоби відірвати нас від Росії. Варто згадати схвальні статті присвячені митрополиту Йосифу Семашку, який активно сприяв приєднанню уніатської церкви до російської православної [180; 310]. Було опубліковано і зображення медалі, відбитої до цієї події, на якій значилося: «Отторгнутые насилем, воссоединены любовью» [307].

Отже, зацікавлення дослідників і краєзнавців релігійними процесами XIX – поч. XX на теренах Волинської губернії та українських землях, в цілому, вилилися у історико-краєзнавчі публікації різної тематики, які у комплексі становлять окрему групу джерел з історії минулого Волинської губернії.

* * *

*

Проаналізувавши історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. з освіти, культури, релігії, можна стверджувати, що у комплексі вони становлять окремий джерельний масив з вивчення історії краю. Виходячи із тематичного спрямування кожної з виокремлених підгруп історико-краєзнавчих публікацій в свою чергу здійснено їх внутрішньотематичну класифікацію.

Серед публікацій з дослідження історії освіти ми виокремили публікації присвячені: 1) історії окремих навчальних закладів; 2) організації навчального процесу; 3) проблемам освіти жінок та національних меншин; 4) розвитку освіти за кордоном.

В свою чергу, серед публікацій про культуру статті з історії: 1) літератури; 2) друкарства та бібліотечної справи; 3) музейної справи; 4) театрального та музичного мистецтва.

І нарешті, серед публікацій з дослідження історії релігії статті: 1) про історію церков та монастирів Волинської єпархії; 2) про церковно-парафіяльні братства; 3) життя святих та біографії духовних осіб і благодійників церкви; 4) про християнські святині Волині; 5) про поточні події відзначення релігійних свят та подій; 6) про ідеологічну конфронтацію православних із послідовниками інших віросповідань.

Кожна підгрупа історико-краєзнавчих публікацій важлива по своєму. Проте підходити до їх наукового осмислення потрібно критично, враховуючи історичні умови, в яких вони були написані. Дослідження не були позбавлені впливу ідеологічної пропаганди Російської імперії. Разом із тим у багатьох із них простежуються тенденції українського національного відродження, відстоювання права на вживання української мови особливо у школах, у театральних виставах тощо. У них пропагувався внесок населення у захист православної віри, своєрідність освітньо-культурного розвитку Волинського краю. Це все так чи інакше справило свій вплив у створенні історичного підґрунтя для подальшої національно-визвольної боротьби українського народу – Української революції у 1917–1921 рр.

ВИСНОВКИ

Враховуючи поставлені мету і завдання, виявляючи наукову новизну та практичне значення, у дисертаційному дослідженні отримані такі головні результати:

1. Встановлено, що історіографія дисертації представлена трьома групами вітчизняних і зарубіжних наукових праць: 1) студії, об'єктом вивчення яких є історія розвитку преси Російської імперії; 2) праці, які висвітлюють історію розвитку преси України; 3) дослідження, присвячені пресі Волинської губернії. Кожна з цих груп пройшла періоди свого формування та накопичення фактичних даних (кін. XIX – поч. XX ст.), становлення (20–30-ті рр. XX ст.) та розвитку (40–80-ті рр. XX ст.), систематизації та наукових узагальнень (90-ті рр. XX–XXI ст.), що заклало фундамент для подальших досліджень як періодичних видань України загалом, так і волинської періодики зокрема.

З'ясовано, що за попередні століття було підготовлено численний масив досліджень з історії як центральної, так і регіональної періодики Російської імперії, України, певну кількість робіт про пресу Волині. Однак, на сьогоднішній день відчувається потреба у написанні комплексної історіографічної праці, у якій були б розглянуті історико-краєзнавчі публікації, вміщені на шпальтах дореволюційної волинської періодики, адже будучи важливим історичним джерелом, вони не були об'єктом спеціального наукового дослідження.

2. Визначено, що наявна джерельна база є достатньою для виконання поставлених у дисертаційній праці завдань. Її основу становить комплекс джерел, виявлених у фондах бібліотек (НБУВ, ВОУНБ, ЖОУНБ, НДБ ЦДАК України, НІБУ, ЛННБУ), архівів (Держархів Житомирської обл., Держархів Волинської обл., Держархів Рівненської обл., ЦДІАК України), музеїв (ВКМ, РОКМ) України. Опрацьований джерельний корпус поділено на три групи: 1) власне періодичні видання Волинської губернії XIX – поч. XX ст.;

2) архівні документи, які розповідають про функціонування пресових видань;
 3) опубліковані документи. Основним джерелом дослідження були періодичні видання. Проаналізовані в дисертації історико-краєзнавчі публікації вводяться до наукового обігу переважно вперше.

На основі загального огляду збереженого комплексу періодики Волинської губернії XIX – поч. XX ст., а саме наявних номерів 25 газет, 8 журналів, 5 бюлетенів, укладено та видруковано окремою книгою бібліографічний покажчик біля 5000 історико-краєзнавчих публікацій, розміщених на її сторінках.

3. З'ясовано, що історико-краєзнавчі публікації, які з'являлися на шпальтах волинської періодики, починаючи з 1838 р. і закінчуючи 1917 р., у своєму розвитку пройшли такі історичні етапи: 1) 1838–1850 рр. – етап становлення, коли почала виходити перша офіційна газета «Волынские губернские ведомости» та було закладено традиції історико-краєзнавчих досліджень, публікованих на сторінках періодичних видань; 2) II пол. XIX ст. – етап утвердження, який позначився подальшим науково-організаційним розвитком історичного краєзнавства, що відбувався паралельно зі становленням наукових засад української історичної науки, появою та виходом нових періодичних видань; 3) поч. XX ст. – етап нових тенденцій розвитку пресових видань, спричинених змінами суспільно-політичної ситуації всередині Російської імперії, технічним прогресом, а також наростанням кризових явищ в економіці та політиці держави. Характерними особливостями цього етапу стали розширення системи періодичних видань Волинської губернії, урізноманітнення тематики та збільшення кількості історико-краєзнавчих публікацій, які з'являються на їхніх сторінках. Останні займали другорядне місце порівняно з фаховими дослідженнями, які друкувалися у історичних часописах та збірниках, монографіями відомих істориків. Проте, вони все ж мали важливе значення для вивчення місцевої історії, пропаганди славного минулого Волині, сприяли піднесенню культурно-освітнього рівня українського населення, пробудженню його

національної свідомості, протистояли імперській русифікаторській політиці.

4. Встановлено, що історико-краєзнавчі публікації, розміщені на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст., за своєю тематикою, поділяються на економічні, військові, освітні, культурні та релігійні. Їхні автори розповідали про минуле волинського регіону, своєрідність його культурно-освітнього розвитку, внесок у захист православної віри як основи менталітету населення, обґрунтовували перспективність його господарського розвитку в майбутньому.

5. Комплексний історіографічний аналіз кожної тематичної групи досліджуваних публікацій дозволив з'ясувати наступне:

– Більшість історико-краєзнавчих публікацій є результатом кропіткої дослідницької роботи їхніх авторів. Часом, відчуючи брак інформації, редакційні колективи волинських часописів вдавалися до передруку матеріалів із періодичних видань, які виходили в інших регіонах Російської імперії, інколи навіть без зазначення факту такого передруку. Іноді такі запозичення слугували ілюстраціями хибності думок, висловлених столичними та провінційними авторами.

– Історико-краєзнавчі публікації, маючи помітний ідеологічний підтекст, були важливим засобом політичного впливу, слугували своєрідною сполучною інформативною ланкою між урядом Російської імперії, керівними структурами Волинської губернії та її населенням. Їхнє змістовне наповнення, вибудоване під контролем цензури, сприяло поширенню офіційної державної ідеології Російської імперії, яка базувалася на тріаді «самодержавство, православ'я, народність». Крім того, воно слугувало закріпленню російської влади на українських землях, забезпеченню тут стабільності та обґрунтуванню тези про споконвічну приналежність Волині до Російської імперії. Економічні, політичні та духовно-культурні процеси розглядалися здебільшого під політичним кутом зору. Особливо характерно це для публікацій, розміщених у консервативній періодиці («Волынская жизнь», «Почаевские известия», «Жизнь Волини», «Волынская земля» та ін.). Публікаціям на сторінках

ліберальних («Волинь», «Вестник Волини», «Волынские отклики», «Волинская мысль», «Волинский курьер», «Юго-Западный край» та ін.) періодичних видань це притаманно меншою мірою. Натомість серед них трапляються й ті, у яких обстоюються національні права українського народу, його мова, об'єктивно висвітлюється культура.

– Землі Правобережної України, частиною яких була Волинь, в досліджуваний період входили до складу Російської імперії, це наклало відбиток як на умови функціонування місцевої періодики, так і на підготовку та оприлюднення на їхніх сторінках історико-краєзнавчих публікацій. На кількість, якість, тематику та зміст останніх впливав ряд чинників: політика влади щодо періодичної преси, рівень розвитку української історичної думки, особливості функціонування кожного часопису в якому вони друкувалися. Історико-краєзнавчі публікації готувалися та оприлюднювалися в умовах суворого цензурного контролю. Члени редакцій залучалися до ідеологічної пропаганди, потенційні редактори та видавці часописів перевірялися на благонадійність, до них могли застосовуватися штрафні санкції та арешти та ін.

– У підготовці та опублікуванні історико-краєзнавчих досліджень була задіяна значна кількість осіб: державних та земських службовців, представників духовенства, вчителів, інженерів, лікарів, агрономів. Активну роль відігравали також органи державного управління губернії, земства, громадські, наукові, фахові товариства, релігійні установи. Часто встановити авторство публікації досить важко, тому що багато статей надруковано без зазначення автора, або ж підписано псевдонімами чи скороченими ініціалами, першими літерами імені та прізвища.

6. Встановлено, що історико-краєзнавчі публікації, розміщені на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. є важливим джерелом для вивчення минулого Волині. Вони включають велику кількість статистичного та фактичного матеріалу, представленого порівняльними таблицями, графіками, фото, замальовками тощо. Як правило, його подання супроводжувалося

авторськими коментарями, які зазвичай мали не науковий, а популяризаторський характер, оскільки адресувалися широкому загалу, а не вузькоспеціалізованому колу читачів. Будучи досить інформативними, поодинокі публікації разом із тим містять помилки в датах, прізвищах, назвах населених пунктів і т. ін. Помітним є також свідоме викривлення їхніми авторами окремих явищ та подій. Зважаючи на це, використовуючи історико-краєзнавчі публікації як історичне джерело, слід бути максимально критичним та обережним.

Варто наголосити, що ми погоджуємося далеко не з усіма положеннями та оцінками історико-краєзнавчих публікацій, вміщених у волинській періодиці. Та обираючи об'єктом свого вивчення періодику, ми на це й не розраховували. Натомість ми хотіли донести до людей різнопланову інформацію, ознайомити їх з розмаїттям поглядів, ідеологічних концепцій.

Історіографічний аналіз дозволив іще раз переконатися, що будь-яка проблема має своє коріння у далекому минулому, а її наслідки не скоро забудуться у майбутньому. В умовах сучасного державно-політичного, господарського, культурного розвитку України та глобалізації, вивчення потенціалу України, її регіонів об'єктивно зміцнює позиції нашої держави на світовій арені, зокрема у процесах європейської інтеграції. Розбудовуючи нову Україну, ми повинні знати про досягнення і помилки минулих часів. Важливим вбачається врахування усього розмаїття думок, пропозицій, тлумачень, які трапляються у всіх видах періодичних видань. Їхній критичний аналіз сприятиме глибшому розумінню українською громадськістю подій свого минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Архівні документи:

ЦДІАК України

Ф. 128. (Фонд «Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра»).

Оп. 2/тип.

1. Спр. 517. Периодическая пресса XIX ст. – 1860–1863 гг. – 74 арк.

Ф. 274. (Фонд «Киевское ГЖУ (Губернское жандармское управление)»):

Оп. 3.

2. Спр. 868. Фотографические карточки с внешними и внутренними видами тюрьмы. Имеются групповые фотографии заключенных в камерах (Имеются вырезки с газеты «Волянь» № 32 за 2 февраля 1910 г.). – б/д. – 17 арк.

3. Спр. 869. Конверты без вложений, адресованные разным лицам (23 конверта) (Имеются вырезки с газеты «Жизнь Воыни» № 297 от 24 ноября 1913 г.). – б/д. – 24 арк.

Ф. 275. (Фонд «Киевское охранное отделение»).

Оп. 1.

4. Спр. 2654. Сообщение начальника Волынского ГЖУ от 4 июля 1912 г. о фиктивном назначении за деньги кадета А. Ю. Волкенштейна в 1910 г. редактором газеты «Волынские отклики» конституционно-демократического направления. – 1910 г. – 117 арк.

Ф. 295. (Фонд «Киевский временный комитет по делам печати»).

Оп. 1.

5. Спр. 189. Переписка с главным управлением и комитетами по делам печати, киевским губернатором, начальниками жандармских управлений и

др. учреждениями и лицами о выяснении допустимости к обращению различных изданий, разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы и о проверке программ концертов и лекций. Ч. II. – 31 июля – 31 декабря 1909 г. – 108 арк.

6. Спр. 260. Переписка с главным управлением по делам печати и киевским губернатором о наложении штрафов на редакторов периодических изданий, за нарушение цензурных правил, о характеристике отдельных газет, выдаче свидетельств на издание газет и журналов и по др. вопросам. – 5 января 1910 г. – 29 декабря 1912 г. – 405 арк.

Ф. 317. (Фонд «Прокурор Киевской судебной палаты»).

Оп. 1.

7. Спр. 5215. Дело по обвинению редактора Житомирской газеты «Волянь» Бортникова Т. П. в перепечатании из журнала «Московский еженедельник» статьи Г. Трубецкого «Ближайшие перспективы» призывающей к свержению царского самодержавия. – 13 апреля 1909 г. – 29 июля 1910 г. – 28 арк.
8. Спр. 5497. Дело по обвинению сотрудников редакции Житомирской газеты «Волянь» Завадского Я. Ф. и Черановского Е. М. в принадлежности к РСДРП и хранении социал-демократической литературы. – 20 июля 1912 г. – 16 мая 1913 г. – 31 арк.
9. Спр. 5558. Дело по обвинению владельца книжного магазина в г. Житомира Бортникова Т. П. и Пинчука С. А. в хранении нелегальной литературы. – 2 октября 1912 г. – 24 апреля 1915 г. – 74 арк.
10. Спр. 5639. Дело по обвинению редактора газеты «Волинская земля», издаваемой в м. Почаеве, священника Галича В. в опубликовании 15 и 16 марта 1913 г. Статей «Несколько слов о сервитутах» и «Вести из Думы». – 17 мая 1913 г. – 29 сентября 1917 г. – 21 арк.

Ф. 318. (Фонд «Киевская судебная палата»).

Оп. 1.

11. Спр. 2006. Дело по обвинению редактора газеты «Волынь» Г. Коровицкого в опубликовании статьи «Дневник обывателя» с высказыванием против царской Государственной Думы. – 8 марта – 9 августа 1908 г. – 15 арк.
 12. Спр. 2556. Дело по обвинению редактора газеты «Волинская земля», Галича В. И. в опубликовании статьи «Несколько слов о сервитутах» и «Вести из Думы», призывающих народ к борьбе с царским самодержавием. Т. 1. (Имеются вырезки с газеты «Волинская земля» № 57, 58 за март 1913 г.). – 21 июня – 15 сентября 1914 г. – 62 арк.
 13. Спр. 2557. Дело по обвинению редактора газеты «Волинская земля», Галича В. И. в опубликовании статьи «Несколько слов о сервитутах» и «Вести из Думы», призывающих народ к борьбе с царским самодержавием. Предварительное следствие судебного следователя Луцкого окружного суда. Том II и последний. – 30 мая 1913 г. – 19 мая 1914 г. – 64 арк.
 14. Спр. 2169. Дело по обвинению редактора житомирской газеты «Волынь» Бортникова Т. П. в опубликовании статьи «Ближайшие перспективы», разоблачающей провокатора Азефа и слабость царской армии. Том. 1. (Имеются вырезки с газеты «Волынь» № 64 от 6 марта 1909 г.). – 5 января 1910 г. – 21 июля 1910 г. – 24 арк.
 15. Спр. 2170. Дело по обвинению редактора житомирской газеты «Волынь» Бортникова Т. П. в опубликовании статьи «Ближайшие перспективы», разоблачающей провокатора Азефа и слабость царской армии. Предварительное следствие судебного следователя Житомирского окружного суда. Том. 2 и последний. – 10 сентября – 22 сентября 1909 г. – 40 арк.
- Ф. 442. (Фонд «Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора»):
- Оп. 57.

16. Спр. 186. По предоставлению волынского губернатора о разрешении издавать при «Волынских губернских ведомостях» листок для урядников. – 26 ноября – 15 декабря 1878 г. – 6 арк.

Оп. 532/типогр.

17. Спр. 181. По представлению волынского губернатора с копии всеподданнейшего отчета о состоянии вверенной ему губернии 1878 г. – 7 августа 1879 г. – 101 арк.

Оп. 633.

18. Спр. 60. По поводу повышения платы за «Волынские губернские ведомости». – 25 января – 17 мая 1903 г. – 12 арк.

Оп. 637.

19. Спр. 229. Из распоряжений о выезде генерал-губернатора (Имеются вырезки с газеты «Волынская жизнь» № 216 от 11 (24) июля 1907 г. – 25 января – 20 декабря 1907 г. – 109 арк.

Оп. 642.

20. Спр. 396. По ходатайству и. д. волынского губернатора о содействии к удовлетворению требования редакции «Волынских губернских ведомостей» об уплате ей Государственным дворянским земельным банком 236 руб. 29 коп. за объявление. – 27 сентября – 2 ноября 1912 г. – 5 арк.

Оп. 643.

21. Спр. 319. По поводу появления в органах периодической печати дословных выдержек губернских всеподданнейших отчетов губернаторов (Имеются вырезки с газеты «Наша Волынь» № 112 от 11 декабря 1913 г.). – 13 декабря 1913 г. – 7 арк.

Оп. 664.

22. Спр. 65. С обязательными постановлениями по Волынской губернии (Имеются вырезки с газеты «Волынские губернские ведомости» от 22, 25, 27, 29 января, 15, 17, 22, 24, 26 февраля, 1 марта, 2, 5, 7, 21, 23, 26 апреля, 17, 21, 24 мая, 2, 4, 7 июня, 26, 28 июля, 2, 4, 9, 11, 13 августа, 10, 13, 15,

17, 20, 22, 24, 29 сентября, 4, 6, 8, 11, 13 октября, 1, 3, 5 ноября, 24, 29, 31 декабря 1911 г.). – 20 января – 26 февраля 1912 г. – 44 арк.

Оп. 665.

23. Спр. 78. С обязательными постановлениями по Волынской губернии (Имеются вырезки с газеты «Волынские губернские ведомости» № 132–134 за 1911 г. и № 9–11, 21–23, 26, 29–31, 37–99, 42–44, 46–50, 53–55, 59–63, 71, 73, 91–93, 95–97, 103–106, 110–112, 115–117, 124–128 за 1912 г.). – 2–23 ноября 1912 г. – 48 арк.

24. Спр. 101 б, Ч. III. О выборах в 4-ю Государственную Думу (Прилагаются вырезки с газет «Волынская земля» № 102 от 8 августа 1912 г. и «Жизнь Волыни» от 9 июля 1912 г. № 175). – 6 января 1912 г. – 430 арк.

Оп. 802.

25. Спр. 228. Предписания министра внутренних дел о порядке напечатания в русских газетах, издаваемых в Киевской, Подольской и Волынской губ., статей и известий из-за границы. – 26 ноября 1852 г. – 5 арк.

Оп. 809.

26. Спр. 164. Переписка с Министерством народного просвещения о разрешении помещику Киевской губ. Бобровскому Ф. и дворянину Корженевскому А. издавать в г. Житомире Волынской губернии еженедельную газету «Kurjer na Wies» («Сельские вести»). – 2 декабря 1859 г. – 9 января 1860 г. – 10 арк.

Оп. 831.

27. Спр. 299. Переписка с министром внутренних дел и волынским губернатором о выяснении причины опубликования в газете «Житомирский листок» циркуляра о создании в Киевской, Подольской и Волынской губерниях комиссий для рассмотрения еврейского вопроса и принятии мер к предотвращению появления таких сведений в газетах (Имеются вырезки с газеты «Житомирский листок», № 72 от 11 сентября 1881 г.). – 20–28 сентября 1881 г. – 11 арк.

Оп. 848.

28. Спр. 327. Переписка с волынским губернатором о рассмотрении прошения жителя г. Житомир Волынской губ. Вольфмана З. Я. О разрешении печатать объявления частных лиц и учреждений в виде отдельных листов. – 19 декабря 1898 г. – 24 марта 1899 г. – 5 арк.

Оп. 852.

29. Спр. 358. Дело о рассмотрении прошения редактора газеты «Волынь» Коровицкого Г., издающейся в г. Житомире Волынской губ., о расширении программы газеты и повышении подписной цены. – 16 октября 1902 г. – 9 мая 1903 г. – 13 арк.

Оп. 853.

30. Спр. 233. Дело о разрешении проживающим в г. Житомире Волынской губ. Лобановской М. П. и Досинчуку Ф. И. издавать газету «Юго-Западный край». – 9 июля 1903 г. – 23 марта 1904 г. – 12 арк.

Оп. 855.

31. Спр. 161. Дело о публикации антиправительственных статей в газете «Волынь», издаваемой редактором Коровицким в г. Житомире Волынской губернии (Имеются вырезки с газеты «Волынь» № 211–216, 218–221, 223 за 1905 г.). – 6 мая 1905 г. – 16 июня 1906 г. – 63 арк.

32. Спр. 278. Переписка с волынским губернатором о рассмотрении жалобы редактора газеты «Волынь» Коровицкого Г. на житомирского полицмейстера Яновицкого, угрожающего ему арестом за публикацию в газете заметок, обсуждающих действия полицмейстера. – 31 августа – 6 сентября 1905 г. – 8 арк.

33. Спр. 327. Переписка с волынским губернатором об утверждении присяжного поверенного Житомирского окружного суда Щербицкого Е. И. одним из издателей газеты «Волынь». – 12–14 сентября 1905 г. – 3 арк.

34. Спр. 445. Переписка с волынским губернатором о проверке сведений, сообщенных в заметке, опубликованной в газете «Почаевский листок» об уничтожении экземпляров «Почаевского листка» лицами католического

исповедания» (Имеются вырезки с газеты «Почаевский листок» № 36 за 1905 г.). – 22 сентября – 24 ноября 1905 г. – 13 арк.

35. Спр. 460. Сообщение Главного управления по делам печати и уведомление волынскому губернатору о разрешении коллежскому советнику Рышковскому Н. И. издавать журнал «Возрождение» в г. Кременце Волынской губернии. – 28 ноября – 3 декабря 1905 г. – 2 арк.

Оп. 856.

36. Спр. 766. Переписка с Министерством внутренних дел и волынским губернатором о закрытии в г. Житомире Волынской губ. Типографии присяжного поверенного Щербицкого Е. И. и издаваемой им газеты «Волынь» за публикацию статей антиправительственного содержания. – 2 января 1907 г. – 9 арк.
37. Спр. 807. Переписка с попечителем Киевского учебного округа об увольнении издателя газеты «Волынь» Щербицкого Е. с должности почетного попечителя Житомирской 2-й гимназии за публикацию в газете статей антиправительственного содержания. – 23–30 декабря 1906 г. – 3 арк.

Оп. 857.

38. Спр. 79. Переписка с Министерством внутренних дел и волынским губернатором о закрытии в г. Житомире Волынской губ. Типографии мещ. Катерберга М. за печатание воззваний от имени польской партии к избирателям II Государственной думы. – 28 января – 2 марта 1907 г. – 18 арк.
39. Спр. 239. Переписка с волынским губернатором об обнаружении в квартире редактора газеты «Голос Волыни» Щербицкого Е. в г. Житомире Волынской губ. нелегальной литературы. – 5–21 июня 1907 г. – 4 арк.
40. Спр. 242. Дело о закрытии в г. Житомире типографии Е. Щербицкого за издаваемую им газеты «Голос Волыни» тенденциозного направления (помещались статьи с критикой распоряжений правительства,

забастовочном движении и т. д). Имеются вырезки из газет. – 5 июня 1907 г. – 17 июня 1911 г. – 61 арк.

41. Спр. 312. Переписка с Министерством внутренних дел и волынским губернатором о присылке сведений о деятельности Почаевского отдела «Союза русского народа» в Кременецком у. Волынской губ. и высказывании против царского самодержавия иеромонаха Почаевской лавры Иллиодора (Имеются вырезки с газеты «Почаевские известия» № 119 за 1907 г.; № 15, 19, 376, 614, 621, 629, 655, 657, 659, 670, 709 за 1908–1909 гг. и № 43, 44 за ноябрь 1911 г.). – 21 августа 1911 г. – 190 арк.
42. Спр. 322. Донесение волынского губернатора о выдаче губернскому секретарю Бортникову Т. П. свидетельства на право издания газеты «Вестник Волыни» в г. Житомире Волынской губ. – 18 июля 1907 г. – 1 арк.

Оп. 858.

43. Спр. 51. Дело о наложении штрафа на редакторов газет «Киевские вести», «Киевская мысль», «Вестник Волыни» Семяновского В. С., Горны А. А., Бортникова Т. и др., опубликовавших статьи о положении крестьян в Киевской и Волынской губерниях и др. материалах противоправительственного содержания (Имеются вырезки с газеты «Вестник Волыни» № 99, 100, 103 за 1908 г.). – 9 января 1908 г. – 29 октября 1909 г. – 87 арк.

Оп. 860.

44. Спр. 166. Переписка с обер-прокурором Синода, волынским губернатором, архиепископом волынским и житомирским о привлечении к ответственности ксендза м. Народичи Овручского у. Волынской губ. Путана за обвенчание православной крестьянки Гранек М. с католиком без разрешения властей. – 9 июня – 3 ноября 1910 г. – 22 арк.

Оп. 861.

45. Спр. 10. Переписка с киевским, подольским и волынским губернаторами о наложении взысканий на редакторов газет «Киевские вести», «Киевская

мысль», «Волынские отклики» и др. за нарушение обязательных постановлений генерал-губернатора о печати» (Имеются вырезки с газеты «Почаевский листок» № 16 за 1911 г.). – 6 января 1911 г. – 29 января 1912 г. – 175 арк.

46. Спр. 259. Ч. 1. Донесение киевского, подольского и волынского губернаторов, начальников Киевского, Подольского и Волынского губернских жандармских управлений и др. лиц о забастовках и волнениях среди рабочих и крестьян Киевской, Подольской, Волынской губерний; о распространении среди крестьян слухов о предстоящем переделе помещичьей земли и по др. вопросам. Ч. 1. – (30 сентября 1911 – 7 февраля 1913 гг.). – 217 арк.

Оп. 862.

47. Спр. 10. Постановления киевского, подольского и волынского губернаторов о наложении денежных штрафов на редактора газеты «Киевская мысль» Тарнавского И. И. и редакторов других газет за публикацию статей (Прилагаются вырезки с газет «Волынь», «Волынская неделя», «Волынская почта» № 92 от 11 апреля, № 93 от 12 апреля, № 94 от 13 апреля, № 101 от 20 апреля, № 105 от 24 апреля, № 108 от 27 апреля, № 113 от 2 мая, № 223, 224 за 1912 г. и др.). – 2 января – 28 ноября 1912 г. – 224 арк.
48. Спр. 109. Переписка с волынским губернатором о запрещении издания журнала «Волынская неделя» в связи с «сотрудничеством в нем социал-демократов». – 30 мая – 29 июля 1912 г. – 5 арк.
49. Спр. 120. Дело об аресте издателя газеты «Юго-Западная Волынь» Карпиловского Л. В. и рабочих редакции Мейлахштейна В., Бурда И., и др., обвиняемых в напечатании прокламаций от имени «Волынского революционного комитета». – 13–21 июня 1912 г. – 9 арк.
50. Спр. 273. Переписка с начальником Волынского ГЖУ о превращении газеты «Волынь» в печатный орган, поддерживающий политику царского правительства. – 30 ноября – 1 декабря 1912 г. – 4 арк.

51. Спр. 274. Переписка с волынским губернатором, инспектором типографии и книжной торговли г. Киева статским советником Никольским А., типографией Почаево-Успенской лавры и др. учреждениями о печати в типографии Почаево-Успенской лавры газеты «Волынская земля», об усилении надзора цензуры за содержанием газеты в виду опубликования статей антиправительственного содержания (Имеются вырезки с газеты «Волынская земля» № 184, 186, 193 за 1912 г., № 18, 19, 22, 30 за 1913 г.). – 4 июля 1912 г. – 2 мая 1913 г. – 45 арк.

Оп. 863.

52. Спр. 10. Ч. 1. Дело о аресте и взыскании штрафов с редакторов газет и журналов, издающихся в Киевской, Подольской и Волынской губерниях за нарушение обязательных постановлений генерал-губернатора о печати и печатание статей против существующего строя (Имеются вырезки с газеты «Жизнь Волыни» № 19 от 21 января 1913 г. и журнала «Волынская нива» № 2 от 29 июня 1913 г.). – 4 января – 18 сентября 1913 г. – 142 арк.
53. Спр. 92. Сообщение волынского губернатора о количестве штрафов наложенных на редакторов периодических изданий в Волынской губернии. – 7 марта 1913 г. – 2 арк.

Оп. 864.

54. Спр. 10. Дело об арестах и взыскании штрафов с редакторов газет и журналов, издающихся в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, за нарушение обязательных постановлений генерал-губернатора о печати и печатание статей, направленных против существующего строя. – 16 января – 20 августа 1914 г. – 60 арк.

Ф. 707. (Фонд «Управление попечительского киевского учебного округа»).

Оп. 229/1910 г.

55. Спр. 126 б. С разной перепиской по Волынской губернии. Ч. III. – 20 декабря 1910 г. – 5 апреля 1911 г. – 189 арк.

Оп. 229/1911 г.

56. Спр. 137 в. С разной перепиской по Волынской губернии. Ч. III. (Имеются вырезки с газеты «Волынские отклики» № 102 от 17 апреля 1911 г.). – 1911 г. – 263 арк.
- Ф. 816. (Фонд «Волынское охранное отделение»).
- Оп. 1.
57. Спр. 23. Донесение директора 1-й Житомирской мужской гимназии о деятельности националистической «организации гимназистов», списки членов этой организации и переписка с Департаментом полиции о политических партиях. – 31 января – 11 июня 1904 г. – 4 арк.
- Ф. 1335. (Фонд «Волынское ГЖУ (Губернское жандармское управление)»).
- Оп. 1.
58. Спр. 414. Дознания об обнаружении в с. Старо-Алексинце Кременецкого уезда транспорта нелегальной литературы; о кр-не слободы Новая Гута Ровенского уезда Туровском Д. П., обвиняемом в высказывании против царя, и другие дознания, подлежащие прекращению; списки политических заключенных (Имеется отдельный номер журнала «Мысль», выпуск 1-й, 1904 г.). – 22 октября 1905 г. – 29 августа 1906 г. – 165 арк.
59. Спр. 741. Переписка с волынским губернатором, прокурором Житомирского окружного суда и помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах о производстве обысков и аресте лиц, занимающихся переводом эмигрантов через границу, о предотвращении покушения на редактора газеты «Волынская жизнь»; о политической проверке разных лиц и по другим вопросам. – 22 декабря 1906 г. – 13 февраля 1908 г. – 991 арк.
60. Спр. 773. Переписка с помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах и уездными исправниками о волнении крестьян в с. Потаповичи и м. Искорости Овручского уезда, о убийствах, грабежах, пожарах и других происшествиях в Новоград-Волынском, Острожском и других уездах. – 24 декабря 1907 г. – 17 мая 1908 г. – 897 арк.

61. Спр. 1313. Дело о производстве дознания о сотрудниках газеты «Волынь» Черановском Е. М. (наблюдательная кличка «Кременецкий», партийная кличка «Евгений») и Завадском Я. Ф. (наблюдательная кличка «Соляной») обвиняемых в принадлежности к РСДРП, в хранении газеты «Правда», «Резолюций II Парижской группы» РСДРП и другой нелегальной литературы. – 9 июня 1911 г. – 16 июля 1912 г. – 114 арк.
62. Спр. 1391. Переписка с волынским губернатором, помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах и унтер-офицерами дополнительного штата о политической проверке, розыске, производстве обысков и арестов разных лиц; рапорты начальника Житомирского сыскного отделения о драках, грабежах и других происшествиях. – 22 ноября 1911 г. – 28 февраля 1913 г. – 1349 арк.
63. Спр. 1395. Переписка с уездными исправниками, унтер-офицерами дополнительного штата и другими лицами о политической проверке новобранцев, назначаемых в гвардию и войска по охране царя; списки новобранцев (Имеются вырезки с газеты «Волынская почта» № 102 от 21 апреля). – 28 декабря 1911 г. – 12 февраля 1913 г. – 722 арк.
64. Спр. 1399. Переписка с волынским губернатором, помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах и другими лицами о политической проверке и установления наблюдения за разными лицами, о проверке анонимных заявлений, разработке писем, полученных агентурным путем и по другим вопросам. – 2 января – 18 октября 1911 г. – 750 арк.
65. Спр. 1462. Дело о политической проверке выпускников II Житомирской гимназии Игнатовича В. В., Кочаровского Л. А. и других (всего 21 чел.), выразивших сочувствие членам «Австро-Венгерского Парламентского союза в Вене», борющимся за открытие украинского университета во Львове (Имеется отдельный номер газеты «Волынская почта» № 147 за 1912 г.). – 10 июня 1912 г. – 29 мая 1913 г. – 43 арк.
66. Спр. 1505. Переписка с Екатеринославским, Сибирским, Херсонским ГЖУ, прокурором Житомирского окружного суда и другими лицами о

политической проверке служащих губернской земской управы, о выяснении политического направления газеты «Волынская почта», о распространении среди крестьян Новоград-Волынского уезда слухов о бесплатном наделении крестьян землей и другим вопросам; списки агрономов Волынского земства (Имеются вырезки с журнала «Волынская неделя» № 29 от 26 июня 1912 г.). – 31 января 1912 г. – 4 августа 1914 г. – 189 арк.

67. Спр. 1604. Переписка с Департаментом полиции, волынским губернатором, Житомирской почтово-телеграфной конторой и другими учреждениями о политической проверке разных лиц и об охране ценностей, отправляемых Житомирской почтово-телеграфной конторой в разные города России (Имеются вырезки с газеты «Юго-Западная Волынь» № 920 от 18 июня 1913 г.). – 3 января – 4 декабря 1913 г. – 756 арк.

Оп. 3.

68. Спр. 200. Переписка с волынским губернатором, помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах и другими лицами о мобилизации населения на военные работы, о выселении вглубь страны немцев-колонистов, об аресте в гор. Дубно австрийских секретных агентов и по другим вопросам (Имеются отдельные номера газеты «Луцкие новости» за сентябрь – декабрь 1915 г. и январь-май 1916 г.). – 2 января – 14 октября 1916 г. – 800 арк.

Ф. 1599. (Фонд «Помощник начальника Волынского ГЖУ (Губернского жандармского управления) в Житомирском, Овручском и Староконстантиновском уездах»).

Оп. 1.

69. Спр. 64. Дело о производстве дознания о сотрудниках газеты «Волынь» Завадском Я. Ф. и Черевановском Е. М., обвиняемых в принадлежности к РСДРП, в хранении и распространении газеты «Правда», сочинений Ф. Энгельса «Крестьянский вопрос во Франции и Германии», К. Маркса

«Классовая борьба во Франции» и другой нелегальной литературы. – 18 июля – 7 октября 1911 г. – 68 арк.

70. Спр. 126. Дело о производстве дознания о бывшем редакторе Житомирской газеты «Волянь» дворянине Т. П. Бортникова обвиняемом в хранении нелегальной литературы с целью распространения. – 30 октября 1914 г. – 11 апреля 1915 г. – 52 арк.

Ф. 1600. (Фонд «Помощник начальника Волынского ГЖУ в Ровенском, Дубенском и Кременецком уезде»).

Оп. 1.

71. Спр. 438. Циркуляры Департамента полиции сообщающие о совещании Ленинского ЦК РСДРП, происходившего в Галиции с 25 сентября по 1 октября 1918 г., о состоявшейся в Финляндии в мая конференции представителей «Петербургской группы партии эсеров»; переписка с Волынским ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата о деятельности Бюро «организационного комитета» РСДРП (меньшевиков), о предотвращении празднования пятнадцатилетнего юбилея партии «Бунд» и по другим вопросам (Имеются вырезки с газеты «Юго-Западная Волянь» № 947, 948 от 6 августа, 7 августа 1913 г.). – 25 декабря 1912 г. – 30 декабря 1913 г. – 327 арк.
72. Спр. 506. Переписка с Волынским ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата о транспортировке из-за границы в Россию нелегальных брошюр «Друг народа», о производстве обысков у лиц, подозреваемых в хранении нелегальной литературы и по другим вопросам (Имеются вырезки с газеты «Юго-Западная Волянь» № 920 от 18 июня 1913 г.). – 12 января – 31 декабря 1913 г. – 121 арк.
73. Спр. 542. Циркуляры Департамента полиции о предотвращении празднования 1 мая и «женского дня» 8 марта; переписка с волынским ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата о сборе сведений о деятельности сект «евангелистов», о политической проверке уездных земских гласных и лиц, возвратившихся из Америки, и по другим

вопросам; Списки земских гласных, избранных по Ровенскому и Дубенскому уездам, и лиц возвратившихся из Америки (Имеются вырезки с газеты «Голос Волыни», № 85 от 12 июня 1914 г.). – 11 января – 7 декабря 1914 г. – 181 арк.

74. Спр. 549. Переписка с Волынским ГЖУ, ровенским уездным воинским начальником и другими лицами о назначении и увольнении военных цензоров в гор. Ровно, о разработке корреспонденции, задержанной военной цензурой, и по другим вопросам работы военной цензуры (Имеются вырезки с газеты «Юго-Западная Волынь» № 197 от 18 декабря 1914 г.). – 2 августа 1914 г. – 22 февраля 1915 г. – 134 арк.

Ф. 2098. (Фонд «Почаевский монастырь»).

75. Спр. 6. Газета «Почаевские известия» от 2 декабря 1906 года по вопросу «Союза русского народа» (Имеется отдельный номер газеты «Почаевские известия» от 2 декабря 1906 г.). – 1906 р.

Держархів Житомирської обл.

Ф. 1. (Фонд «Волынская духовная консистория»).

Оп. 14

76. Спр. 163. О прошении священника драгунского полка И. Залитинкевича в напечатании в газете «Волынские губернские ведомости» басен Крылова переведенных на украинский язык для изучения их крестьянскими детьми. – 1869 р. – 1 арк.

Ф. 70. (Фонд «Канцелярия Волынского губернатора»).

Оп. 1

77. Спр. 483. Циркуляр губернским уездным исправникам о сообщении статистических данных о количестве и местонахождении обществ, типографий, литографий, книжных магазинов, библиотек, об издании газет и журналов. – 1895 р. – 5 арк.

Опубліковані джерела

Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст.

78. 12 апреля 1892 года прошло 40 лет кончины В. А. Жуковского (1783–1852) // Волынские губернские ведомости. – 1863. – № 40. – 2 мая. – С. 4.
79. 25-летие Волынского епархиального училища // Волынская жизнь. – 1906. – № 11. – 26 октября. – С. 1.
80. 25-летие литературной деятельности М. П. Лобановской // Жизнь Волыни. – 1916. – № 41. – 10 февраля. – С. 3–4.
81. А. Г. Почему правые не желают допущения в русские школы большого числа инородцев? / А. Г. // Почаевские известия. – 1908. – № 147. – 7 июня. – С. 3.
82. А. П. Дорожное строительство в Волынской губернии / А. П. // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 49–50. – 31 декабря. – С. 6–7.
83. А. П. Чудотворная икона в Боремле / А. П. // Волынские губернские ведомости. – 1854. – № 4. – 23 января. – С. 10–12.
84. А. Семья и школа / А. // Волынская жизнь. – 1906. – № 8. – 22 октября. – С. 2.
85. Ад. Ф. Гриневский. Житомир – железнодорожный узел / Ад. Ф. Гриневский // Жизнь Волыни. – 1916. – № 327. – 28 ноября. – С. 4.
86. Алексей. Редакционный праздник «Русского Инока» в трудовом типографском братстве при Почаево-Успенской Лавре / Алексей // Русский инок. – 1911. – № 44. – октябрь. – С. 60–69.
87. Алтарь в храме на Казацких Могилах // Русский инок. – 1912. – № 8. – апрель. – С. 11.
88. Амвросий. Благодатная икона Скорбящей Божией Матери в Кременецком Богоявленском монастыре и чудесные от нее исцеления / Амвросий // Почаевский листок. – 1907. – № 16. – апрель. – С. 1–4.

89. Андрияшев А. Братское слово южно-русса землякам, которые выдумывают малороссийский национальный вопрос / А. Андрияшев // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 1. – 1 января. – С. 16–25.
90. «Апостол правди і науки» (Пантелеймон Олександрович Куліш) // Почаевский листок. – 1910. – № 28. – 23 июля. – С. 11.
91. Архимандрита Амвросия. Сказание о Почаевской Успенской лавре (на основании документов хранящихся в лаврском архиве) // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 13. – 1 июля. – С. 2–16; № 14. – 16 июля. – С. 17–32; № 15. – 1 августа. – С. 33–48; № 17. – 1 сентября. – С. 56–80; № 24. – 16 декабря. – С. 177–192; № 1. – 1 января. – С. 193–208; № 3. – 1 февраля. – С. 225–240; № 4. – 16 февраля; № 5. – 1 марта. – С. 257–272; № 6. – 16 марта. – С. 273–282.
92. Б. С. Христианство на Руси и Волыни и св. князь Владимир Равноапостольный / Б. С. // Почаевский листок. – 1894. – № 28. – 15 июля. – С. 409–421.
93. Базарные и ярмарочные цены на продукты сельского хозяйства // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1915. – апрель. – С. 8–15.
94. Барановский С. Краткие исторические сведения – о бывших на Волыни православных типографиях / С. Барановский // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 18. – 16 сентября. – С. 763–787.
95. Белоконов. О посетителях Житомирской публичной библиотеки / Белоконов // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 3, 17, 27, 41, 53, 67, 78, 91, 105, 119, 130, 147; 1868. – № 6, 18, 35, 44, 53, 65, 79, 91, 105, 120, 134, 143, 148.
96. Беседа о Берестецкой битве в пути к казацким могилам // Почаевский листок. – 1911. – № 20–21. – 1 июня. – С. 5–6.
97. Библиографическая заметка о журнале «Русский инок» // Русский инок. – 1910. – № 22. – ноябрь. – С. 46–48.

98. Битва под Пляшевой // Почаевские известия. – 1907. – № 184. – 21 августа. – С. 3–4.
99. Блонский С. История учреждения на Волыни православной епископской кафедры, по документам Волынской духовной консистории / С. Блонский // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – № 2. – 16 января. – С. 63–68; № 3. – 1 февраля. – С. 106–111.
100. Бобрицкий Н. С. К юбилею Т. Г. Шевченко / Н. С. Бобрицкий // Известия Волынского губернского земства. – 1914. – № 9. – 5 марта. – С. 3–4.
101. Бобрицкий Н. С. По поводу статьи А. Александрова «К земским агрономам» / Н. С. Бобрицкий // Известия Луцкого и Владимир-Волынского сельскохозяйственного общества. – 1914. – № 15. – 5 марта. – С. 27–28.
102. Богдан Хмельницкий // Почаевский листок. – 1911. – № 19. – 28 мая. – С. 5.
103. Бои на Волыни // Жизнь Волыни. – 1915. – № 283. – 15 октября. – С. 3.
104. Бонч-Бруевич М. Заметки военного. Итоги так называемой революции / М. Бонч-Бруевич // Волынская жизнь. – 1906. – № 9. – 24 октября. – С. 3.
105. Боренко Б. Вопрос о народном образовании в Дубенецком земстве / Б. Боренко // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 1. – 18 января. – С. 1–4.
106. Братчиков А. Житомирская публичная библиотека / А. Братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1866. – № 33–37.
107. Братчиков А. К вопросу о водворении русского земледелия в Западном крае / А. Братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 142. – 2 декабря; № 143. – 5 декабря. – С. 561–562.
108. Братчиков А. К крестьянскому делу / А. Братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 119; № 120. – 12 октября. – С. 474; № 122. – 17 октября; № 127. – 28 октября; № 133. – 11 ноября; № 145. – 9 декабря.
109. Братчиков А. Крестьянское дело в Волынской губернии в 1872 г. /

- А. Братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 53. – 28 июня.
110. Братчиков А. О состоянии коневодства в Волынской губернии / А. Братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1869. – № 39. – 1 апреля. – С. 3–4.
111. Братчиков А. Производство и сбыт хлеба в Волынской губернии / А. Братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1868. – № 113 – № 115, 117, 126, 142.
112. Братчиков А. Русский театр в Житомире / А. Братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 112. – 23 сентября; № 115. – 30 сентября; № 118. – октября; № 121. – 14 октября; № 128. – 31 октября; № 140. – ноября; № 151. – 23 декабря.
113. Братчиков А. Указатель статей, напечатанных в неофициальной части «Волынских губернских ведомостей» в период с 1867 по 1880 год, издающихся по разрешенной г. министром внутренних дел расширенной программе / А. Братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1880. – № 52.
114. Братчиков А. Указатель статей, напечатанных в неофициальной части «Волынских губернских ведомостей» в 1880 году, издающихся по разрешенной г. министром внутренних дел расширенной программе / А. Братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1881. – № 21.
115. Бураков А. Святая равноапостольная, великая Российская Княгиня Ольга / А. Бураков // Почаевский листок. – 1908. – № 41–42. – С. 317–322.
116. Бурчак-Абрамович А. Состояние некоторых сельских школ в Овручском уезде. / А. Бурчак-Абрамович // Волынские губернские ведомости. – 1866. – № 8. – 19 февраля. – С. 63–64.
117. Был-ли Иисус Христос социалистом // Почаевский листок. – 1906. – № 11. – марта. – С. 1–4.
118. В. Земства и народное образование / В. // Известия Волынского

- губернского земства. – 1913. – № 2. – 2 февраля. – С. 1–3.
119. В. А. А. К университетским событиям / В. А. А. // Жизнь Волыни. – 1910. – № 323. – 19 декабря. – С. 1.
 120. В. Г. О сотрудничестве военнослужащих в печати / В. Г. // Вестник Волыни. – 1908. – № 252. – 16 сентября. – С. 1.
 121. В. С. О необходимости регулярного отдыха для офицеров / В. С. // Жизнь Волыни. – 1911. – № 11. – 13 января. – С. 1.
 122. Варваринский М. Из истории воссоединения униатов с православной церковью в конце XVIII века / М. Варваринский // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 7. – 1 апреля. – С. 187–195.
 123. Вербицкий Н. Освещение временного собора в городе Житомире / Н. Вербицкий // Волынские губернские ведомости. – 1854. – № 38. – 18 сентября. – С. 137–138.
 124. Веселовский Б. Роль земства в хлебной торговле / Б. Веселовский // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 15–16. – 15 мая. – С. 3–6.
 125. Вести из волынского фронта // Жизнь Волыни. – 1915. – № 304. – 5 ноября. – С. 2.
 126. Взгляд проезжего на покупку и теперешнее положение здешних имений // Волынские губернские ведомости. – 1868. – № 27.
 127. Вид Казацких Могил под Берестечком на Волыни // Русский инок. – 1915. – № 10. – май. – С. 586.
 128. Виды на новое развитие хлебной торговли // Волынские губернские ведомости. – 1874. – № 48. – 10 июля. – С. 1.
 129. Виталий А. Братья малороссы! / А. Виталий // Почаевские известия. – 1907. – № 184. – 21 августа. – С. 1–2.
 130. Виталий. К вопросу об учреждении на Волыни церковно-приходского банка / Виталий // Жизнь Волыни. – 1911. – № 35. – 7 февраля. – С. 3–4.
 131. Виталий. Казацкие могилы у Берестечка / Виталий // Волынская земля. – 1914. – № 69. – 17 апреля. – С. 1.

132. Виталий. Обитель на казацких могилах / Виталий // Русский инок. – 1911. – № 12. – июнь. – С. 61–63.
133. Виталий. Храм-памятник на казацких могилах / Виталий // Русский инок. – 1911. – № 15. – август. – С. 62–63.
134. Владимир Мономах (Примиритель князей и гроза половцев) // Почаевские известия. – 1908. – № 64. – 19 марта. – С. 3–4.
135. Возвращение войск из Хивы // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 70. – 10 октября. – С. 1–2.
136. Возвращение галичан в православие // Жизнь Волыни. – 1914. – № 256. – 2 октября. – С. 2.
137. Война. Успехи русских в Галиции // Жизнь Волыни. – 1914. – № 211. – 18 августа. – С. 1.
138. Вологородцы. Письмо в редакцию / Вологородцы // Жизнь Волыни. – 1911. – № 28. – 30 января. – С. 4.
139. Волынец А. 19 февраля / А. Волынец // Жизнь Волыни. – 1911. – № 47. – 19 февраля. – С. 1.
140. Волынец А. Свобода печати / А. Волынец // Жизнь Волыни. – 1911. – № 19. – 21 января. – С. 1.
141. Волынская старина. Древнейшие церкви: св. Василия в Овруче и Владимире // Волынские губернские ведомости. – 1843. – № 26; 1844. – № 24.
142. Волынские губернские ведомости. – 1855. – № 42. – 15 октября. – С. 1–2.
143. Волынские губернские ведомости. – 1866. – № 24.
144. Волынский центральный музей // Жизнь Волыни. – 1911. – № 139. – 5 июня. – С. 3.
145. Волынский центральный музей // Жизнь Волыни. – 1914. – № 288. – 13 ноября. – С. 3.
146. Волынское земство и дороги // Волынские отклики. – 1911. – № 141. – 27 мая. – С. 1.
147. Волынское земство и мелкий кредит // Взаимный кредит. – 1909. – № 2. –

декабрь. – С. 21–22.

148. Волинь в цифрах. Плодоводство на Волини // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 30. – 5 сентября. – С. 13–14.
149. Вопросы народной школы // Вестник Волини. – 1908. – № 289. – 23 октября. – С. 3.
150. Всеобщее начальное обучение в Житомире // Вестник Волини. – 1908. – № 283. – 17 октября. – С. 1–2.
151. Вступление русских войск в Кокан // Волынские губернские ведомости. – 1875. – № 66. – 17 сентября. – С. 1.
152. В чем нуждаются госпитали и войска // Волынские губернские ведомости. – 1877. – № 19. – 1 октября. – С. 863–885.
153. Вязигин А. «Особое мнение» о чествовании Т. Г. Шевченко / А. Вязигин // Жизнь Волини. – 1914. – № 27. – 29 января. – С. 2.
154. Г. А. Почему сельские учителя редко вступают в Союз? / Г. А. // Почаевские известия. – 1908. – № 111. – 24 мая. – С. 1–2.
155. Г. Р. К вопросу о введении всеобщего обучения в г. Житомире и уезде / Г. Р. // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 7. – 13 июня. – С. 8–9.
156. Гаврылюк А. Продовольственная анархия / А. Гаврылюк // Жизнь Волини. – 1916. – № 300. – 23 июня. – С. 5.
157. Гайсинко О. О языке преподавания в нашей народной школе / О. Гайсинко // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 39–40. – декабрь. – С. 6–8.
158. Галиция – русская провинция // Жизнь Волини. – 1914. – № 240. – 16 сентября. – С. 1.
159. Галицкая Русь // Волынская земля. – 1914. – № 205. – 1 ноября. – С. 3–4.
160. Гвоздиковский К. А. Почитание святых икон на Волини / К. А. Гвоздиковский // Волынские епархиальные ведомости. – 1888. – № 34. – 1 декабря. – С. 1300–1303.
161. Где вы, Орлы Русские сизокрылые? // Почаевские известия. – 1908. –

№ 626. – 27 ноября. – С. 2.

162. Годичный отчет о деятельности Луцкого Общества Сельского Хозяйства за 1911 год // Известия Луцкого и Владимир-Волынского сельскохозяйственного общества. – 1912. – № 7. – С. 3–7.
163. Голицынская Е. Передвижение земельной собственности по Волынской губ. / Е. Голицынская // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 6. – 1 марта. – С. 1–6.
164. Голицынская Е. Страховая статистика на Волыни / Е. Голицынская // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 21. – 19 октября. – С. 1–3
165. Голос пчеловода. – 1913. – № 10. – сентябрь. – С. 3, 5–6.
166. Гораин А. Юбилейное лицемерие / А. Гораин // Жизнь Волыни. – 1911. – № 63. – 9 марта. – С. 1.
167. Городские доходы и расходы по Волынской губернии // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 26. – 24 ноября. – С. 1–4.
168. Городской театр. «Демон» // Жизнь Волыни. – 1911. – № 17. – 19 января. – С. 3.
169. Городской театр. «Зимовий вечір» и оперетка Бобринецького «Майска ніч» // Жизнь Волыни. – 1911. – № 228. – 7 сентября. – С. 4.
170. Городской театр. «Травиата» // Жизнь Волыни. – 1911. – № 13. – 15 января. – С. 3.
171. Граф Николай Потоцкий строитель Успенской соборной церкви и братского корпуса // Почаевский листок. – 1897. – № 46. – 14 ноября. – С. 717.
172. Григорій Квітка Основ'яненко // Волынские губернские ведомости. – 1893. – № 81. – 17 августа. – С. 4.
173. Гринченко Б. Из новостей украинской литературы / Б. Гринченко // Волынь. – 1902. – № 4. – 5 января. – С. 2.
174. Грушевський М. Мазепинці и Богдановці / М. Грушевський // Волынская почта. – 1912. – № 84. – 3 апреля. – С. 2–3.

175. Д. Из письма учителя церковно-приходской школы / Д. // Почаевский листок. – 1912. – № 4. – 13 января. – С. 8–9.
176. Движение выкупного дела в Волынской губернии // Волынские губернские ведомости. – 1866. – № 38; № 40.
177. Движение нашей заграничной торговли // Волынские губернские ведомости. – 1882. – № 40. – 5 июня. – С. 5.
178. Девичий монастырь и успенская церковь в м. Полонном // Волынские губернские ведомости. – 1855. – № 9. – 26 февраля. – С. 1–2; № 10. – 5 марта. – С. 1.
179. Девятисотлетие православия на Волыни (992–1892) // Волынь. – 1892. – № 80. – 5 мая. – С. 1–2.
180. Делекторский Ф. Митрополит Литовский Иосиф Семашко – возсоединитель западнорусских униатов с православной церковью / Ф. Делекторский // Волынские епархиальные ведомости. – 1906. – № 1–2. – 10–11 января. – С. 10–28.
181. Дерманский монастырь (и его библиотека) // Волынские губернские ведомости. – 1847. – № 20–25.
182. Деятельность метеорологической сети в 1912 году // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 4. – 16 февраля. – С. 14–17.
183. Договор с хивинским ханом // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 80. – 17 ноября. – С. 1–2.
184. Домбровица // Волынские губернские ведомости. – 1855. – № 39. – 24 сентября. – С. 1–3.
185. Домбровский Ч. О сбыте хлеба на Волыни / Ч. Домбровский // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 20–21. – 19 июня. – С. 55–57.
186. Донской Д. Дайте ответ! / Д. Донской // Жизнь Волыни. – 1914. – № 328. – 29 декабря. – С. 1–2.

187. Древнейшие приходские храмы близ г. Владимира-Волынского // Волынские епархиальные ведомости. – 1910. – № 4. – 20 января. – С. 72–73.
188. Дядиченко Н. К вопросу о хлебной торговле на Волыни / Н. Дядиченко // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 24. – 10 ноября. – С. 1–3.
189. Е. И. П-ъ. Сельскохозяйственные нужды населения Волынской губернии по отзывам местных людей / Е. И. П-ъ. // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – № 1. – С. 59–68.
190. Е. К. Почаевская святыня в стане русских воинов / Е. К. // Жизнь Волыни. – 1912. – № 211. – 18 августа. – С. 3–4.
191. Еще о возвращении русских войск из Хивы // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 72. – 17 октября. – С. 1.
192. «Жизнь Волыни» об «Известиях Волынского Губернского Земства» // Волынская земля. – 1914. – № 74. – 24 апреля. – С. 3.
193. Жизнь и деятельность св. Благоверного Ярополка, князя Владимиро-Волынского // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – № 1. – 1 января. – С. 11–18.
194. Житие и страдание св. Преподобномученика Макария архимандрита Овручского Переяславского чудотворца // Почаевский листок. – 1897. – № 11. – 14 марта. – С. 161–174.
195. Житомир, 10 октября 1908 года. Школа и Житомирская дума // Вестник Волыни. – 1908. – № 307. – 10 ноября. – С. 2.
196. Житомир, 20 февраля 1902 года // Волынь. – 1902. – № 42. – 20 февраля. – С. 1.
197. Жолтовский И. О Бачмановской церкви и ее принадлежностях / И. Жолтовский // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – № 18. – 16 сентября. – С. 626–638.
198. Забытые могилы // Почаевские известия. – 1907. – № 184. – 21 августа. – С. 2 – 3.

199. Закладка монастыря в г. Житомире // Волынские епархиальные ведомости. – 1897. – № 10. – 1 апреля. – С. 337.
200. Законопроект о печати // Жизнь Волыни. – 1911. – № 11. – 13 января. – С. 1.
201. Запорожский суд из романа «Чорна рада» Стороженко (Перевод с малороссийского) // Жизнь Волыни. – 1911. – № 165. – 2 июля. – С. 2.
202. Запрос по поводу запрещения чествования памяти Шевченко // Наша Волынь. – 1914. – № 55. – 28 февраля. – С. 2.
203. Засухин И. И. Первая хмелевая ярмарка в Житомире / И. И. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – № 1. – С. 45–49.
204. Засухин И. Хмелеводство на Волыни / И. Засухин // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 34. – 3 октября. – С. 9–11.
205. Земство и беженцы // Жизнь Волыни. – 1915. – № 265. – 27 сентября. – С. 3.
206. Земство и сельское хозяйство // Жизнь Волыни. – 1911. – № 147. – 13 июня. – С. 1.
207. Злоцкий А. К сведениям об Анне Гойской / А. Злоцкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1910. – № 13. – 25 марта. – С. 251.
208. Знамена милости Божией по молитве к святителю Феодосию Углицкому архиепископу Черниговскому новоявленному чудотворцу // Почаевский листок. – 1897. – № 21. – 23 мая. – С. 326–336.
209. И. Г. Почаевская Лавра / И. Г. // Волынские губернские ведомости. – 1845. – № 9.
210. И. К вопросу о национализации русской школы // Жизнь Волыни. – 1914. – № 30. – 1 февраля. – С. 2.
211. Ив. П. Из заметок о селянских чтениях / Ив. П. // Волынь. – 1898. – № 24. – 30 января. – С. 2; № 25. – 31 января. – С. 1–2.
212. Иванюшенков И. Цены и хлеб / И. Иванюшенков // Жизнь Волыни. – 1910. – № 150. – 16 июня. – С. 1.

213. Иерофей. Историческая записка о Дерманском монастыре / Иерофей // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – № 8. – 16 апреля. – С. 282–301.
214. Из жизни Волынских кооперативов // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 33. – 26 сентября. – С. 26–27.
215. Из истории православного монашества. Первоначальники русского иночества // Русский инок. – 1912. – № 3. – февраль. – С. 31–34.
216. Из Хивы. Имеет ли русский народ цивилизационную способность? // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 65. – 19 сентября. – С. 1.
217. Известие о Кирилло-Мефодиевском братстве // Волынские губернские ведомости. – 1866. – № 50.
218. Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 5. – 23 февраля. – С. 2–5, 9–10, 14–16.
219. Известия Волынского губернского земства. – 1914. – № 1–2. – 22 января. – С. 1–7, 11–14; № 3–4. – 4 февраля. – С. 9–11.
220. Известия из Хивинского ханства // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 63. – 12 сентября. – С. 1.
221. Известия о св. Кирилло-Мефодиевском братстве. Краткий обзор первого полугодия деятельности братской с 11 мая по 16 ноября 1871 года // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 12. – 16 июня. – С. 452–469.
222. Историко-статистическое описание г. Кременца // Волынские губернские ведомости. – 1838. – № 15.
223. Историко-статистическое описание г. Острога // Волынские губернские ведомости. – 1838. – № 17–18.
224. Исторические воспоминания губернатора г. Житомир (Из Волынских записок) // Волынские губернские ведомости. – 1838. – № 12.
225. Исторические воспоминания. Волынь. Сельский быт с. Дедковец (Заметки о народных обычаях и верованиях, пословицы, коляда // Волынские губернские ведомости. – 1847. – № 14–16.

226. Исторические воспоминания. Житомир // Волынские губернские ведомости. – 1847. – № 20–28.
227. Исторические сведения о православных церквях и монастырях в г. Луцке, ныне несуществующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 11. – 1 июня. – С. 407–416; № 13. – 13 июля. – С. 505–513.
228. Исторический очерк Волынской духовной семинарии // Волынские епархиальные ведомости. – 1879. – № 20. – 16 октября. – С. 753–773; № 21. – 1 ноября. – С. 792–802.
229. Историческое сказание о жизни и деятельности святителя Петра митрополита Киево-Московского // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 1. – 1 января. – С. 6–13.
230. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896 г.) // Волынские епархиальные ведомости. – 1897. – № 4. – 1 февраля. – С. 129.
231. История русского книгопечатания // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 22. – 24 марта. – С. 1–2.
232. Итоги славянских концертов // Жизнь Волыни. – 1915. – № 60. – 2 марта. – С. 3.
233. I. А. Почаев как оплот русской национальности в крае / I. А. // Почаевский листок. – 1911. – № 23–24. – 30 июня. – С. 8–11.
234. К аресту униатского митрополита графа Шептицкого // Жизнь Волыни. – 1914. – № 250. – 26 сентября. – С. 3.
235. К введению всеобщего обучения на Волыни // Жизнь Волыни. – 1911. – № 147. – 13 июня. – С. 3–4.
236. К вопросу о влиянии войны на сельское хозяйство Волынской губернии // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1915. – февраль. – С. 14–16.
237. К вопросу о влиянии войны на сельское хозяйство Волынской губернии // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1915. – апрель. –

С. 1–6

238. К вопросу о влиянии войны на сельское хозяйство Волынской губернии // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1915. – март. – С. 1–5.
239. К вопросу о влиянии войны на цены продуктов сельского хозяйства Волынской губернии в марте (в коп. за пуд) // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1915. – март. – С. 1–5.
240. К вопросу о Житомирской русской публичной библиотеке // Волынские губернские ведомости. – 1865. – № 41, 44, 48–49.
241. К вопросу о сельскохозяйственных выставках // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 73. – 24 июня. – С. 210.
242. К вопросу об улучшении земских финансов // Волынская почта. – 1913. – № 6. – 1 марта. – С. 8–9.
243. К двухсотлетию Полтавской битвы // Почаевские известия. – 1908. – № 792–793. – 30 июня. – С. 1–2.
244. К истории русских дорог // Волынские губернские ведомости. – 1874. – № 88. – ноября.
245. К открытию памятника Кочубею и Искре // Жизнь Волыни. – 1914. – № 112. – 3 мая. – С. 4.
246. К открытию центрального музея // Жизнь Волыни. – 1911. – № 134. – 29 мая. – С. 3.
247. К празднованию 900-летия крещения Руси на Волыни // Почаевский листок. – 1888. – № 15. – 8 июня. – С. 124–126.
248. К случаю чудесного исцеления в Подольской Успенской церкви г. Житомира // Жизнь Волыни. – 1912. – № 26. – 28 января. – С. 3.
249. К столетнему юбилею Т. Г. Шевченко // Известия Волынского губернского земства. – 1914. – № 5–6. – 11 февраля. – С. 1–4.
250. К учреждению землеустроительных комиссий // Волынская жизнь. – 1906. – № 2. – 15 октября. – С. 1.
251. К характеристике отношений нашего крестьянина к настоящей войне //

- Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 9. – 24 октября. – С. 637–638.
252. К юбилею Т. Г. Шевченко // Наша Волынь. – 1914. – № 49. – 22 февраля. – С. 3.
253. К. Будущее церковно-приходских школ на Волыни / К. // Волынские епархиальные ведомости. – 1910. – № 19. – 6 мая. – С. 363–364.
254. К. Вместо итогов (1903–1904) / К. // Волынь. – 1904. – 1 января. – № 1. – С. 2.
255. К. М-въ. Сельские впечатления / К. М-въ // Волынские отклики. – 1911. – № 142. – 27 мая. – С. 1.
256. К. Н. Демонстрации в Киеве / К. Н. // Наша Волынь. – 1914. – № 57. – 2 марта. – С. 3.
257. К. О. Пчеловодство в Волынской губернии / К. О. // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 13. – 24 августа. – С. 10.
258. К. О. Свекловичные плантации в Волынской губернии / К. О. // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 10. – 3 августа. – С. 13.
259. К. О. Хмелеводство на Волыни / К. О. // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 15. – 7 сентября. – С. 11.
260. К. П. К. Л. Ко дню святой Анастасии (13 июня) / К. П. К. Л. // Жизнь Волыни. – 1911. – № 143. – 9 июня. – С. 3.
261. К. Т. Пробные дорожные участки / К. Т. // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 21. – 19 октября. – С. 6–7.
262. Казацкая Рада (с древней картины) // Почаевские известия. – 1908. – № 624. – 25 ноября. – С. 3.
263. Казацкие могилы // Вестник Волыни. – 1908. – № 1. – 7 февраля. – С. 1; № 35. – 12 февраля. – С. 1.
264. Казацкие могилы // Волынская земля. – 1914. – № 24. – 30 января. – С. 1.
265. Казацкие могилы под Берестечком // Волынская земля. – 1914. – № 81. – 2 мая. – С. 1–2.
266. Казацкие могилы под Пляшевой // Почаевский листок. – 1909. – № 38. –

- С. 1.
267. Казацкий табор // Почаевские известия. – 1908. – № 630. – 2 декабря. – С. 3.
268. Как и что писать для «Русского Инока»? (По письмам епископа Игнатия Брянчанинова к игумену А.) // Русский инок. – 1911. – № 8. – апрель. – С. 12–13.
269. Как распространились типографии в России // Волынские губернские ведомости. – 1892. – № 2. – 8 января. – С. 1; № 5. – 18 января. – С. 5.
270. Какие полки участвовали в Берестецкой битве // Почаевский листок. – 1911. – № 36. – 21 сентября. – С. 11.
271. Какого рода училища желательно иметь на Волыни? // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – № 13. – 1 мая. – С. 358–375; № 16. – 1 июня. – С. 491–512.
272. Калинин В. Митрополиты и епископы при св. Владимире / В. Калинин // Волынские епархиальные ведомости. – 1888. – № 20. – 11 июля. – С. 705–715; № 21. – 21 июля. – С. 729–744; № 22. – 1 августа. – С. 765–777.
273. Калинин В. Священники при св. Владимире / В. Калинин // Волынские епархиальные ведомости. – 1888. – № 28. – 1 октября. – С. 1023–1034.
274. Кашубський В. Повинні ми поставити пам'ятник прадідам нашим козакам під Пляшевой / В. Кашубський // Почаевские известия. – 1908. – № 539. – 29 июля. – С. 2.
275. Киевская выставка сельских произведений бывшая в 1857 году // Волынские губернские ведомости. – 1858. – № 10. – 8 марта. – С. 45–49; № 11. – 15 марта. – С. 51–56; № 12. – 22 марта. – С. 58–61; № 15. – 12 апреля. – С. 74–79.
276. Книжное дело в провинциях и столицах // Волынь. – 1895. – № 185. – 1 октября. – С. 2–3.
277. Князь-инок // Русский инок. – 1912. – № 3. – февраль. – С. 39–43.

278. Ковалев И. Житомир 4-го сентября 1913 г. / И. Ковалев // Голос пчеловода. – 1913. – № 9. – сентябрь. – С. 1.
279. К. О. Винокурение в Волынской губернии / К. О. // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 1. – 18 января. – С. 23–24.
280. Кодянець. Наше земство и народное образование (Письмо из м. Кодни) / Кодянець // Волынская почта. – 1914. – № 101. – 22 апреля. – С. 1–2.
281. Колокол Богдана Хмельницкого // Почаевские известия. – 1911. – № 41–42. – 5 ноября. – С. 3.
282. Комашко В. Нечто о пчеловодстве в южной полосе Новоград-Волынского уезда / В. Комашко // Волынские губернские ведомости. – 1856. – № 3. – 21 января. – С. 1–2.
283. Комашко В. Тригорский монастырь и окрестности его / В. Комашко // Волынские губернские ведомости. – 1865. – № 46.
284. Комашко В. Церковь и ярмарка в с. Колодяжно (Новоград-Волынского уезда) / В. Комашко // Волынские губернские ведомости. – 1854. – № 52.
285. Конкурс на постановку памятника Т. Г. Шевченко в Киеве // Известия Волынского губернского земства. – 1914. – № 3–4. – 4 февраля. – С. 18.
286. Контрольная палата в Житомире // Жизнь Волыни. – 1913. – № 284. – 9 ноября. – С. 1.
287. Концерт волынцев на чужбине (Письмо из Купянска) // Жизнь Волыни. – 1916. – № 12. – 12 января. – С. 4.
288. Копия подлинной грамоты его святейшества Дамиана патриарха святого града Иерусалима о даровании скиту на казацких могилах от гроба Господня масленичного креста с частицею Животворящего Древа // Волынская земля. – 1914. – № 85. – 8 мая. – С. 1–2.
289. Коробка Н. Письмо к волынской интеллигенции / Н. Коробка // Волынь. – 1896. – № 113.
290. Коронат Стефанович. Про що плакали – говорили козацькі могили / Стефанович Коронат // Почаевские известия. – 1907. – № 184. – 21 августа. – С. 2.

291. Кошевой В. О переоценке недвижимых имуществ в Волынской губернии / В. Кошевой // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 20. – 12 октября. – С. 4–6.
292. Крестные ходы с 1 по 5 июня к поминкам на казацкие могилы // Волынская земля. – 1914. – № 96. – 24 мая. – С. 1 – 2; № 97. – мая; № 98. – 28 мая. – С. 1; № 100. – 30 мая. – С. 1.
293. Крестный ход с Полесья на «Казацкие Могилы» // Волынская земля. – 1914. – № 80. – 1 мая. – С. 1.
294. Крестьянское дело в Волынской губернии // Волынские губернские ведомости. – 1865. – № 22; № 31; 1866. – № 39–41; № 42. – 15 октября. – С. 344–345; № 43–53.
295. Крещенская ярмарка в Дубно // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 24.
296. Крыжановский Г. Я. Историческое и общественное значение Почаевской лавры / Г. Я. Крыжановский // Волынские епархиальные ведомости. – 1899. – № 14. – 11 мая. – С. 452–455; № 15. – 21 мая. – С. 478–484; № 16. – 1 июля. – С. 491–500; № 17. – 11 июня. – С. 525–533; № 18. – 21 июня. – С. 541–550; № 19. – 1 июля. – С. 559–566; № 21. – 21 июля. – С. 599–605; № 22. – 1 августа. – С. 620–627; № 23 и 24. – 11 и 21 августа. – С. 666–675; № 25. – 1 сентября. – С. 699–703; № 26. – 11 сентября. – С. 721–728; № 27. – 21 сентября. – С. 743–746; № 28. – 1 октября. – С. 763–769; № 30. – 21 октября. – С. 816–822; № 31. – 1 ноября. – С. 842–846; № 32. – 11 ноября. – С. 893–896.
297. Крыжановский Г. Я. Почаевская Успенская Лавра под управлением священно-архимандрита Высокопреосвященного Модеста, Архиепископа Волынского (1889–1897 гг.) / Г. Я. Крыжановский // Волынские епархиальные ведомости. – 1897. – № 22. – 1 августа. – С. 619–630; № 23. – 11 августа. – С. 639–648; № 24. – 21 августа. – С. 659–674; № 25. – 1 сентября. – С. 705–724; № 26. – 11 сентября. – С. 763–776.
298. Куропаткин А. Н. Записки А. Н. Куропаткина. Отношение русских к

- войне / А. Н. Куропаткин // Вестник Волыни. – 1908. – № 260. – 24 сентября. – С. 2.
299. Л. Л. Епархиальная летопись. Древность Почаевской обители / Л. Л. // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 2. – 16 сентября. – С. 25–32.
300. Л-ий С. А. О крестных ходах / С. А. Л-ий. // Почаевские известия. – 1908. – № 638. – 12 октября. – С. 3.
301. Лукьянович П. О бывших униатских церковно-приходских братствах в Ковельском уезде и их значении / Лукьянович П. // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – № 19. – 1 июля. – С. 630–641; № 21. – 21 июля. – С. 679–685.
302. Лучицкий М. Описание происходившего в г. Дубно, 17 апреля, в день Рождения Его Императорского Величества. Государя Императора, торжества, по случаю обнародования Высочайшего Манифеста о объявлении войны Оттоманской Порте / М. Лучицкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 10. – 16 мая. – С. 467–472.
303. Львов взят // Волынская земля. – 1914. – № 156. – 28 августа. – С. 1.
304. Мазепа – гетман Малороссии // Почаевский листок. – 1911. – № 37–38. – 15 октября. – С. 9.
305. Максимов Г. К трамвайному вопросу / Г. Максимов // Жизнь Волыни. – 1914. – № 99. – 19 апреля. – С. 3–4.
306. Малярчук М. А. По поводу статьи А. Александрова «К земским агрономам» / М. А. Малярчук // Известия Луцкого и Владимир-Волынского сельскохозяйственного общества. – 1914. – № 15. – 5 марта. – С. 28–29.
307. Медаль в память присоединения униатов к православной церкви // Почаевские известия. – 1909. – № 744. – 25 апреля. – С. 3.
308. Мелкий кредит в Волынской губернии // Взаимный кредит. – 1909. – № 2. – декабрь. – С. 19–20.
309. Местный землевладелец. Славянская дорога / Местный землевладелец //

- Жизнь Волыни. – 1911. – № 256. – 9 октября. – С. 1.
310. Митрополит Литовский и Виленский Иосиф Семашко // Почаевский листок. – 1908. – № 49. – С. 377–380.
311. Михалевич В. Из истории одного братства / В. Михалевич // Волынские епархиальные ведомости. – 1910. – № 15. – 8 апреля. – С. 291–292.
312. Музей при публичной библиотеке в Житомире // Волынские епархиальные ведомости. – 1876. – № 16. – 16 августа. – С. 559–560.
313. Мысли о способах к обеспечению народного продовольствия // Волынские губернские ведомости. – 1841. – № 13.
314. Н. И. А. К вопросу о церковно-приходской школе / Н. И. А. // Волынская жизнь. – 1906. – № 8. – 22 октября. – С. 1.
315. Н. Т. Открытие Свято-Владими́ро-Василиевского братства в г. Житомире при Волынском кафедральном соборе / Н. Т. // Волынские епархиальные ведомости. – 1888. – № 27. – 21 сентября. – С. 995–1003.
316. На волынском фронте // Жизнь Волыни. – 1915. – № 266. – 28 сентября. – С. 4.
317. Народное образование и детский голод // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 30. – 5 сентября. – С. 6–7.
318. Несколько слов о народном образовании и всеобщей грамотности // Возрождение. – 1906. – № 2. – апрель. – С. 122–124.
319. Новое чудо от Почаевской иконы Божией Матери // Русский инок. – 1911. – № 14. – июль. – С. 49–50.
320. Новый памятник Богдану Хмельницкому // Наша Волынь. – 1914. – № 131. – 21 мая. – С. 2.
321. О внешкольном образовании // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 41 – 42. – 3 декабря.
322. О возможно большем привлечении крестьянских девочек в церковные школы // Почаевский листок. – 1897. – № 7. – С. 106–112.
323. О мероприятиях по хмелеводству // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 47 – 48. – 24 декабря. – С. 31–32.

324. О местонахождении минерального топлива в Волынской губернии // Волынские губернские ведомости. – 1874. – № 47. – 6 июля. – С. 1.
325. О посетителях Житомирской публичной библиотеки // Волынские губернские ведомости. – 1868. – № 6, 18, 35, 45, 53, 65, 79, 91, 105, 120, 134, 143, 148.
326. О последствиях перемены евреями одежды в Волынской губернии // Волынские губернские ведомости. – 1846. – № 13.
327. О праздновании 900-летия епископской кафедры на Волыни // Волынь. – 1892. – № 34. – 20 февраля. – С. 1.
328. О пчеловодстве // Волынь. – 1891. – № 14. – 22 января. – С. 2–3.
329. О разведении сахарного сорга // Волынские губернские ведомости. – 1855. – № 49. – 3 декабря. – С. 1–2.
330. О развитии деятельности Почаевского народного банка // Жизнь Волыни. – 1914. – № 137. – 2 июня. – С. 4.
331. О ярмарках в Волынской губернии // Волынские губернские ведомости. – 1838. – № 2.
332. Об открытии в Житомире землемерного училища // Волынская почта. – 1912. – № 110. – 29 апреля. – С. 3.
333. Обвинение «Известий Губернского Земства» в неблагонадежности // Наша Волынь. – 1914. – № 127. – 17 мая. – С. 3.
334. Общества взаимного кредита мелких промышленников // Взаимный кредит. – 1909. – № 1. – ноябрь. – С. 9–10.
335. Общественная агрономия и опытные учреждения // Известия Луцкого и Владимир-Волынского сельскохозяйственного общества. – 1910. – № 5. – С. 1–4.
336. Общество Киево-Брестской железной дороги // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 41. – 16 июня. – С. 2.
337. Один из братчиков. Острожское св. Кирилло-Мефодиевское православное братство / Один из братчиков // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 72. – 22 июня. – С. 277; № 77. – 4 июля. – С. 297; № 87. – июля;

№ 100–101.

338. Озеров П. И. Женщины и университет / П. И. Озеров // Вестник Волыни. – 1908. – № 148. – мая. – С. 1.
339. Описание Игоревой и Олеговой могил, а также других древностей в Овручском уезде // Волынские губернские ведомости. – 1838. – № 13.
340. Описание Кременецких градских православных церквей // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 1. – 1 января. – С. 16–30; № 3. – 1 февраля. – С. 103–113; № 4. – 16 февраля. – С. 142–149; № 7. – 1 апреля. – С. 264–274; № 8. – 16 апреля. – С. 317–329; № 9. – 1 мая. – С. 372–384; № 10. – 16 мая. – С. 417–425; № 11. – 1 июня. – С. 454–465; № 12. – 16 июня. – С. 489–496.
341. Освещение Овручского Спасо-Преображенского собора // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 22. – 16 ноября. – С. 993–995.
342. Оссовский Г. Норинская каменоломня (Овручский уезд) / Г. Оссовский // Волынские губернские ведомости. – 1865. – № 32.
343. Оставление великим князем Николаем Николаевичем поста Верховного Главнокомандующего и назначение наместником на Кавказе (Вена, 8 сентября) // Луцкие новости. – 1915. – № 8. – 17 сентября. – С. 3.
344. От редакции // Волынские губернские ведомости. – 1854. – № 4. – 23 января. – С. 13–14.
345. От редакции // Волынские губернские ведомости. – 1865. – № 8.
346. От редакции // Волынские губернские ведомости. – 1875. – № 5. – 18 января. – С. 4.
347. От редакции // Волынские отклики. – 1910. – № 1.
348. От редакции // Волынь. – 1903. – № 2.
349. От редакции // Наша Волынь. – 1914. – № 135. – 25 мая. – С. 2.
350. Отголоски эвакуации Луцка // Жизнь Волыни. – 1915. – № 349. – 21 декабря. – С. 1–2.
351. Отклики. Новая игра // Волынская почта. – 1914. – № 93. – 13 апреля. – С. 1–2.

352. Открыта подписка на «Почаевский листок» на 1917 год // Жизнь Волыни. – 1916. – № 325. – 26 ноября. – С. 4.
353. Открытие в Житомире Землемерного училища // Волынская земля. – 1912. – № 94. – 27 июля. – С. 4.
354. Откуда штунда на Волынь идет // Почаевские известия. – 1909. – № 762. – 22 мая. – С. 3.
355. Отчего русские не покупают имений в Волынской губернии и что нужно сделать для привлечения этих покупателей? // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 55. – 13 мая. – С. 209–210.
356. Отчет Житомирской публичной библиотеки за 1865–1866 гг. // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 54. – мая; № 56. – мая.
357. Отчет по крестьянскому делу за 1873 год // Волынские губернские ведомости. – 1874. – № 38.
358. Отчеты Житомирской публичной библиотеки // Волынские губернские ведомости. – 1866. – № 23–24, 29, 32, 41, 46, 50.
359. Очевидец. Поминки на Казацких Могилах / Очевидец // Волынская земля. – 1914. – № 151. – 16 июня. – С. 2–3.
360. П. А. Кулиш о Т. Г. Шевченко // Жизнь Волыни. – 1914. – № 39. – 11 февраля. – С. 4.
361. П. П-лов. Преподобный Антоний основатель Киево-Печерской обители / П. П-лов // Почаевский листок. – 1896. – № 34. – 23 августа. – С. 531–537.
362. Памяти святителя Феодосия, архиепископа черниговского и чудотворца // Почаевский листок. – 1912. – № 33. – 30 августа. – С. 1–4.
363. Памятник Богдану Хмельницкому // Почаевские известия. – 1908. – № 765. – 27 мая. – С. 3.
364. Памятник Т. Г. Шевченко // Наша Волынь. – 1914. – № 131. – 21 мая. – С. 2.
365. Педагог. Организация средней школы в Западной Европе / Педагог // Волынская жизнь. – 1907. – № 86. – 28 января. – С. 1–2.
366. Первая сельскохозяйственная выставка в Житомире // Известия

- Волынского губернского земства. – 1912. – № 2. – 8 июня. – С. 3.
367. Первая сельскохозяйственная выставка на Волыни // Жизнь Волыни. – 1911. – № 157. – 23 июня. – С. 3.
368. Первые христиане // Почаевский листок. – 1897. – № 38. – 19 сентября.
369. Переход русских через Балканы и новые победы // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 15. – 1 августа. – С. 631–635.
370. Перлштейн А. Волынское Полесье / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1855. – № 13. – 26 марта. – С. 1–2; № 15. – 9 апреля. – С. 1–2; № 17. – 23 апреля. – С. 1–3; № 19. – 7 мая. – С. 1–4. № 21. – 21 мая. – С. 1–2; № 24. – 11 июня. – С. 1–2; № 26. – 25 июня. – С. 1–2; № 32; № 48. – 26 ноября. – С. 1–2.
371. Перлштейн А. Два слова о митрополите Петре Могиле / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1856. – № 36. – 8 сентября. – С. 143–146.
372. Перлштейн А. Древнейший монастырь в селении Ставках, близ местечка Турийска / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1854. – № 5. – 30 января. – С. 18–21.
373. Перлштейн А. м. Кодня / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1854. – № 15. – 10 апреля. – С. 72–74.
374. Перлштейн А. Некоторые подробности о сплаве лесных материалов в нашем крае / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1856. – № 32. – 11 августа. – С. 128–130; № 33. – 18 августа. – С. 132–133.
375. Перлштейн А. Отрывок к изданию сочинения, под заглавием: «Опыт истории общественного воспитания на Волыни» / Перлштейн А. // Волынские губернские ведомости. – 1856. – № 5. – 4 февраля. – С. 1–3.
376. Перлштейн А. Охота на Волыни и Полесье / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1857. – № 16. – 20 апреля. – С. 56–58; № 18. – 4 мая. – С. 62–64.
377. Перлштейн А. Очерк истории типографии на Волыни / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1855. – № 4. – 22 января. – С. 1–2;

- № 5. – 29 января. – С. 1–2.
378. Перлштейн А. Речное судоходство на Волыни в 1856 г. / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1857. – № 24. – 15 июня. – С. 84–85.
379. Перлштейн А. Фабрики и заводы на Волыни / А. Перлштейн // Волынские губернские ведомости. – 1856. – № 42. – 20 октября. – С. 165–167.
380. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубно Волынской губернии, основанные князьями Острожскими / В. Пероговский // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – № 28 и 29. – 1 и 11 октября. – С. 1265–1286; № 31. – 1 ноября. – С. 1374–1390; № 32. – 11 ноября. – С. 1438–1453; № 34. – 1 декабря. – С. 1537–1554.
381. Пероговский В. Несколько замечаний на статью: «Исторический очерк Волынской духовной Семинарии» помещенную в 21-м и 22-м номерах «Волынских Епархиальных Ведомостей» 1878 года / В. Пероговский // Волынские епархиальные ведомости. – 1879. – № 18. – 16 сентября. – С. 688–699.
382. Петр Вейнберг (1831–1908 гг.) // Вестник Волыни. – 1908. – № 183. – 8 июля. – С. 1–2.
383. Петров Н. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время несуществующих / Н. Петров // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 2. – 16 сентября. – С. 38–40; № 3. – 1 октября. – С. 49–58; № 4. – 16 октября. – С. 59–71; № 6. – 16 ноября. – С. 91–97; № 7. – 1 декабря. – С. 101–107; № 8. – 16 декабря. – С. 137–148.
384. Петровский Г. «Риголетто» / Г. Петровский // Жизнь Волыни. – 1911. – № 4. – 5 января. – С. 3.
385. Письма русских военнопленных на родину (Беспокойства русского правительства) // Луцкие новости. – 1915. – № 37. – 1 ноября. – С. 3.
386. План новых железнодорожных // Жизнь Волыни. – 1914. – № 59. – 5 марта. – С. 3.
387. По железнодорожному делу // Волынские губернские ведомости. – 1848. – № 14. – 24 февраля. – С. 1.

388. Повреждения, причиненные сельскому хозяйству Волынской губернии военными действиями и войсками // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1915. – январь. – С. 15–22.
389. Погода и сельское хозяйство // Жизнь Волыни. – 1911. – № 155. – 21 июня. – С. 3.
390. Подробности похода на Львов (28 августа) // Жизнь Волыни. – 1914. – № 217. – 24 августа. – С. 2.
391. Позднев Д. Новая сеть мужских средних учебных заведений / Д. Позднев // Жизнь Волыни. – 1913. – № 322. – 20 декабря. – С. 1.
392. Позорное дело // Жизнь Волыни. – 1914. – № 24. – 26 января. – С. 1–2.
393. Положение о движении через реку Днепр. Объявление о памятной книжке на 1854 год // Волынские губернские ведомости. – 1853. – № 50. – 12 декабря. – С. 1–4.
394. Положение России // Луцкие новости. – 1916. – № 115. – 13 лютого. – С. 3.
395. Положение хлебной торговли // Жизнь Волыни. – 1911. – № 193. – 1 августа. – С. 1.
396. Полянский Д. Материалы для истории Волынской духовной семинарии / Д. Полянский // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – № 10–11. – 1 и 11 апреля. – С. 275–294.
397. Помещение православного собора в г. Житомире до 1858 г. // Волынская нива. – 1913. – № 2. – 29 июня. – С. 1.
398. Поминки на казацких могилах (1–6 июня) // Волынская земля. – 1914. – № 116. – 18 июня. – С. 1–2; № 117. – 19 июня. – С. 1–2; № 118. – 20 июня. – С. 1–2.
399. Помните, русские люди! Поминки на казацких могилах // Волынская земля. – 1914. – № 94. – 22 мая. – С. 2–3.
400. Портрет Т. Г. Шевченко // Известия Волынского губернского земства. – 1914. – № 8. – 25 февраля. – С. 1.

401. Порядок празднования Полтавской битвы. Фото братской могилы воинов, и гимн Петру Великому Полтава // Почаевские известия. – 1908. – № 782. – 16 июня. – С. 1–2.
402. Построение и освящение церкви в селе Рудке Дубенецкого уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1893. – № 10 и 11. – 1 и 11 апреля. – С. 298–304.
403. Потери Японии во время Русско-японской войны // Жизнь Волыни. – 1911. – № 207. – 17 августа. – С. 2.
404. Почаевская Успенская лавра. Историческое описание // Почаевский листок. – 1897. – № 31. – 1 августа. – С. 483–488; № 34. – 22 августа. – С. 524–535; № 36. – 5 сентября. – С. 557–567; № 37. – 12 сентября. – С. 579–584; № 38. – 19 сентября. – С. 592–599; № 39. – 26 сентября. – С. 606–616; № 40. – 3 октября. – С. 628–632; № 41. – 10 октября. – С. 638–647; № 44. – 31 октября. – С. 686–696; № 46. – 14 ноября. – С. 717; № 47. – 21 ноября. – С. 733–740; № 49. – 5 декабря. – С. 764–771.
405. Почаевский покров Божией Матери // Почаевский листок. – 1909. – № 27. – июля. – С. 1–2.
406. Православное Свято-Владимирское братство в г. Владимире-Волынском // Волынские епархиальные ведомости. – 1888. – № 3. – 21 января. – С. 114–118.
407. Прекращение обязательных отношений крестьян к помещикам и выкуп в зап. губерниях // Волынские губернские ведомости. – 1864. – № 47–48.
408. Привлечение редактора «Волыни» к ответственности // Вестник Волыни. – 1908.
409. Призрак народного просвещения // Жизнь Волыни. – 1910. – № 307. – 2 декабря. – С. 1.
410. Принятие св. равноапостольным великим князем Владимиром христианства и крещения Руси // Волынские епархиальные ведомости. – 1888. – № 22. – 1 августа. – С. 789–794.
411. Проводы воинов из г. Житомира на Дальний Восток // Почаевский

- листок. – 1904. – № 10. – марта. – С. 80–81.
412. «Прогрессисты» – издатели и народ» // Жизнь Волыни. – 1911. – № 239. – 20 сентября. – С. 3–4.
413. Продажа имений русским в Волынской губернии // Волынские губернские ведомости. – 1869. – № 103.
414. Проекты новых железных дорог в Юго-Западном крае // Жизнь Волыни. – 1911. – № 19. – 21 января. – С. 1.
415. Происки католичества // Жизнь Волыни. – 1911. – № 149. – 15 июня. – С. 1.
416. Промышленность и фабрично-заводская жизнь в Волынской губернии // Волынь. – 1896. – № 128. – 12 июня. – С. 2; № 130. – 14 июня. – С. 1; № 131. – 15 июня. – С. 1–2; № 133. – 18 июня. – С. 1; № 174. – 8 августа. – С. 1.
417. Просветительная деятельность св. Кирилла и Мефодия первоучителей словенских // Почаевский листок. – 1901. – № 20. – 11 мая. – С. 1–5.
418. Пухлимський А. Народное образование Волынской г. и земство / А. Пухлимський // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 9–10. – 29 марта. – С. 3–8; № 11 – 12. – 12 апреля. – С. 1–5.
419. Пчеловодство в Западном крае // Жизнь Волыни. – 1911. – № 193. – 1 августа. – С. 3–4.
420. Размеры вреда, причиненного сельскому хозяйству полевой мышью // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1915. – январь. – С. 1–14.
421. Разные сроки посадки картофеля // Известия Луцкого и Владимир-Волынского сельскохозяйственного общества. – 1912. – № 9. – С. 2–3.
422. Рака св. мощей Анастасии Римляныни в Житомирском кафедральном соборе (ко дню ее памяти 13-го июня) // Русский инок. – 1912. – № 11. – июнь.
423. Раненые в Житомире // Жизнь Волыни. – 1914. – № 250. – 26 сентября. – С. 4; № 253. – 29 сентября. – С. 4; № 261. – 7 октября. – С. 3; № 262. – 8 октября. – С. 4; № 263. – 9 октября. – С. 4; № 264. – 10 октября. – С. 4;

- № 266. – 12 октября. – С. 3; № 267. – 13 октября. – С. 4; № 269. – 15 октября. – С. 4; № 270. – 16 октября. – С. 3; № 272. – 18 октября. – С. 4; № 273. – 19 октября. – С. 4; № 274. – 20 октября. – С. 4.
424. Раненые волынцы // Жизнь Волыни. – 1914. – № 220. – 27 августа. – С. 2–3; № 221. – 28 августа. – С. 2; № 227. – 3 сентября. – С. 2; № 228. – 4 сентября. – С. 3; № 229. – 5 сентября. – С. 2; № 230. – 6 сентября. – С. 2.
425. Расписание движения поездов // Волынские отклики. – 1911. – № 127. – 13 мая. – С. 1–2.
426. Рассказ о воссоединении униатов с православной церковью // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – № 2. – 16 января. – С. 58–77.
427. Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1865 году // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 13. – 13 июля. – С. 1–16; № 14. – 16 июля; № 15. – 1 августа; № 16. – 16 августа; № 17. – 1 сентября; № 18. – 16 сентября. – С. 65–80; № 19. – 1 октября. – С. 81–96; № 20. – 16 октября. – С. 97–104; № 21. – 1 ноября. – С. 105–112; № 22. – 16 ноября; № 23. – 1 декабря; № 24. – 16 декабря. – С. 129–134; № 25. – января. – С. 135–140; 1873. – № 1. – 1 января; № 3. – 1 февраля. – С. 141–148; № 4. – 16 февраля. – С. 149–156; № 5. – 1 марта. – С. 157–162; № 6. – 16 марта. – С. 163–170; № 7. – 1 апреля. – С. 171–178; № 8. – 16 апреля. – С. 179–186; № 9. – 1 мая; № 10. – 16 мая; № 13. – 1 июля. – С. 203–210; № 15. – 1 августа.
428. Рафальский Л. Сев.-зап. уголь Острожского уезда / Л. Рафальский // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 5–7; № 38. – 30 марта; 1868. – № 29; № 38. – 30 марта.
429. Резкая критика деятельности русского правительства в Государственной Думе (Петербург 1 сентября) // Луцкие новости. – 1915. – № 7. – 16 сентября. – С. 3–4.
430. Ренников А. Немцы на Волыни. Немецкие школы / А. Ренников // Жизнь Волыни. – 1915. – № 40. – 10 февраля. – С. 4; № 41. – 11 февраля. – С. 3–4.
431. Реннинг Р. Ф. Мелкий кредит в Волынской губернии / Р. Ф. Реннинг //

- Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – № 1. – С. 34–44.
432. Речь к воинам Курского полка, при выступлении его в поход 1 Декабря 1876 года, произнесенная Высокопреосвященнейшим Дмитрием, Архиепископом Волынским и Житомирским // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 10. – 16 мая. – С. 51–55.
433. Рост фабрично-заводской промышленности на Волыни // Волынь. – 1990. – 13 января. – № 9. – С. 1.
434. Русланов Н. «Журналисты» – растлители нравственности // Волынское слово. – 1914. – № 126. – 20 мая. – С. 2.
435. Русская промышленность за 10 лет // Волынь. – 1900. – 26 января. – № 20. – С. 1–2.
436. Русский моисеевой веры. Быть или не быть цаддикизму в Юго-Западном крае? / Русский моисеевой веры // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 67. – 10 июня. – С. 256–257.
437. Русский язык во Львове // Жизнь Волыни. – 1914. – № 306. – 21 ноября. – С. 3.
438. Рышков. Атлас поземной ценности Волынской губернии / Рышков // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 46. – 22 апреля. – С. 173–174.
439. С. М. Др. Потребительная кооперация на Волыни / С. М. Др. // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 27. – 1 декабря. – С. 5–6.
440. С. Отношение крестьян к школе / С. // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 22. – 3 июля. – С. 3–7.
441. С. Рисование и лепка в сельской школе. Впечатления сельского учителя / С. // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 19. – 5 июня. – С. 7–9.
442. Савенко А. Шевченковский юбилей и киевские украиноманы / А. Савенко // Жизнь Волыни. – 1911. – № 46. – 18 февраля. – С. 4.

443. Сахарная кампания на Волыни // Жизнь Волыни. – 1916. – № 285. – 17 октября. – С. 4.
444. Сахарное производство на Волыни за период 1908–1909 гг. // Взаимный кредит. – 1909. – № 2. – декабрь. – С. 23–24.
445. Св. Георгий Победоносец – покровитель Союза Русского Народа // Почаевский листок. – 1907. – № 1. – января. – С. 1–4.
446. Св. мученики благоверные князья: Борис и Глеб // Почаевский листок. – 1901. – № 29. – июля. – С. 449.
447. Сведение о выкупе по Волынской губернии // Волынские губернские ведомости. – 1864. – № 42.
448. Свирский Г. П. Чудесное исцеление. В духовный собор Почаевской Свято-Успенской лавры / Г. П. Свирский // Почаевский листок. – 1897. – № 18. – 2 мая. – С. 286–288.
449. Святая цельбоносная стопа Божией Матери в Почаевской лавре // Почаевский листок. – 1897. – № 35. – 29 августа. – С. 541–550.
450. Святые Кирилл и Мефодий и их заслуги по просвещении христианством славянских народов вообще и поляков в частности // Почаевский листок. – 1897. – № 22. – 30 мая. – С. 345–351; № 23. – 6 июня. – С. 353–367.
451. Святые страстотерпцы благоверные князья российские Борис и Глеб нареченные во св. крещении Роман и Давид (к 24 июля) // Почаевский листок. – 1897. – № 29. – 18 июля. – С. 441–447.
452. Святыня «Казацких Могил» // Волынская земля. – 1914. – № 80. – 1 мая. – С. 1.
453. Сев яровых хлебов. Состояние всходов. Разница в всходах раннего и позднего сева. Сорные травы и вредные насекомые. Повреждения зоны и ржавчины // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – № 1. – С. 20–27.
454. Сен-Венсан А. Андреевский и Георгиевский скиты / А. Сен-Венсан // Русский инок. – 1914. – № 11. – июнь. – С. 687–692.
455. Сендульский А. Загаецкий Св. Иоанна Милостивого, мужской

- третъеклассный монастырь / А. Сендульский // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 20. – 16 октября. – С. 845–875.
456. Сендульский А. Материалы для историко-статистического описания православных церквей Волынской епархии / А. Сендульский // Волынские епархиальные ведомости. – 1868. – № 22. – 16 июля. – С. 677–684; № 23. – 1 августа. – С. 725–732; № 24. – 16 августа. – С. 761–769; 1869. – № 18. – 16 сентября. – С. 707–719; № 19. – 1 октября. – С. 745–752; № 5. – 1 марта. – С. 158–166; № 6. – 16 марта. – С. 190–202; 1870. – № 7. – 1 апреля. – С. 219–232.
457. Сендульский А. Преподобный Феодор, князь Острожский / А. Сендульский // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 9. – 1 мая. – С. 272–280.
458. Сендульский А. Татаринецкий мужской монастырь, бывший вблизи с. Обичи, ныне не существующий / А. Сендульский // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – № 14. – 16 июля. – С. 504–515.
459. Сечь Запорожская // Почаевские известия. – 1908. – № 629. – 1 декабря. – С. 2.
460. Сказание о войне Берестецкой // Почаевский листок. – 1911. – № 36. – 21 сентября. – С. 9–11.
461. ...ский. По вопросу о народном образовании / ...ский. // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 36. – 30 мая. – С. 1–2.
462. Скуратов П. А. Крестьянское дело / П. А. Скуратов // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 4; № 6.
463. Случевский Н. Гимн святому равноапостольному великому князю Владимиру просветителю Руси / Н. Случевский // Почаевский листок. – 1888. – № 19. – 5 августа. – С. 157.
464. Смета города Житомира на 1914 г. // Жизнь Волыни. – 1914. – № 40. – 12 февраля. – С. 4.
465. Смета доходов и расходов по гор. Житомиру на 1911 год // Жизнь Волыни. – 1911. – № 25. – 27 января. – С. 3.

466. Снежкова А. «Вредная» газета / А. Снежкова // Вестник Волыни. – 1908. – № 165. – 20 июня. – С. 1.
467. Снежкова А. Печальная страница Волыни / А. Снежкова // Вестник Волыни. – 1908. – № 305. – 8 ноября. – С. 1–2.
468. Современное состояние воскресных школ // Волынь. – 1902. – № 7. – 9 января. – С. 1.
469. Сообщено. Фарфоровая фабрика в м. Барановке / Сообщено // Волынские губернские ведомости. – 1856. – № 43. – 27 октября. – С. 168–170.
470. Сооружение житомирской железной дороги // Жизнь Волыни. – 1914. – № 167. – 3 июня. – С. 3.
471. Состояние озимых посевов в Волынской губернии к 15 апреля 1915 года // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1915. – Май. – С. 1–6.
472. Состояние операций по обязательному и добровольному страхованию и сведения о противопожарных мероприятиях // Состояние операций по обязательному и добровольному страхованию и сведения о противопожарных мероприятиях на...месяц...года. – 1912. – № 8 – 11. – 1 сентября. – С. 1–51.
473. Состояние страховых операций по взаимному земскому страхованию в Волынской губернии на 1-ое октября 1912 года // Состояние операций по обязательному и добровольному страхованию и сведения о противопожарных мероприятиях на...месяц...года. – 1912. – № 1. – 9 октября. – С. 5–15.
474. Список организаций оказывающих помощь беженцам в Волынской губернии // Жизнь Волыни. – 1915. – № 18. – 18 января. – С. 3.
475. Средняя женская школа в Англии // Волынь. – 1902. – № 49. – 1 марта. – С. 1–2.
476. Статистическое описание Староконстантиновского уезда составленное в 1838 г. // Волынские губернские ведомости. – 1838. – № 39–40.
477. Стецюк А. И. Сельская школа и ее недостатки / А. И. Стецюк // Известия

- Волынского губернского земства. – 1913. – № 31. – 12 сентября. – С. 3–5.
478. Суд над редактором «Волынской Земли» / Волынская земля. – 1914. – № 80. – 1 мая. – С. 1.
479. Съезд по народному образованию // Жизнь Волыни. – 1913. – № 319. – 17 декабря. – С. 1.
480. Съезд прогрессивного славянского студенчества // Вестник Волыни. – 1908. – № 170. – 25 июня. – С. 1.
481. Т. Г. Шевченко (по поводу 100-летия со дня рождения поэта) // Известия Волынского губернского земства. – 1914. – № 8. – 25 февраля. – С. 1–9.
482. Тайны киевского костела // Жизнь Волыни. – 1911. – № 7. – 9 января. – С. 2.
483. Тарас Шевченко // Почаевские известия – 1909. – № 764. – 26 мая. – С. 2.
484. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Краткий очерк истории Волыни / Н. Теодорович // Волынские епархиальные ведомости. – 1887. – № 10–36; 1888. – № 1–36; 1889. – № 1–36; 1890. – № 1–36; 1891. – № 1–36; 1892. – № 1–36; 1893. – № 1–9; 1894. – № 16–36; 1895. – № 1–36; 1896. – № 1–36; 1897. – № 1–36; 1898. – № 1–35; 1899. – № 4–16; 1900. – № 1–33; 1901. – № 33–34; 1902. – № 1–36; 1903. – № 1–9.
485. Типографические расходы губернского земства // Жизнь Волыни. – 1914. – № 148. – 11 июня. – С. 3.
486. Типы деятелей православия на Волыни // Волынские губернские ведомости. – 1875. – № 44. – 19 мая. – С. 4; № 45. – 23 мая. – С. 6; № 46. – 28 мая. – С. 6; № 49. – 4 июня. – С. 6.
487. Толки о Галиции // Жизнь Волыни. – 1914. – № 227. – 3 сентября. – С. 1–2.
488. Трипольский Н. Документы относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волыни / Н. Трипольский // Волынские епархиальные ведомости. – 1896. – № 18. – 21 июня. – С. 701–710; № 25. – 1 сентября. – С. 939–950; № 26. – 11 сентября. –

- С. 979–988; № 30. – 21 октября. – С. 1125–1133; № 31. – 1 ноября. – С. 1155–1163; 1897. – № 18. – 21 июня; № 25. – 1 сентября; № 26. – 11 сентября; № 30. – 21 октября; № 31. – 1 ноября; № 36. – 21 декабря. – С. 1155–1162; 1898. – № 1 и 2. – 1 и 11 января. – С. 8–26; № 3. – 21 января. – С. 79–95; № 4. – 1 февраля. – С. 126–139; № 5. – 11 февраля. – С. 165–201; № 6. – 21 февраля. – С. 228–233; № 7 и 8. – 1 и 11 марта. – С. 276–286; № 9. – 21 марта. – С. 341–346; № 10. – 1 апреля. – С. 378–382; № 11 и 12. – 11 и 21 апреля. – С. 418–423; № 13. – 1 мая. – С. 476–481.
489. Трипольский Н. К истории древнего православного Почаевского монастыря на Волыни / Н. Трипольский // Волынские епархиальные ведомости. – 1896. – № 15. – 21 мая. – С. 570–575; № 16. – 1 июня. – С. 607–617; № 17. – 11 июня. – С. 672–675; № 18. – 21 июня. – С. 687–701; № 20. – 11 июля. – С. 767–770.
490. «Украиноведение» и наша академия наук // Жизнь Волыни. – 1915. – № 86. – 31 марта. – С. 3.
491. Украинская жизнь // Волынская почта. – 1902. – № 19. – С. 3.
492. Уния с 1596 г. // Волынь. – 1892. – № 81. – 6 мая. – С. 1.
493. Упорядочение деятельности ремесленных отделений при народных школах // Жизнь Волыни. – 1913. – № 321. – 19 декабря. – С. 2.
494. Уроки из жизни св. Равноапостольного Владимира // Почаевский листок. – 1905. – № 29. – июль. – С. 217–219.
495. Установка моста на реке Тетерев // Жизнь Волыни. – 1914. – № 142. – 7 июня. – С. 3.
496. Учебное ведомство о юбилее Т. Г. Шевченка // Волынская земля. – 1914. – № 30. – 6 февраля. – С. 2–3.
497. Учреждение в Житомире русской публичной библиотеки // Волынские губернские ведомости. – 1865. – № 36.
498. Ф. К...ко. Житомирские библиографические известия (до 1 октября 1861 года) / Ф. К...ко // Волынские губернские ведомости. – 1861. – № 43. – 28 октября. – С. 267–270; № 44. – 4 ноября. – С. 273–275; № 45. –

- 11 ноября; № 46. – 18 ноября.
499. Филипова-Ремезова Н. Профессиональное образование и возросшая в нем нужда / Н. Филипова-Ремезова // Жизнь Волыни. – 1916. – № 286. – 18 октября. – С. 1–2.
 500. Финке Эд. Медицинские наблюдения в Волынской губернии / Финке Эд. // Волынские губернские ведомости. – 1846. – № 3–5.
 501. Финке Эд. О гидропатическом заведении в м. Любаре Новоград-Волынского уезда / Финке Эд. // Волынские губернские ведомости. – 1845. – № 10.
 502. Фортунат Б. Об исторических памятниках Волыни, как средствах объединения и патриотического воспитания народа / Б. Фортунат // Почаевский листок. – 1909. – № 55. – 6 октября. – С. 7–8.
 503. Фото памятника Хмельницкому // Почаевские известия. – 1909. – № 765. – 27 мая. – С. 3.
 504. Французские ученые об университетской реформе в России // Волынь. – 1902.
 505. Х. Святая годовщина. Поминки на Казацких могилах в 1913 году в девятую пятницу / Х. // Русский инок. – 1913. – № 24. – декабрь. – С. 1–66.
 506. Хива // Волынские губернские ведомости. – 1873. – № 58. – 18 августа. – С. 1.
 507. Хлебная торговля на Волыни // Волынские губернские ведомости. – 1892. – № 15. – 18 февраля. – С. 4.
 508. Хлебные рынки // Волынская жизнь. – 1906. – № 10. – 25 октября. – С. 3–4.
 509. Хмелевод. К истории общественных организаций по хмелеводству на Волыни / Хмелевод // Известия Волынского губернского земства. – 1912. – № 27. – 1 декабря. – С. 3–5.
 510. Хойнацкий А. Жизнь и деятельность святого благоверного великого князя Андрея Боголюбского на Волыни / А. Хойнацкий // Волынские

- епархиальные ведомости. – 1873. – № 7. – 1 апреля. – С. 248–256.
511. Хойнацкий А. Житие и страдание святого преподобномученика Макария, Архимандрита Овручского, Переславского чудотворца (7 сентября) (1620–1678) / А. Хойнацкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 9. – 1 мая. – С. 286–300.
512. Хойнацкий А. Историческое сказание о св. Иулиании деве из Домбровицы, княжне Ольшанской / А. Хойнацкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1870. – № 10. – 16 мая. – С. 319–329.
513. Хойнацкий А. Память св. и благоверного Великого князя киевского Мстислава Владимировича на Волыни / А. Хойнацкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 24. – 16 декабря. – С. 957–961.
514. Хойнацкий А. Святая, чудотворная икона Божией Матери Почаевская, как памятник векового общения нашего с южными славянами (Исторический эскиз по поводу текущей войны) / А. Хойнацкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 16. – 16 августа. – С. 679–692.
515. Храм-памятник строящийся на Казацких Могилах // Русский инок. – 1914. – № 14–16. – июль–август.
516. Царский молебен и панихида по убиенным под Берестечком казаками // Почаевский листок. – 1911. – № 35. – 35 сентября.
517. Ценные поступления в музей братства имени князей Острожских // Жизнь Волыни. – 1914. – № 15. – 17 января. – С. 4.
518. Церковный год // Почаевский листок. – 1894. – № 38. – 23 сентября. – С. 576–581.
519. Цитович. Рабочие против постановки памятника Шевченко в Киеве / Цитович // Волынская земля. – 1914. – № 30. – 6 февраля. – С. 3.
520. Черты из жизни св. Кирилла и Мефодия первоучителей славянских // Почаевский листок. – 1901. – № 28. – 13 июля. – С. 433–442.
521. Четыркин О. Деятельность князя Константина Константиновича Острожского в пользу православия в юго-западной Руси / О. Четыркин //

- Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – № 10. – 16 мая. – С. 364–376.
522. Четыркин Ф. Религиозные отношения литовско-польских королей к древней Волыни с 1337–1569 гг. / Ф. Четыркин // Волынские епархиальные ведомости. – 1874. – № 14. – 16 июля. – С. 525–540; № 15. – 1 августа. – С. 556–558.
523. Чешские школы на Волыни // Волынские губернские ведомости. – 1893. – № 13. – 4 февраля. – С. 4; 1893. – № 6. – 21 февраля. – С. 189–192.
524. Ч-ский. Съезд по народному образованию / Ч-ский // Жизнь Волыни. – 1914. – № 2. – 3 января. – С. 2–3.
525. Что делается в Ковеле // Жизнь Волыни. – 1915. – № 305. – 6 ноября. – С. 3.
526. Что может представить Волынь на Киевской выставке? // Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 85. – 22 июля. – С. 329.
527. Что нужно для поднятия народного хозяйства // Волынская жизнь. – 1906. – № 6. – 20 октября. – С. 1–2.
528. Что нужно на казацких могилах // Волынская земля. – 1914. – № 18. – 23 января. – С. 1.
529. Чудесное исцеление от мощей св. прпд. Анастасии // Почаевский листок. – 1901. – № 21. – мая. – С. 166.
530. Чудотворное исцеление по молитвам Преподобного Иова чудотворца Почаевского // Почаевский листок. – 1894. – № 18. – 6 мая. – С. 261–262.
531. Чужбинский А. О грамотности и сельских училищах / А. Чужбинский // Волынские губернские ведомости. – 1860. – № 21. – 21 мая. – С. 93–96.
532. Ч-ъ. Малороссийские спектакли / Ч-ъ. // Волынская жизнь. – 1906. – № 54. – 19 декабря. – С. 3.
533. Шиманский И. Жизнь волынского крестьянина после освобождения его от крепостной зависимости / И. Шиманский // Волынские губернские ведомости. – 1866. – № 7. – 12 февраля. – С. 55–56.
534. Школа в украинском стиле // Наша Волынь. – 1914. – № 49. – 22 февраля.

– С. 3.

535. Эспэ. Задолженность частного землевладения в Волынской губернии / Эспэ // Волынская жизнь. – 1906. – № 56. – 21 декабря. – С. 2; № 57. – 22 декабря. – С. 1; № 58. – 23 декабря. – С. 2.
536. Юбилей Шевченка // Наша Волынь. – 1914. – № 54. – 27 февраля. – С. 2.
537. Юбилейные издания всероссийского национального клуба, посвященный 50-летию освобождения крестьян от крепостной зависимости // Жизнь Волыни. – 1911. – № 4. – 5 января. – С. 3–4.
538. Юго-Западный рынок. Житомир // Голос пчеловода. – 1913. – № 9. – сентябрь. – С. 3.
539. Я. П. П. О земских сельскохозяйственных складах / Я. П. П. // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 6. – 1 марта. – С. 25–27.
540. N. N. Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства сокращенный отчет за полгода (1880) / N. N. // Волынские губернские ведомости. – 1881. – № 3. – 21 января. – С. 81–87.

Збірники документів і матеріалів

541. Вельденберг Д. В. Справочная книга о печати всей России / Д. В. Вельденберг. – С.-Пб., 1911. – 656 с.
542. Материалы, собранные особою комиссиею, высочайше утвержденною 2 ноября 1869 года, для пересмотра действующих постановлений о цензуре и печати: [в 5 ч.]. Ч 2. Административные распоряжения. – С.-Пб., 1870. – 293 с.
543. Полное собрание законов Российской империи: [в 3 собр.]. – С.-Пб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830–1916. – Собрание 1 (1649–1825): [в 45 т. с указ.]. – Т. 28 (1804–1805). – 1830. – 1349 с.
544. Полное собрание законов Российской империи: [в 3 собр.]. – С.-Пб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830–1916. – Собрание 2 (1825–1881): [в 55 т. с указ.]. – Т. 1 (1825–1827). – 1830. – 1527 с.

545. Полное собрание законов Российской империи: [в 3 собр.]. – С-Пб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830–1916. – Собрание 2 (1825–1881): [в 55 т. с указ.]. – Т. 3 (1828 г.). – 1830. – 1648 с.
546. Полное собрание законов Российской империи: [в 3 собр.]. – С-Пб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830–1916. – Собрание 2 (1825–1881): [в 55 т. с указ.]. – Т. 40. – Отделение 1 (1865 г.). – 1867. – 989 с.
547. Полное собрание законов Российской империи: [в 3 собр.]. – С-Пб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830–1916. – Собрание 3 (1881–1913): [в 33 т.]. – Т. 2 (1882 г.). – 1886. – 1144 с.
548. Полное собрание законов Российской империи: [в 3 собр.]. – С-Пб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830–1916. – Собрание 3 (1881–1913): [в 33 т.]. – Т. 25. – Отделение 1 (1905 г.). – 1908. – 1109 с.
549. Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора, генерал-адъютанта Н. В. Клейгельса с февраля 1904 г. по февраль 1905 г. – К.: Типография окружного штаба, Банковская улица № 11, 1905. – 102 с.
550. Свод законов Российской империи [в 5 кн., 16 т.]. – С-Пб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1857–1913. – Кн. 1. – Т. 2. – 1892. – 47 с.
551. Свод законов Российской империи [в 5 кн., 16 т.]. – С-Пб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1857–1913. – Кн. 5. – Т. 14. – 1912. – 267 с.

Листування

552. Коцюбинський М. М. Твори в семи томах [7 т.] / М. М. Коцюбинський. – К.: Наукова думка, 1961. – Т. 5: Листи (1886–1904). – 1974. – 432 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, нариси та наукові статті

553. Акопов А. И. Отечественные специальные журналы 1765–1917. Историко-типологический обзор: монография: [Текст] / А. И. Акопов. – Ростов: Издательство Ростовского университета, 1986. – 128 с.
554. Бабишкін О. К. Боротьба за реалізм в українській літературі кінця ХІХ – поч. ХХ ст. (за матеріалами преси) / О. К. Бабишкін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 179 с.
555. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століть: Становлення. Історіографія. Бібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 54–56.
556. Балувев Б. П. Политическая реакция 80-х гг. ХІХ в. и русская журналистика / Б. П. Балувев. – М.: Изд. Моск. ун-та. 1971. – 316 с.
557. Бережной А. Ф. Русская легальная печать в годы первой мировой войны / А. Ф. Бережной. – Ленинград: Из-во Ленин. ун-та., 1975. – 152 с.
558. Березина В. Г. Русская журналистика II четверти ХІХ в. (1840-е годы) / Березина В. Г. – Л.: ЛГУ, 1969. – 112 с.
559. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – 60-х рр. ХІХ ст. / М. Д. Берштейн. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 216 с.
560. Біла О. М. Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького на сторінках волинської преси ХІХ – початку ХХ ст. / О. М. Біла // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 44–49.
561. Біла О. М. Започаткування та розвиток історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики ХІХ – початку ХХ століття (на прикладі газети «Волынские губернские ведомости») / О. М. Біла // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Історія / за

- заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 221–226.
562. Біла О. М. Історичні публікації на сторінках газети «Волинь» у кінці ХІХ-го – на початку ХХ століть / О. М. Біла // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків [Текст] / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, О. О. Сушко. – К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2013. – С. 106–115.
 563. Біла О. М. Історія козацтва на сторінках волинської періодики ХІХ – початку ХХ століття / О. М. Біла // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць / Титова О. М. (відпов. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. [та ін.]; Наук.-досл. Центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина», Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – Вип. 23. – С. 266–276.
 564. Біла О. М. Освіта Волинської губернії у висвітленні регіональної періодики ХІХ – поч. ХХ ст. / О. М. Біла // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – К., 2015.– Випуск 13. – С. 175–180.
 565. Біла О. М. Постаті українських гетьманів на сторінках волинської періодики ХІХ – поч. ХХ ст. / О. М. Біла // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць / Титова О. М. (відпов. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. [та ін.]; Наук.-досл. Центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина», Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – Вип. 24. – С. 248–256.
 566. Біла О. М. Публікації газети «Волинь» як джерело для вивчення історії Волинської губернії (ХІХ – початок ХХ століття) / О. М. Біла //

- Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – Вип. 6. – С. 73–76.
567. Біла О. М. Публікації про українську народність у волинській періодиці на зламі XIX – XX століть / О. М. Біла // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 194–200.
 568. Біла О. М. Система освіти XVIII – поч. XIX ст. на сторінках періодики волинської губернії (XIX – поч. XX ст.) / О. М. Біла // «Волинські Афіни» – між історією і сучасністю / під ред. А. Шмита, Г. Стронського. – Olsztyn – Кременець, 2015. – С. 309–314.
 569. Біла О. М. Українсько-польсько-російські відносини у висвітленні волинської періодики XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2014. – № 5 (131) вересень – жовтень. – С. 62–68.
 570. Близнюк А. С. Чорномор у Гонолулу. Григорій Матчет – фейлетоніст житомирської газети «Волынь» / А. С. Близнюк // Наукові записки Інституту журналістики: науковий збірник / за ред. В. В. Різуна; КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2014. – Т. 54. – С. 86–89.
 571. Бойко А. А. Православна преса України 1900–1917 рр.: класифікація та систематизація / А. А. Бойко // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики. – Львів, 2000. – Вип. 8. – С. 52–70.
 572. Бойко А. Преса православної церкви в Україні 1900–1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль / А. Бойко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2002. – 308 с.
 573. Бойко А. Проблема дослідження преси православної церкви кінця XIX – поч. XX ст.: критико-бібліографічний огляд / А. Бойко // Збірник праць

- Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2002. – Вип. 10. – С. 309–331.
574. Бойко М. Бібліографія періодики Волині / М. Бойко. – Блументон. Індіана: Волин. вид. фонд, 1982. – 156 с.
 575. Бойко М. Достойна пам'ять про Миколу Теодоровича / М. Бойко // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинезнавства. – Ч. 10–11. – Вінніпег, 1971–1972. – С. 19–21.
 576. Боярчук А. Минуле Православної церкви на Волині в джерелах особового походження (за матеріалами «Волинских епархіальних відомостей» / А. Боярчук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: історичні науки. – Луцьк, 2016. – Вип. № 13 (338). – С. 144–150.
 577. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на поч. XX ст. / О. А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.
 578. Галушко М. В. Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.): іст.-бібліограф. дослідж. / М. В. Галушко, наук. ред.-консультант М. М. Романюк. – Львів, 2001. – 304 с.
 579. Герасимова Ю. И. Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850 – начала 1860 гг. / Ю. И. Герасимова. – М.: «Книга», 1974. – 208 с.
 580. Грінченко Б. Д. Тяжким шляхом (Про українську пресу) [перевид. 1912 р.] / Б. Д. Грінченко // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К.: Дослідницький центр української преси, 1999. – С. 70–90.
 581. Грушевський М. С. До наших читачів в Галичині / М. С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 36., Кн. 10. – С. 5–7.
 582. Грушевський М. С. На українські теми: Видавнича криза / М. С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 48., Кн. 10. – С. 108–117.

583. Гуз А. М. Становлення земської преси України в другій пол. ХІХ – поч. ХХ ст. / А. М. Гуз // Історія в школі. – 2002. – № 11–12. – С. 1–6.
584. Дементьев А. Г. Очерки истории русской журналистики 1840–1850 гг. // А. Г. Дементьев. – М.-Л.: Гослитиздав, 1951. – 500 с.
585. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного України (1861–1918): історичний огляд, редактори, систематичний показник видання / В. А. Денисенко В. А.; наук. ред. І. І. Дробот. – К., 2006. – 692 с.
586. Дениско Л. М. Духовні журнали в Україні ХІХ – поч. ХХ ст. як відбиття розвитку та поширення православ'я / Л. М. Дениско // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 4. – С. 51–53.
587. Дмитрук В. Т. Нарис з історії української журналістики ХІХ ст. / В. Т. Дмитрук. – Львів: Вид-во. Львів.універ., 1969. – 145 с.
588. Дроздовська О. Р. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939): іст.-бібліограф. дослідж. / О. Р. Дроздовська, наук. ред.-консультант М. М. Романюк. – Львів, 2001. – 364 с.
589. Евгеньев-Максимов В. Е. Очерки по истории социалистической журналистики в России ХІХ века / В. Е. Евгеньев-Максимов. – М., Л.: Государственное издательство, 1927. – 268 с.
590. Есин Б. И. Русская дореволюционная газета, 1702–1917 гг.: Краткий очерк / Б. И. Есин. – М., 1971. – 88 с.
591. Єфремов С. О. Відгуки з життя та письменства. Про українську пресу, її становище та завдання / С. О. Єфремов // Нова громада. – 1906. – Кн. 1. – С. 118–128.
592. Животко А. П. Історія української преси / А. П. Животко., упоряд., авт. іст-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
593. Животко А. П. Рукописні часписи української молоді / А. П. Животко. – Львів, 1938. – С. 3–20.
594. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). /

- С. І. Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 176 с.
595. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX века / Г. В. Жирков. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 368 с.
 596. Жовтобоюх М. А. Мова української періодичної преси (до середини 90-х рр. XIX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К.: АН УРСР, 1963. – 415 с.
 597. Загорулько Р. О. Газети Києва 1905–1914 рр. як джерело вивчення діяльності товариств «Просвіта» в Наддніпрянській Україні // Р. О. Загорулько // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – К., 2012. – Вип. 113. – С. 22–25.
 598. Загорулько Р. О. Газетна періодика Києва 1905–1914 рр. про національно-територіальну автономію України / Р. О. Загорулько // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні та історичні науки. – К., 2012. – Вип. CVI. – С. 239–247.
 599. Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: зб. наук. праць / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін. – Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника, 2003. – Виходить щорічно.
 600. Иванов И. И. История русской критики [Ч. 3, 4] / И. И. Иванов. – СПб.: Типог. Скороходова И. Н., 1900. – 716 с.
 601. История русской журналистики XVIII–XIX вв. / В. Г. Березина, А. Г. Дементьев, Б. И. Есин, А. В. Западова. – М.: Высшая школа, 1966. – 545 с.
 602. История русской журналистики XVIII–XIX вв.: [3-е изд.] / под ред. проф. Западова А. В. – М.: Высшая школа, 1973. – 518 с.
 603. Іваннікова Л. В. Етнографічний образ південно-східної Волині в дослідженні Миколи Теодоровича / Л. В. Іваннікова // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 3. – С. 22–28.
 604. Ігнатієнко В. А. Історія української преси та її вивчення / В. А. Ігнатієнко // Бібліологічні вісті. – 1923. – Ч. 3. – С. 21–26.

605. Ігнатієнко В. А. Українська преса (1816–1923 pp.): іст.-бібліог. етюд / В. А. Ігнатієнко. – К.: Державне видавництво УАН, 1926. – 78 с.
606. Ігнатієнко В. А. Українська преса в 1922 році / В. А. Ігнатієнко // Бібліологічні вісті. – 1923. – Кн. 1. – С. 3–8; Кн. 2. – С. 14–18.
607. Історія української дожовтневої журналістики / [кер. авт. колективу Й. Т. Цьох]. – Львів: Вища школа, 1983. – 512 с.
608. Казмірчук О. А. Краєзнавча діяльність священників Волинської губернії і висвітлення її результатів на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей» / О. А. Казмірчук // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – Вип. 6. – С. 76–78.
609. Калакура Я. С. Методика опрацювання джерел і літератури в українознавчому дослідженні [текст] / Я. С. Калакура // Українознавство: науковий громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал. – 2012. – № 2. – С. 54–63.
610. Канчалаба О. В. Релігійно-церковна періодика XIX – перш. пол. XX ст. у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України / О. В. Канчалаба // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 2000. – С. 189–193.
611. Кириєнко О. Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – поч. XX ст.) / О. Ю. Кириєнко // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 83–98.
612. Коваленко Л. М. Питання прав українського народу на сторінках російськомовної української періодичної преси (кінець XIX – поч. XX ст.) / Л. М. Коваленко // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 27–29.
613. Коваленко Л. М. Українське питання в Державній думі Російської імперії (Сторінки російськомовної української преси кінця XIX – початку XX ст.) / Л. М. Коваленко // Юридична Україна. – 2003. – № 7. – С. 89–95.
614. Ковальчук Г. І. Книгознавчий журнал «Бібліологічні вісті» (до 90-річчя від часу створення) / Г. І. Ковальчук // Наука України у світовому інформаційному просторі: [зб. ст.] / Нац. акад. наук України; [редкол.:

- Я. С. Яцків та ін.]. – Київ: Академперіодика, 2008. – С. 131–139.
615. Колесник І. В. Українська історіографія XVIII – початок XX століття / І. В. Колесник. – Київ: Генеза, 2000. – С. 31–43.
 616. Костомаров М. К полемике о самостоятельности малороссийского языка / М. Костомаров // Матеріали до електронної хрестоматії з історії журналістики XIX ст. / [уклад. Волобуєва А. М., за наук. ред. Сидоренко Н. М.]. – К., 2012. – С. 173–177.
 617. Костриця М. Роль релігійного краєзнавства у дослідженні малої Батьківщини / М. Костриця // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 27–35.
 618. Костюк М. П. Перша друкована газета Волині – «Волинські губернські відомості» (1838) / М. П. Костюк // Відомості. інфо. – 2013. – № 23 (663). – 6–12 черв. – С. 6.
 619. Косьміна М. Про що писали «Волинські губернські відомості» півтора століття тому / М. Косьміна // Волинські губернські відомості. – 2004. – № 25 (196). – 17 червня. – С. 10.
 620. Котович М. А. Духовная цензура в России. 1799–1855 гг. / М. А. Котович. – СПб., 1909. – 604 с.
 621. Кошель О. М. Роль «Подольских епархиальных ведомостей» и «Волинских епархиальных ведомостей» у становленні та розвитку історичних регіональних досліджень / О. М. Кошель // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наук. праць. – Т. 4. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 298–306.
 622. Кревецький І. І. З історії преси на Україні / І. І. Кревецький // Нова Зоря. – 1928. – Ч. 35. – С. 5–6.
 623. Кревецький І. І. Українська католицька преса (Історико-бібліографічний огляд в 75-ліття її існування) / І. І. Кревецький // Нова Зоря. – 1928. – Ч. 101. – С. 6–7.
 624. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України (друга полов. XIX – поч. XX ст.) / І. В. Крупський. – Львів: Світ, 1995. – 184 с.
 625. Крупський І. В. Українська преса за межами України в Російській імперії

- (1860–1914 pp.) / І. В. Крупський // Науково-дослідного центру періодики. – Львів. 2006. – Вип. 14. – С. 3–8.
626. Лапшина Г. С. Русская пореформенная печать 70–80 гг. XIX века / Г. С. Лапшина. – М.: МГУ. – 1985. – 132 с.
 627. Левчук (Рожило) М. А. Висвітлення морально-етичної проблематики на шпальтах «Почаевского листка» (1887–1917 pp.) і «Почаевских известий» (1906–1909 pp.) // М. А. Левчук (Рожило) // Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 42–51.
 628. Левчук (Рожило) М. А. Освітньо-виховна проблематика на шпальтах журналу «Волынские епархиальные ведомости» (1867–1917) / Левчук (Рожило) М. А. // Наукові записки Інституту журналістики / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2007. – С. 244–248.
 629. Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX ст. / М. К. Лемке. – СПб.: Книгоиздательство М. В. Пирожкова. Исторический отдел, 1904. – 427 с.
 630. Лемке М. К. Эпоха цензурных реформ / М. К. Лемке. – СПб.: Книгоиздательство М. В. Пирожкова, 1903. – 512 с.
 631. Лисиченко Д. Українська преса в Катеринославі / Д. Лисиченко // Бібліологічні вісті. – 1923. – Кн. 2. – С. 2–6.
 632. Луначарский А., Полянский В. Очерки по истории русской критики [в 2 т.] / А. Луначарский, В. Полянский. – М., Л.: Государственное издательство, 1929. – Т. 1. – 332 с.
 633. Луначарский А., Полянский В. Очерки по истории русской критики [в 2 т.] / А. Луначарский, В. Полянский. – М., Л.: Государственное издательство, 1931. – Т. 2. – 309 с.
 634. Маковей О. С. П'ятдесятилітній ювілей руської публіцистики / О. С. Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т. 2., Кн. 5. – С. 111–126.
 635. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX ст. / [уклад.: Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко]. – К., 2001. – 447 с.

636. Михайлин І. Л. Історія української журналістики. Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики / І. Л. Михайлин. – Х.: Прапор, 2004. – 320 с.
637. Мілясевич І. В. Бібліотека волинської духовної семінарії: острозький період (1796–1836 рр.) / І. В. Мілясевич // Вісник Книжкової палати: наук.-практ. жур. – К.: 2002. – № 3. – С. 28–30.
638. Мілясевич І. В. Демократичний загін громадсько-політичної преси Житомира початку ХХ ст. / І. В. Мілясевич // Житомиру – 1120: наук. зб. «Велика Волинь». – Ж., 2004. – Т. 31. – С. 79–87.
639. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – поч. ХХ ст.: іст.-бібліограф. дос. / І. В. Мілясевич; наук. ред. М. М. Романюк. – Львів, 2004. – 376 с.
640. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – поч. ХХ ст. як джерело краєзнавчої інформації / І. В. Мілясевич // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: наук. зб. «Велика Волинь»: пр. Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Ж., 2004. – С. 175–186.
641. Мілясевич І. В. Релігійні часописи Волинської губернії ХІХ – поч. ХХ ст. / І. В. Мілясевич // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу у вузі: зб. наук. пр. – Рівне, 2003. – Вип. ІV. Культура Волині: історія та сучасність. – С. 66–70.
642. Мороз В. В. Проблеми науки і культури на сторінках волинських періодичних видань другої половини ХІХ – початку ХХ століття / В. В. Мороз // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / [Ред. Г. О. Дробот]. – Луцьк: Вежа. – 2006. – Вип. 11. – С. 17–23.
643. Наріжний С. П. Українська преса / С. П. Наріжний // Українська культура / [за ред. Д. В. Антоновича]. – Мюнхен, 1988. – С. 153–175.
644. Нечиталюк М. Ф. «Білі плями» у вивченні історії дожовтневої української журналістики (деякі питання методології і критики наукових джерел) /

- М. Ф. Нечиталюк // Українська журналістика і національне відродження: Зб. наук. праць. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 33–38.
645. Нечиталюк М. Ф. Проблеми вивчення історії української журналістики (Деякі підсумки на перспективу) / М. Ф. Нечиталюк // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Журналістики. – 2001. – Вип. 21. – С. 363–370.
646. Опанащук П. В. Висвітлення революційних подій 1905–1907 рр. на сторінках преси Волинської губернії / П. В. Опанащук // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 18–23.
647. Опанащук П. В. Преса як фактор повсякденного життя населення Волині на поч. XX ст. / П. В. Опанащук // Наукові записки з історії України: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 142–146.
648. Очерки Волыни в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношении, издаваемые при «Волынских губернских ведомостях» под ред. В. Аскоченского. – Ж., 1847. – 162 с.
649. Очерки по истории русской журналистики и критики [в 2 т.]. – Т. 1.: Очерки по истории русской журналистики и критики (XVIII век и первая половина XIX века). – Ленинград: Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1950. – 604 с.
650. Очерки по истории русской журналистики и критики [в 2 т.]. – Т. 2.: Очерки по истории русской журналистики и критики (вторая полов. XIX вв.). – Ленинград: Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1965. – 516 с.
651. Патрушева Н. Г. Цензурный аппарат России во второй половине XIX – начале XX века / Н. Г. Патрушева // Памяти Ю. Д. Марголиса. Письма, документы, научные работы, воспоминания. – СПб., 2000. – С. 669–678.
652. Погребник Ф. П. Критика і журналістика / Ф. П. Погребник // Історія української літератури: [у 8 т.]. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 5: Література поч. XX ст. – С. 33–73.
653. Пушкарчук П. І. Періодичні видання (1840–1920 рр.) / П. І. Пушкарчук, Є. І. Франчук // Атлас історії культури Волинської області. – Луцьк: ВНУ

- ім. Лесі Українки, 2008. – С. 85.
654. Різун В. В. Основні теоретичні засади моделювання ЗМІ / В. В. Різун, Т. В. Скотникова // Наукові записки інституту журналістики. – К.: 2007. – Т. 28. – С. 6–10.
 655. Розенберг В. А. Якушкин В. Е. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем / В. А. Розенберга, В. Е. Якушкина. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1905. – 250 с.
 656. Романюк М. М. Здобутки і прорахунки дослідників української преси: погляд у ХХІ ст. / М. М. Романюк. – Л., 2001. – 10 с.
 657. Романюк М. М. Історія української преси: Проблеми періодизації / М. М. Романюк // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Л., 1994. – Вип. 1. – С. 6–13.
 658. Романюк М. М. Схема повного бібліографічного опису періодичного видання / [М. М. Романюк, М. В. Галушко] // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 271–290.
 659. Романюк М. М. Українська преса Північної Буковини (1870–1918) / М. М. Романюк, наук. ред. В. В. Лизанчук. – Львів, 1998. – 200 с.
 660. Романюк М. М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940) / М. М. Романюк, наук. консультант. Я. Р. Дашкевич. – Львів: Фенікс, 2000. – 588 с.
 661. Романюк М. М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття / М. М. Романюк. – Л., 2000. – 110 с.
 662. Романюк М. М. Українські часописи Львова (1848–1939): іст.-бібліограф. дослідж. [у 3 т.] / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Л.: Світ, 2001–2003.
 663. Сарапин Н. Л. Журналістські уроки Михайла Коцюбинського в житомирському часописі «Вольнь» / Н. Л. Сарапин // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ: КНУ, 2004. – № 12. – С. 19–20.
 664. Сенгалевич Ф. М. Періодична преса на Канівщині на поч. революції.

- З споминів редактора / Ф. М. Сенгалевич // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 66–68.
665. Сеньківська Г. Я. Діяльність Тадеуша Чацького – подвижника освітніх процесів на Волині (за матеріалами «Волинских епархиальных ведомостей») / Г. Я. Сеньківська // Волинські Атени: трансформації між історією і сучасністю. – Olsztyn – Кременець, 2015. – С. 323–328.
666. Сидоренко Н. М., Сарапин Н. Л. Становлення і розвиток преси Волинської губернії / Н. М. Сидоренко, Н. Л. Сарапин // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2002. – Вип. 10. – С. 11–16.
667. Скабичевский А. М. Очерки истории русской цензуры: (1700–1863 г.) / А. М. Скабичевский. – С.-Петербург: Ф. Павленков, 1892. – 495 с.
668. Теодорович Н. И. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896 гг.) / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1901. – 1023 с.
669. Тернопільський Ю. Л. Українська преса з перспективи 150-ліття / Ю. Л. Тернопільський; Спілка українських журналістів Америки. – Джерзі Ситі: Видавництво М. П. Коць, 1974. – 176 с.
670. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (До 50-річного ювілею Київської археографічної комісії) // М. С. Грушевський. Твори у 50-ти томах / [П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич, гол. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2003. – Т. 5. – С. 351–359.
671. Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики [за ред. М. М. Романюка; передм. В. Качкана]. – Львів, 1994. – Виходить щорічно.
672. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: іст.-бібліогр. досл.: [в 3 т.] / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ «Науково-дослідний центр періодики»; [уклад.: М. М. Романюк (кер. проекту), М. В. Галушко, Л. В. Сніцарчук; відп. ред.

- Л. В. Сніцарчук]. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – Т. 1.: 1812–1890 pp. – 2007. – 560 с.
673. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: іст.-бібліогр. досл.: [в 3 т.] / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ «Науково-дослідний центр періодики»; [уклад.: М. М. Романюк (кер. проекту), М. В. Галушко, Л. В. Сніцарчук; відп. ред. Л. В. Сніцарчук]. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – Т. 2.: 1891–1905 pp. – 2009. – 480 с.
674. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: іст.-бібліогр. досл.: [в 3 т.] / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ «Науково-дослідний центр періодики»; [уклад.: М. М. Романюк (кер. проекту), М. В. Галушко, Л. В. Сніцарчук; відп. ред. Л. В. Сніцарчук]. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – Т. 3: 1906–1910 pp. – 2011. – 496 с.
675. Українські періодичні видання XIX–XX ст. в Україні та світі: Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 1: 1816–1890 / [відп. ред. М. М. Романюк]; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики. – Львів, 2006. – 540 с.
676. Федченко П. М. Преса та її попередники. Історія зародження й основні закономірності розвитку / П. М. Федченко. – К.: Наукова думка, 1969. – 350 с.
677. Франко І. Я. Дещо про нашу пресу / І. Я. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т. 31, Кн. 7/8. – С. 62–70, 174–188.
678. Франко І. Я. З останніх десятиліть XIX ст. / І. Я. Франко // Зібрання творів [у 50 т.]. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 471–529.
679. Чибирак С. В. Етнографічні матеріали на сторінках губернських газет першої половини 1860-х pp. / С. В. Чибирак // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – № 10. – С. 156–162.
680. Чибирак С. В. Традиційно-побутова культура Волині у періодичних

виданнях другої половини XIX ст. / С. В. Чибирак // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 22. – С. 191–195.

681. Шушара Т. В. Зміст навчально-виховного процесу в навчальних закладах духовного відомства Київського навчального округу Волинської губернії / Т. В. Шушара // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія. – 2009. – Вип. № 23. – Ч. 1. – 233–241.
682. Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX ст.: монографія / І. І. Ярмошик. – Житомир: Волинь, 2006. – 216 с.
683. Ярмошик І. І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX – на поч. XX ст. / І. І. Ярмошик. – Житомир: Волинь, 1998. – 24 с.
684. Ясинський М. М. До питання про початок української преси / М. М. Ясинський // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 4. – С. 43–46.

Матеріали конференцій

685. Баженов Л. В. Академік М. Петров – визначний дослідник регіональної історії Правобережної України / Л. В. Баженов // Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: – К.: Рідний край, 1995. – Ч. 1. – С. 57–59.
686. Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині / Л. В. Баженов // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 76–78.
687. Баженов Л. В. Дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. / Л. В. Баженов // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир, 1993. – С. 11–13.
688. Біла О. М. Започаткування та розвиток історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – початок XX століття /

- О. М. Біла // І Міждисциплінарні гуманітарні читання: програма та тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 3 жовтня 2013 року, м. Київ. – К., 2013. – С. 39–40.
689. Біла О. М. Започаткування та розвиток історико-краєзнавчих публікацій на сторінках «Волынских губернских ведомостей» (1838–1917 pp.) / О. М. Біла // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 15–16 листопада 2013 р.): Зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 213–216.
690. Біла О. М. Образ України на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.) / О. М. Біла // І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: науковий збірник / Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2014. – С. 198–204.
691. Біла О. М. Проблеми господарського розвитку регіону на сторінках волинської преси XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.): Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2014. – С. 151–154.
692. Біла О. М. Публікації із етнографії слов'янських народів на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.) / О. М. Біла // Славістична збірка. – Вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.) / за редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2016. – С. 184–196.
693. Волобуєва А. М. Періодичні видання Києва та Київської губернії (1835–1916 pp.) / А. М. Волобуєва, М. А. Шудря // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. – Львів, 27–28 листопад 1998. – С. 50–55.
694. Волянчук Т. Волинські єпархіальні відомості – концептуальна модель та змістовне насичення / Т. Волянчук // Волинська духовна семінарія (до 20-річчя відродження): зб. матер. наук.-практ. конф. з нагоди ювілею

- 20-річчя відродження Волинської Духовної семінарії. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2010. – С. 58–59.
695. Дем'янчук Г. С. Перші вісті в пресі про «Козацькі могили» / Г. С. Дем'янчук // Берестецька битва в історії України: Тези IV республік. наук.-теорет. конф., 19 червня 1993 р. / [упоряд. І. Г. Пашук, В. Й. Сидорук]. – Острів, 1993. – С. 64–66.
 696. Зелінська Н. Становлення професійної видавничої діяльності у дзеркалі української періодики (кінець XIX – перша третина XX ст.) / Н. Зелінська // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17–18 трав. 2002 р. / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2002. – С. 518–521.
 697. Іванін О. М. «Харьковские губернские ведомости» у 1861–1865 рр.: у пошуках національної самосвідомості / О. М. Іванін // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. десятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 31 жовт. – 1 листоп. 2008 р. / НАН України. ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділення «НДЦ періодики»; За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2008. – С. 123–132.
 698. Коваленко Л. М. Питання прав українського народу на сторінках російськомовної української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / Л. М. Коваленко // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17–18 трав. 2002 р. / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2002. – С. 231–235.
 699. Манько М. П. Міжнаціональні та міжконфесійні стосунки пореформеної Волині на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей» / М. П. Манько // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези другої регіон. наук.-теорет. конф. 18–20 грудня 1992 р. – Рівне, 1992. – С. 12–14.
 700. Манько М. П. Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї пол. XIX ст. / М. П. Манько // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції / Відп. ред.

- М. М. Дарманський. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. – С. 61–64.
701. Михайлюк О. Г. Історія Волині на сторінках газети «Волынские епархиальные ведомости» / О. Г. Михайлюк // Матеріали науково-практичної конференції. – Луцьк, 1993. – С. 382–383.
 702. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії 19 – поч. 20 ст. та матеріали з них як об'єкт бібліографування / І. В. Мілясевич // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: Матеріали Всеукр. наук. – краєзн. конф., 23–25 трав. 1996 р. / Житомир. обл. універс. наук. б-ка. – Ж., 1996. – С. 34–36.
 703. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії на поч. 20 ст.: (статист.-бібліогр. аналіз) / І. В. Мілясевич // Історичні традиції Волині: проблеми духовного відродження: Прогр. роботи і зб. тез / Укр. ін-т інженерів вод. гос-ва; Рівнен. держ. ін-т культури; Рівнен. держ. пед. ін-т. – Рівне, 1993. – С. 12–14.
 704. Мілясевич І. В. Чи був «Почаевский листок» «цареславно-чорносотенним» журналом? / І. В. Мілясевич // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2003. – С. 264–269.
 705. Мілясевич І. В., Левитська О. Ю. Бібліографічна культура журналу «Волынские епархиальные ведомости» // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя Волинської єпархії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоград-Волинським «Звягель вічно древній і вічно молодий», 13–16 вересня 1995 р. / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 219–220.
 706. Мілясевич І. В., Левитська О. Ю. Книгознавча та бібліографічна культура журналу «Волынские епархиальные ведомости» / І. В. Мілясевич, О. Ю. Левитська // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої

- конференції до 130-річчя Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки. – Ж., 1996. – С. 232–241.
707. Нечиталюк М. Ф. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень / М. Ф. Нечиталюк // Українська періодика: Історія і сучасність: Тези доп. і повід. Всеукр. наук.-теорет. конф. 9–10 груд. 1993 р. – Л., 1993. – С. 17–22.
708. Нечиталюк М. Ф. Про методику вивчення та принципи видання пресових текстів (Деякі питання текстології) / М. Ф. Нечиталюк // Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22–23 груд. 1995 р. – Л., 1995. – С. 18–27.
709. Сарапин Н. Л. Періодика Волинської губернії 1838–1917 рр. / Н. Л. Сарапин // Українська періодика: історія та сучасність: Доп. та повідомл. восьмою Всеукр. наук.-теорет. конф. – Львів, 17–18 травня 2002. – С. 62–64.
710. Сарапин Н. Л., Шудря Н. М. Українська тематика в житомирській газеті «Волинь» / Н. Л. Сарапин, Н. М. Шудря // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2003. – С. 213–219.
711. Сесак І. В. Земські установи на Поділлі / І. В. Сесак // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 12–13.
712. Силюк А. М. Микола Теодорович: Бібліографічний нарис / А. М. Силюк // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX Міжнародної історико-краєзнавчої конференції / Відп. редактор Г. В. Бондарено. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 77–79.
713. Скорик М. М. Особливості розвитку преси Харківщини (1812–1917 рр.) / М. М. Скорик // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. – Львів, 27–28 листопад 1998. – С. 46–49.

714. Токарська А. С. Українська преса початку XX ст. в оцінках дослідників / А. С. Токарська // Українська періодика: історія і сучасність: Тези доп. і повід. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 грудня 1993 р.) / [ред. кол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін.]. – Львів, 1993. – С. 41–43.
715. Школьна О. Д. Тенденції у розвитку місцевої офіційної періодики у 1838–1917 рр. (На прикладі видань Катеринославської губернії) / О. Д. Школьна // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. – Львів, 27–28 листопад 1998. – С. 449–557.
716. Ярмошик І. І. Апполоній Сендульський – дослідник історії Волині / І. І. Ярмошик // Тези наукової конференції до 100 річчя Волинського Єпархіального давньосховища. – Житомир, 1993. – С. 16–18.

Курси лекцій, підручники, навчальні посібники

717. Вартанов Г. І. Попередники робітничої преси на Україні: Українська прогресивна журналістика XIX – поч. XX ст.: [лекції] / Г. І. Вартанов. – К., 1968. – 82 с.
718. Гребцова І. С. Навчальний посібник для студентів історичного факультету зі спецкурсу центральна і регіональна преса Російської імперії XVIII – поч. XX ст. як історичне джерело: [посібник] / І. С. Гребцова; ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 198 с.
719. Дорошенко І. І. «Українська журналістика і критика другої половини XIX ст.: [лекція] / І. І. Дорошенко. – Львів: Вид-во ун-ту, 1965. – 57 с.
720. Животко А. П. Нарис історії української преси: курс лекцій / А. П. Животко. – Подєбради, 1937. – 108 с.
721. Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. О. Зашкільняк. – Львів: ПАЇС. 2007. – С. 15–16.
722. Калакура Я. С. Періодична преса як історичне джерело // Історичне джерелознавство: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. /

- Я. С. Калакура (кер. авт. кол.) та ін., голов. ред. С. В. Головко. – К.: Либідь, 2002. – С. 403–413.
723. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – Київ: Генеза, 2004. – С. 23–48.
724. Москаленко А. З. Основи журналістики: [навч. посіб.] / А. З. Москаленко. – К: Вид-во Київ. ун-ту, 1994. – 342 с.
725. Наріжний С. П. Українська преса / С. П. Наріжний // Українська культура: курс лекцій / [за ред. Д. В. Антоновича]. – Регенсбург: Укр. техн.-госп. ін.-т, 1947. – С. 112–127.
726. Сушкова О. М. Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості: [навч. посіб.] / О. М. Сушкова. – Суми: Вид-во СумДУ, 2009. – 144 с.
727. Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики: [посібник] / П. М. Федченко. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – Вип. 1.: Перша пол. XIX ст. – 338 с.

Бібліографічні покажчики, довідники, енциклопедії, хрестоматії

728. Андреев Г. Л. Христианская периодическая печать на русском языке 1801–1917 гг.: библиогр. указ.: в 3 т. / Г. Л. Андреев; (Е. Kasinec, R. Davis, Jr); ред. А. Н. Троицкий. – N. Y.: Norman Ross Publ. Inc. 330 West 58th Street., 1997. – Т. 1: А – М. – 1997. – 213 с.
729. Беляев П. Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Волынских епархиальных ведомостей» за второе двадцатилетие их существования (с сентября 1887 по декабрь 1907 включительно)» / П. Беляев. – Почаев: Типография Почаевской Успенской лавры, 1909. – 207 с.
730. Библиография периодических изданий России (1901–1916): [Текст], [в 4 т.], / М-во культуры РСФСР, гос. ордена Трудового Красного Знамени публич. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина; [сост. Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров; под общей ред.: В. М. Барашенкова,

- О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского]. – Л.: [ГПБ], 1958 – 1961. – Т. 1: А – З. – 1958. – 664 с.
731. Библиография периодических изданий России (1901–1916): [Текст], [в 4 т.], / М-во культуры РСФСР, гос. ордена Трудового Красного Знамени публич. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина; [сост. Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров; под общей ред.: В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского]. – Л.: [ГПБ], 1958–1961. – Т. 2: И – П. – 1959. – 716 с.
732. Библиография периодических изданий России (1901–1916): [Текст], [в 4 т.], / М-во культуры РСФСР, гос. ордена Трудового Красного Знамени публич. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина; [сост. Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров; под общей ред.: В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского]. – Л.: [ГПБ], 1958–1961. – Т. 3: Р – Я. – 1960. – 668 с.
733. Библиография периодических изданий России (1901–1916): [Текст], [в 4 т.], / М-во культуры РСФСР, гос. ордена Трудового Красного Знамени публич. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина; [сост. Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров; под общей ред.: В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского]. – Л.: [ГПБ], 1958–1961. – Т. 4.: Указатели. – 1961. – 400 с.
734. Біла О. М. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.): бібліографічний покажчик / О. М. Біла. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. – 572 с.
735. Дениско Л. М. Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX століття у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: каталог. / Л. М. Дениско. – К.: НБУВ, 2001. – 200 с.
736. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати, 1703–1900 гг.: (Материалы для истории русской журналистики): [в 2 кн. – репр. 1915 г.] – М.: Лит. обозрение, 1995. – Т. 1., Т. 2. – 1066 с.

737. Лисовский Н. М. Русская периодическая печать 1703–1894 гг.: библиогр. и граф. таб. [вып. II] / Н. М. Лисовский. – С-Пб., 1901. – 87 с.
738. Літературно-Науковий Вісник: покажчик змісту (1898–1932 pp.) / уклад. Б. Д. Ясінський. – Київ; Нью-Йорк: Смолоскип, 2000. – 544 с.
739. Лященко А. И. Волынские губернские ведомости в 1838–1887 гг. Указатель статей и материалов по изучению губернии, напечатанных в Волынских губернских ведомостях / А. И. Лященко // Живая Старина. – Вып. II. – С. 265–287.
740. Максименко Ф. П. Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України (1847–1929) / Ф. П. Максименко. – К., 1930. – 266 с.
741. Мацкевич И. О. Указатель учено-литературных произведений в местной печати, касающихся предмета археологии в самом обширном значении слова, по Волынской губернии / И. О. Мацкевич // Труды Вилен. отделения Моск. предвар. комитета по устр. в Вильне IX Археол. съезда. – Вильна, 1893. – Отдел III. – С. 49–62.
742. Науковий часопис українознавства «Україна» (1907–1932 pp.): покажчик змісту / [упоряд. Р. В. Майборода, В. Г. Врублевський]. – К., 1993. – 140 с.
743. Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836–1944): список / [уклад. Ю. П. Лащук, Г. В. Бухало, О. О. Ошуркевич]. – Львів, 1994. – 52 с.
744. Періодичні видання Катеринослава і Катеринославської губернії (1838–1917) / [уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна]. – Львів, К., 1995. – 154 с.
745. Періодичні видання Подільської губернії (1838–1917 pp.): покажчик / [Уклад.: Н. М. Сидоренко, О. Д. Школьна, О. І. Сидоренко, В. В. Фінклер]. – Львів; Київ, 1999. – 70 с.
746. Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії (1838–1917 pp.): Список / [уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна]; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. – Львів; К., 1996. – 126 с.

747. Пономарьова Т. О., Виткалов В. Г. Колекція періодики Рівненського обласного краєзнавчого музею: спроба систематизації / Т. О. Пономарьова, В. Г. Виткалов. – Рівне, 1999. – 46 с.
748. Рункевич С. Г. «Волынские епархиальные ведомости» / С. Г. Рункевич // Православная богословская энциклопедия. – Петроград., 1902 г. – Т. 3. – С. 798–803.
749. Русская периодическая печать (1702–1894): [справочник] / [А. Г. Дементьева, А. В. Западова, М. С. Черепахова и др.]. – М., Госполитиздат, 1959. – 835 с.
750. Сводный каталог сериальных изданий России (1801–1825): [в 3 т.] / Рос. нац. б-ка и др.; [Редкол.: В. Н. Зайцев (пред.) и др. Сост.: А. Р. Румянцев и др.; Ред. Е. К. Соколинский]. – СПб.: Изд-во РНБ, 1997. – Т. 1: Журналы (А – В). – 1997. – 846 с.
751. Сводный каталог сериальных изданий России (1801–1825): [в 3 т.] / Рос. нац. б-ка и др.; [Редкол.: В. Н. Зайцев (пред.) и др. Сост.: А. Р. Румянцев и др.; Ред. Е. К. Соколинский]. – СПб.: Изд-во РНБ, 1997. – Т. 2: Журналы (Г – Ж). – 2000. – 855 с.
752. Сводный каталог сериальных изданий России (1801–1825): [в 3 т.] / Рос. нац. б-ка и др.; [Редкол.: В. Н. Зайцев (пред.) и др. Сост.: А. Р. Румянцев и др.; Ред. Е. К. Соколинский]. – СПб.: Изд-во РНБ, 1997. – Т. 3: Журналы (З – М). – 2006. – 600 с.
753. Систематичний покажчик до «Университетских известий» за 1913–1919 рр. / упоряд. В. М. Щербатюк. – К., 1997. – 26 с.
754. Срезневский В. И. «Список русских повременных изданий с 1703 по 1899 год. Со сведениями об экземплярах, принадлежащих библиотеке Императорской академии наук [Репринтное издание 1901 г.] / В. И. Срезневский. – СПб.: Альфарет, 2011. – 584 с.
755. Тиховский Ю. И. Указатель содержания неофициальной части «Волынских епархиальных ведомостей» за первые двадцать лет их существования (сентябрь 1867 – сентябрь 1887) / Ю. И. Тиховский. –

Почаев, 1888. – 258 с.

756. Тиховский Ю. И. Указатель содержания неофициальной части «Волинских епархиальных ведомостей» за вторые двадцать лет их существования (сентябрь 1887 – по декабрь 1907 гг. включительно) / Ю. И. Тиховский. – Почаев, 1909. – 207 с.
757. Українська преса: хрестоматія [у 2 т.] / [за ред. М. Ф. Нечиталюка]. – Львів, 1999. – Т. 1.: Преса Східної України 60-х років XIX ст. – 522 с.
758. Українська преса: хрестоматія [у 2 т.] / [за ред. М. Ф. Нечиталюка]. – Львів, 1999. – Т. 2.: Преса Галичини 60-х рр. XIX ст. – 732 с.
759. Черепанов М. С. Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917 гг.): [справочник]. / Авт.-сост. М. С. Черепанов, Е. М. Фингерит. – М., Госполитиздат, 1957. – 351 с.
760. Łozowiuk I. Bibliografia artykułów naukowych ogłoszonych w Wołyńskich eparchialnych wiadomościach: Osobne odbicie z «Rocznika Wołyńskiego» / I. Łozowiuk. – T. VII. – Równe, 1938. – 71 s.

ДСТУ

761. ДСТУ 3017-95. Видання. Основні види. Терміни та визначення / І. В. Лупандін, Т. В. Пучкова, Г. М. Пліса. – К.: Міністерство України у справах преси та інформації: Національне науково-виробниче об'єднання «Книжкова палата України», 1995. – 48 с.
762. ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. «Бібліографічний запис, бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Методичні рекомендації з впровадження / [від. ред. В. Ф. Кметь; уклад. О. К. Галевич, І. М. Шторгин]. – Л., 2006. – 20 с.

Дисертації, автореферати дисертацій

763. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX століття: тематика і проблематика [текст]: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.01.08 «Теорія літер., текстологія» / А. А. Бойко. – Д.: Дніпропетровський національний ун-т., 2002. – 398 с.

764. Георгієвська В. В. Становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України XIX – початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / В. В. Георгієвська. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2009 . – 18 с.
765. Коновець О. Ф. Науково-просвітницька преса України XIX – перш. третини XX ст. Історія. Теорія. Практика [текст]: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.10 «Історія науки і техніки» / О. Ф. Коновець. – К.: Київський ун-т ім. Тараса Шевченка, 1994. – 467 с.
766. Левчук М. А. Висвітлення морально-етичної проблематики на шпальтах преси православної церкви Волині (1867–2006 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / М. А. Левчук. – Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. – 14 с.
767. Орлова Н. В. Становлення і формування української журналістичнознавчої думки кінця XIX – початку XXI ст. (за матеріалами термінології журналістичнознавства) [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / Н. В. Орлова; МОН України, КНУ імені Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2014. – 16 с.
768. Сидоренко О. О. Становлення і розвиток дитячої та учнівської періодики на території України (кінець XIX – початок XXI століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / О. О. Сидоренко. – Д.: Дніпропетровський національний ун-т ім. О. Гончара, 2013 . – 18 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

769. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедия (1890–1916 гг.) [Електронний ресурс]/ Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Гирш, 1883. – Режим доступу: <http://www.broctaus.ru/text/062/046.htm>.

770. Калинин А. Крепкий и бестрепетный стоятель за веру Православную [Электронный ресурс] / А. Калинин // Консервативная классика. – Режим доступа:
http://ruskline.ru/analitika/2013/05/31/krepkij_i_beztrepetnyj_stoyatel_za_veru_pravoslavnuyu/ (Русская народная линия: информационно-аналитическая служба). – 2013.
771. Керн К. Э. Митрополит Антоний (Храповицкий). [Электронный ресурс] / К. Э. Керн // Восхождение к Фаворскому. – Москва: Издательство Стретен. монастыря, 2007. – Ч. 3. – 239 с. – Режим доступа:
<http://www.pravoslavie.ru/put/070407003125.htm>.
772. Костриця М. Ю. Засухін Іван Іванович [Электронный ресурс] // Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодні / М. Ю. Костриця, І. Г. Рейтман. – Ж., 1997. – Режим доступа: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15700 (Енциклопедія сучасної України. Інститут енциклопедичний досліджень НАН України).
773. Михайлин І. Л. Методологічні проблеми історії української журналістики [Электронный ресурс] / І. Л. Михайлин. – Режим доступа:
<http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1290>.
774. О дополнении некоторых постановлений действующих законов, касающихся крестьянского землевладения и землепользования» [Электронный ресурс] // Программа реформ П. А. Столыпина. Документы и материалы [в 2-х т.]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – Т. 1. – Режим доступа:
http://www.hrono.ru/libris/stolypin/stpn1_56.html (Библиотека Хронос).
775. Электронное научное издание (ЭНИ) «Периодика» (1703–1917 гг.): [электронный покажчик] [Электронный ресурс] / Интернет-сайт Фундаментальной электронной библиотеки «Русская литература и фольклор». – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/periodic/default.asp?feb/periodic/chronics/lb2/lb2.html>.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Список публікацій за темою дослідження та відомості про апробацію
результатів дисертації**

Додаток А.1.

Список публікацій за темою дослідження

№ пор.	Назва публікації та вихідні дані	Вид публікації
<i>Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:</i>		
1.	Біла О. М. Публікації газети «Волинь» як джерело для вивчення історії Волинської губернії (XIX – початок XX століття) / О. М. Біла // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – Вип. 6. – С. 73–76.	Стаття
2.	Біла О. М. Започаткування та розвиток історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – початку XX століття (на прикладі газети «Волинские губернские ведомости») / О. М. Біла // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Історія / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 221–226.	Стаття
3.	Біла О. М. Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького на сторінках волинської преси XIX – початку XX ст. / О. М. Біла // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 44–49.	Стаття (у виданні, яке має міжнародну індексацію в РІНЦ)
4.	Біла О. М. Публікації про українську народність у волинській періодиці на зламі XIX – XX століть / О. М. Біла // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ	Стаття (у виданні, яке має міжнародну індексацію в

	ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 194–200.	РІНЦ)
5.	Біла О. М. Українсько-польсько-російські відносини у висвітленні волинської періодики XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Схід: аналітично-інформаційний журнал. Донецьк, 2014. – № 5 (131) вересень – жовтень. – С. 62–68.	Стаття (у виданні, яке має міжнародну індексацію в Ulrich's Periodicals Directory, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), РІНЦ, EBSCO, Philosophy Documentation Center, Index Copernicus (Польща), WorldCat)
<i>Опубліковані праці апробаційного характеру:</i>		
6.	Біла О. М. Історичні публікації на сторінках газети «Волинь» у кінці XIX-го – на початку XX століть / О. М. Біла // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків [Текст] / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, О. О. Сушко. – К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2013. – С. 106–115.	Стаття
7.	Біла О. М. Започаткування та розвиток історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики XIX – початок XX століття / О. М. Біла // I Міждисциплінарні гуманітарні читання: програма та тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 3 жовтня 2013 року, м. Київ. – К., 2013. – С. 39–40.	Тези
8.	Біла О. М. Започаткування та розвиток історико-краєзнавчих публікацій на сторінках «Волинских губернских ведомостей» (1837–1917 pp.) / О. М. Біла // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 15–16 листопада 2013 р.): Зб. наук. праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 213–216.	Тези

9.	Біла О. М. Проблеми господарського розвитку регіону на сторінках волинської преси XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.): Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2014. – С. 151–154.	Тези
10.	Біла О. М. Історія козацтва на сторінках волинської періодики XIX – початку XX століття / О. М. Біла // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць / Титова О. М. (відпов. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. [та ін.]; Наук.-досл. Центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина», Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – Вип. 23. – С. 266–276.	Стаття
11.	Біла О. М. Образ України на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.) / О. М. Біла // I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: науковий збірник. Упоряд. А. Силук. – Луцьк, 2014. – С. 198–204.	Стаття
12.	Біла О. М. Постаті українських гетьманів на сторінках волинської періодики XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць / Титова О. М. (відпов. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. [та ін.]; Наук.-досл. Центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина», Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – Вип. 24. – С. 248–256.	Стаття
13.	Біла О. М. Система освіти XVIII – поч. XIX ст. на сторінках періодики волинської губернії (XIX – поч. XX ст.) / О. М. Біла // «Волинські Афіни» – між історією і сучасністю. / під ред. А. Шмита, Г. Стронського. – Olsztyn – Кременець, 2015. – С. 309–314.	Стаття
14.	Біла О. М. Публікації із етнографії слов'янських народів на	Стаття

	сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.) / О. М. Біла // Славистична збірка. К., 2015. Вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.) / за редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2016. – С. 184–196.	
<i>Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:</i>		
15.	Біла О. М. Освіта Волинської губернії у висвітленні регіональної періодики XIX – поч. XX ст. / О. М. Біла // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 13. – К., 2015. – С. 175–180.	Стаття
16.	Біла О. М. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики (XIX – поч. XX ст.): бібліографічний покажчик / О. М. Біла // Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. – 572 с.	Бібліографічний покажчик

Додаток А.2.

Відомості про апробацію результатів дисертації

№ пор.	Назва конференції (конгресу/симпозіуму/семінару і т. д.)	Місце та дата проведення	Форма участі
<i>Міжнародні конференції:</i>			
1.	XXIII Міжнародна науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»	25–26 березня 2014 р., м. Київ	очна
2.	Міжнародний славистичний колоквиум, присвячений пам'яті члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя	18 листопада 2014 р., м. Київ	очна
3.	XXIV Міжнародна науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»	19–20 березня 2015 р., м. Київ	очна
4.	Міжнародна наукова конференція «Волинські атени: трансформації між історією і сучасністю» з нагоди відзначення	16–17 жовтня 2015 р., м. Кременець	очна

	210-ліття заснування Тадеушем Чацьким та Гуго Коллонтаєм у м. Кременець Волинської гімназії та з нагоди 250-річчя від дня народження Т. Чацького і 265-річчя від дня народження Г. Коллонтая		
5.	Другі міжнародні славістичні читання пам'яті члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя	18 листопада 2015 р., м. Київ	очна
6.	Третій міжнародний славістичний колоквиум до 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926-2013), до 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України	18 листопада 2016 р., м. Київ	очна
<i>Всеукраїнські конференції:</i>			
7.	П'яті Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії	13 березня 2013 р., м. Київ	очна
8.	Всеукраїнська науково-практична конференція «І Міждисциплінарні гуманітарні читання»	3 жовтня 2013 р., м. Київ	очна
9.	VI Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція	15–16 листопада 2013 р., м. Житомир	очна
10.	VII Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція	7–8 листопада 2014 р., м. Житомир	очна
<i>Обласні конференції:</i>			
11.	I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового	26 грудня 2014 р., смт Торчин Луцького району Волинської області	очна